

XV. sjezd KSČ postavil naše společenské vědy jako celek před úkol soustředit síly na řešení základních teoretických otázek výstavby socialistické a komunistické společnosti. Ve zprávě generálního tajemníka ÚV KSČ soudruha Gustáva Husáka byl zdůrazněn význam rozvoje společenských věd, potřeba rozpracovat a vyjasňovat základní směry sociálně ekonomického vývoje naší společnosti v dlouhodobé perspektivě.

Sjezdové jednání pak podtrhlo základní východiska a cíle práce společenských věd: systematicky využívat bohatství myšlenek XXV. sjezdu KSSS, opřít pevně vědeckou práci o obecné, internacionálně platné zásady marxismu-leninismu, a v duchu usnesení stranických orgánů tvůrčím způsobem, pomocí hluboké vědecké analýzy přistupovat k osvětlování vážných nazrálých problémů společenského života.

Práce našich společenských věd v příštích letech musí být založena na principech mezinárodní integrace výzkumných potenciálů socialistických zemí v čele se sovětskou vědou a musí přihlížet v prvé řadě k dohodnuté dělbě práce na tomto úseku.

V souladu s aktuálními potřebami socialistické výstavby a v těsné návaznosti na praktickou činnost strany byla vyzvednuta nutnost spojovat úsilí všech institucí zabývajících se základním společenskovědním výzkumem „v jednotnou koordinovanou činnost, která musí být proniknuta duchem komunistické stranickosti a vysoké odpovědnosti“.

Do středu pozornosti společenských věd byla postavena zásada komplexního teoretického řešení velkých, prakticky naléhavých otázek, a to ve vzájemné spolupráci společenských, přírodních a technických věd, při intenzivní návaznosti na

společenskou praxi, v atmosféře, jež umožňuje zásadovou konfrontaci názorů, ověřování nových poznatků a zkušeností, věcné řešení nových problémů.

Všechny tyto zásady, úkoly a cíle vytvářejí výchozí rámec pro další rozvoj naší marxisticko-leninské sociologie, která v období mezi XIV. a XV. sjezdem KSČ významně stmelila své poznávací úsilí, dále rozšířila a prohloubila organický kontakt s ostatními společenskými vědami, a to jak v národních, tak i mezinárodních měřítcích. Opřít se o dosažené úspěchy, počít se z dosud trvajících nedostatků, zaměřit tvořivou, poznávací činnost k řešení aktuálních společenských potřeb, to je jasná, ale zároveň i nesmírně náročná strategie další sociologické práce. Předpokladem jejich úspěchů je další upevňování třídnosti a komunistické angažovanosti sociologického poznání, a to nikoli v pouhých slovech, ale v reálném procesu vědecké práce.

V uplynulém období se tento zásadní princip, vyslovený z tribuny XIV. sjezdu KSČ, široce prosazoval v celé paletě sociologických témat. Stěžejní místo v tomto směru zaujímají i výzkum sociální struktury naší společnosti, sociálního plánování a prognózování, utváření socialistického životního způsobu, komunistické výchovy mládeže, sociální politiky, sociálního rozvoje hlavního města, socialistických proměn venkova, jakož i práce z oblasti obecné i specifické metodologie sociologického výzkumu. Nejzávažnější z dosažených výsledků sociologické práce byly využity v široce založené přípravě XV. sjezdu a staly se zárukou i konkrétním směrníkem dalšího rozvoje naší marxisticko-leninské sociologie, jejíž místo v systému socialistické společenské vědy — zejména pak v řešení komplexních problémů — je dnes plně prověřené a nezada-

telné. Odtud také logicky vyplývá, že rámcové zaměření dalšího tematického a instrumentálního rozvoje naší sociologie je dáno základními úkoly, který vytyčily sjezdové dokumenty pro celek společenských věd v období po XV. sjezdu.

Významným komplexním úkolem společenských věd bude studium problematiky *budování rozvinuté socialistické společnosti*. Jeho cílem bude všestranně objasnit zákonitosti výstavby rozvinuté socialistické společnosti a cesty jejich využití v naší zemi. Bude nutno objasnit metody cílevědomého využívání předností socialistického systému při rozvoji a uplatňování výsledků vědy a techniky a vypracovat teoretická východiska pro dlouhodobou prognózu socialistické společnosti.

Dalším takovým úkolem bude řešení otázek, spojených s *efektivním rozvojem výrobních sil a zdokonalováním socialistických výrobních vztahů v naší společnosti*. Cílem tohoto úkolu bude vědecky formulovat optimální cesty zvyšování efektivity československé ekonomiky. Bude nutno osvětlit úlohu vědeckotechnického pokroku jako dlouhodobého základního a rozhodujícího faktoru při zvyšování efektivity ekonomiky. Zvláštní pozornost bude nutno věnovat makroekonomickým proporcím, odvětvové a teritoriální struktuře výroby a investiční výstavbě, reprodukci a využití pracovních sil, teoretickým a metodologickým otázkám komplexního zdokonalování systému řízení a plánování hospodářského a sociálního rozvoje. Stále významnějším problémem se v tomto kontextu stává otázka mezinárodní dělby práce a zapojení ČSSR do socialistické ekonomické integrace.

V rámci výzkumu *vývoje sociálně třídní struktury a politického systému naší socialistické společnosti* budou teoreticky rozpracovány úkoly spojené s prohlubováním socialistické státosti, se zdokonalováním politického systému, s rozvojem socialistické demokracie a účasti pracujících na řízení společenských procesů při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Bude analyzována sociálně třídní struktura naší společnosti se zvláštním zřetelem k vedoucí roli dělnické třídy; důležitou součástí tohoto úkolu bude vý-

zkum procesu upevňování svazku tříd a sblížování tříd a sociálních skupin naší společnosti a procesu rozvoje a sblížování našich národů a národností.

Sociální program rozvinuté socialistické společnosti — *formování socialistického způsobu života a socialistického člověka* — je další oblastí, která klade na společenské vědy značné nároky. Je třeba připravit vědecké podklady pro sociální program všestranného rozvíjení socialistického člověka, jeho životního způsobu, komunistické uvědomělosti, mravní síly, kultury, vzdělanosti i fyzické připravenosti jako předpokladů pro zvyšování aktivity pracujících při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. V tomto úkolu bude hrát důležitou roli problematika komunistické výchovy mládeže a utváření socialistického vědomí lidí na podkladě vědeckého světového názoru. V této souvislosti budou proto teoreticky i prakticky rozvíjeny cesty a nástroje, jimiž může socialistická společnost a její instituce ovlivňovat a regulovat utváření socialistického způsobu života.

Do komplexu úkolů společenských věd náleží též *boj proti buržoazní a revizionistické ideologii*. Jde především o kritiku soudobých revizionistických dezinterpretací marxismu-leninismu a socialismu, o kritiku soudobé buržoazní a maloměstácké ideologie, antikomunismu, reformismu, pravicového a „levicového“ revizionismu, zvláště pak koncepcí „demokratického socialismu“, o kritickou analýzu hlavních směrů soudobé buržoazní filozofie a sociologie, jakož i kořenů a vlivů náboženského myšlení. Dále je nutno provést hluboký rozbor nejnovějších buržoazních a revizionistických koncepcí vědeckotechnického pokroku a kriticky analyzovat buržoazní teorie sociální struktury, životního způsobu a řízení sociálních procesů. Hlavním cílem zde bude rozvinout teoretickou základnu pro vedení účinného ideologického boje s nepřátelskou ideologií a pro efektivní využívání prostředků ideového boje s třídním protivníkem.

Světový revoluční proces, jehož je Československo součástí, musí být rovněž předmětem zkoumání společenských věd. Je nutno teoreticky analyzovat současnou

epochu přechodu od kapitalismu ke komunismu ve světovém měřítku, proces upevňování socialistického společenství v čele se SSSR, rozvíjení mezinárodní socialistické integrace a prosazování politiky mírového soužití. Zvláštní pozornost bude nutno věnovat analýze ekonomických, politických a sociálních změn v mezinárodní situaci v současném třídně rozděleném světě, zvláště ve vztahu k boji za mír. Dalšími významnými položkami tohoto problémového okruhu jsou: socialistický internacionalismus jako princip vztahů socialistických zemí, problematika vztahu internacionálního a národního za socialismu a podíl revolučního hnutí našich národů ve světovém revolučním hnutí.

Se světovým revolučním procesem souvisí i *zákonitosti vývoje a funkce strany za socialismu*. Úkolem vědecké práce bude stanovit zákonité podmínky a prostředky upevňování a rozvíjení vedoucí role strany ve všech oblastech života socialistické společnosti. Bude nutno osvětlit základní rysy leninského stylu práce strany v socialistické společnosti při uplatňování její vedoucí úlohy a zobecnit historické zkušenosti KSČ v období výstavby socialistické společnosti.

Plnění naznačených úkolů není přirozeně výhradní záležitostí sociologie. Má řadu styčných bodů s ostatními vědními disciplínami, nejenom společenskovědními, ale často i s technickými a přírodními.

Překonání hranic mezi jednotlivými obory, mezioborová týmová spolupráce je přes všechny své obtíže cestou, která vede k překročení možnosti vlastního omezeného pohledu, přispívá k odstranění nezdávého přeceňování možností vlastního oboru a podceňování oborů jiných.

Význam komplexních přístupů důrazně připomíná i generální tajemník KSČ s. Gustáv Husák ve svém referátu na XV. sjezdu KSČ: „Účinnost vědeckého poznání a uplatňování jeho závěrů v praxi stále více závisí na vzájemném propojení společenských, přírodních a technických věd,

přírodních a technických věd, na komplexnosti teoretického přístupu, na těsné spolupráci a vzájemném obohacování základního a aplikovaného výzkumu. Přehnaný resortismus v této oblasti poškozuje společnost, ochuzuje vědu a snižuje její vliv a autoritu“.

Úkoly, které si staví před sebe společenské vědy — včetně sociologie — bude možno v budoucnu splnit jen využitím všech rezerv integrace sil jak uvnitř ČSSR, tak v mezinárodním měřítku. Základním nástrojem je tu jednotný plán vědecké práce, zahrnující vědecký program stranických pracovníků a státní plán vědeckého výzkumu. Vědecký plán tvoří též základ pro mezinárodní socialistickou integraci ve vědě.

V budoucnu bude nutno postupně připravit projekty dalšího prohlubování socialistické integrace ve formě mezinárodních výzkumných center, popřípadě časopis; bude také třeba, aby se pracovníci sociologie, filozofie a vědeckého komunismu ještě aktivněji účastnili ideologického zápasu na mezinárodní scéně.

K realizaci stanovených úkolů bude nutné prosadit zásady jednotného postupu, koncentrace a dělby úkolů, soudružské spolupráce, týmové práce na velkých projektech, jež poskytuje mnohem vyšší efekt než dříve zakořeněný individualistický přístup. XV. sjezd strany ukázal na nezbytnost spojení výzkumu sociologie a vědeckého komunismu s praktickými požadavky vyspělé socialistické společnosti.

Na pracovníčích je třeba vytvářet náročný pracovní režim, stanovit požadavky na ideovou a odbornou úroveň práce i na stranickou angažovanost.

Plnění linie XV. sjezdu KSČ a směrnic stranických orgánů k práci společenských věd vytváří základ pro takový rozvoj sociologie, který dovolí plně využít pronikavé síly marxisticko-leninského myšlení při řešení složitých problémů výstavby nové, socialistické společnosti, v boji o socialistického člověka.

Dělnická třída v procesech reprodukce sociální struktury socialistické společnosti: k některým aspektům její vedoucí úlohy

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

„Vážné teoretické problémy jsou spjaty s budováním nové společnosti, zejména pak s přechodem nových socialistických zemí k výstavbě zralého, rozvinutého socialismu. To klade vážné úkoly před vědeckomarxisty a skýtá značný prostor pro aktuální teoretické zkoumání. Vedoucí úloha dělnické třídy, její marxisticko-leninské strany je zásadním principem, zaručujícím úspěch socialistické revoluce a vítězství socialismu...“, řekl na ustavujícím zasedání problémové komise mnohostranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických zemí „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“ tajemník ÚV KSSS K. F. Katušev (Rabočij 1973: 10).

Odtud zcela zřetelně vyplývá, že s rostoucí dějinnou úlohou dělnické třídy zákonitě vzniká potřeba rozvoje veškerých forem jejího vědeckého zkoumání, stále adekvátnějšího odrazu. Složitá a komplexní problematika nemůže být prostorem pro plané opakování konečkonců nepochopených myšlenek, ale vpravdě dialektickým prostředím znovupotvrzování a živého rozvíjení principů marxismu-leninismu ve směru reálných potřeb společenské praxe. Má-li poznání postoupit vpřed, musí být založeno na syntéze teoretického i empirického úsilí, musí vycházet z jejich iniciování a prověřování.

Předností marxismu-leninismu, předností, která jediné zaručuje pravdivé poznání celistvého charakteru, je jeho dynamický přístup k analýze společenského vývoje, natolik kontrastující s pozitivistickými spekulacemi, vedenými ve jménu objektivní pravdy. Jedině historickým přístupem lze věrně zachytit a pochopit historicitu skutečnosti. Jednou ze stěžejních dynamických kategorií, rozvinutou do široké, aktivní a explikativní podoby právě Marxem, je pojem reprodukce. Je dosti

rozšířeným stereotypem asociovat tuto kategorii výhradně s její ekonomickou či demografickou specifikací. To však není zcela správné, neboť tak dochází k výraznému zužování jejího významu a smyslu, přičemž, a to především — se výrazně ochuzuje souhrn poznávacích prostředků při analýze těch jevů, které nenáleží do sféry ekonomických či demografických disciplín. Navíc takový postup ztrácí kontakt s myšlenkovým dědictvím zakladatelů marxismu-leninismu. Vzpomeňme v této souvislosti jednoho z mnoha míst Marxova díla, která zcela jednoznačně potvrzují poznávací šíři a sílu zmíněné kategorie. V Kapitálu totiž Marx napsal: „Ustavičné udržování a reprodukce dělnické třídy zůstává vždy nezbytnou podmínkou reprodukce kapitálu... kapitalistický výrobní proces, vzat v celkové své souvislosti, čili jako proces reprodukce, vyrábí tedy nejen zboží, nejen nadhodnotu, vytváří a reprodukuje sám kapitalistický vztah — kapitalistu na jedné straně, námezdního dělníka na druhé straně“ (Marx 1954: 604, 610).

Vidíme, že Marx užívá pojmu reprodukce v značně širší podobě, zejména pak v rovině sociální struktury společnosti, utváření společenských tříd a jejich vzájemných vztahů. Přispět k objasnění některých stránek reprodukce sociální struktury v podmínkách socialistické výstavby je cílem této stati. Přitom však je nutné předem upozornit, že v jejím omezeném rozsahu nebude možno vyslovit se k dané tématice úplným způsobem, ale nastínit pouze určité vybrané aspekty.

1. K pojetí kategorie reprodukce sociální struktury: teoretické poznámky

Představu, že je možné — byť i jen empiricky svazovat kategorii sociální struk-

tury se statistickými údaji o složení obyvatelstva, dělnickou třídu s jejím podílem na celku obyvatelstva či jeho ekonomicky aktivní části, bude stěží kdo podporovat. Při jejím odmítnutí však nejde pouze o to nepřipustit redukci pojmu na jeho kvantitativní stránky či deriváty. Nejde ani o to poukázat, že je nutné uvažovat celou rozsáhlou škálu distribucí, postihujících diferenciace jednotlivých tříd a sociálních skupin podle dalších kritérií: obsahu a charakteru práce, demografických, kvalifikačních, vzdělanostních kritérií, podle příjmů, životní úrovně, bydlení, trávení volného času atd., jak by se mohlo na první pohled zdát. Uvedená zužující představa má totiž jak svou kvalitativní, tak i kvantitativní polohu. Kvantitativní poloha zužovaného pojetí je dána tím, že strukturální momenty společnosti omezuje na soustavu jakýchsi „řezových distribucí“, mezi nimiž hledáme a pomocí statistických prostředků nacházíme určité typy závislosti. Kvalitativní stránka celé věci spočívá ve statickém, necelkovém pojetí sociální struktury. Skutečnost této redukce však málokdo připustí, a jistě právem: v teoretické konceptualizaci je totiž daleko patrnější ona nedialektická chyba, spočívající v zuženém pojetí tříd a sociálních skupin. Ústředním momentem řešení problému je tedy odpověď na značně palčivou otázku, jak nalézt ono aktivní, pravdu odkrývající pojetí sociální struktury, dovedené až do úrovně prostředků jejího empirického sledování.

Této okolnosti je si vědoma i buržoazní společenská věda. Její řešení však bývá značně rychlé: je nutné „rozšířit“ soubor „řezových distribucí“ o čas, což fakticky znamená nezkoumat pouze jeden soubor dat, ale několik časově uspořádaných souborů dat, získat tedy trend daných distribucí. Jde bezesporu o značné obohacení empirického pohledu na tematiku sociální struktury, avšak nikoli o kvalitativní změnu daného přístupu. Takový přístup je, obrazně řečeno, přechodem od statického pohledu ke kinematickému, avšak nikoli dynamickému. Není přechodem od části k celku, ale přechodem od menší

k větší části. (Poznamenejme v této souvislosti, že vydávání „větší části za celek“ bývá mnohdy myšlenkovou kamufláží, kterou užívá buržoazní ideologie). Tím však nechceme říci, že by jakákoli částečnost byla zcela chybná. Zcela chybné je pouze její ztotožňování s celkem.

Existuje však i další řešení, které nabízí buržoazní sociologie. Jde o koncepci tzv. sociální mobility, jejíž teoretický návrh podal před půl stoletím P. Sorokin. Sociologie tento návrh široce empiricky rozvinula s cílem, který je patrný například z prací Lipseta: dokázat „otevřenost“ kapitalismu v konfrontaci se socialistickou společenskou praxí. Není naším cílem hodnotit tuto hluboce ideologicky založenou, protimarxisticky a protisocialisticky orientovanou koncepci.¹

Intragenerační či intergenerační pohyby, tradičně sledované mobilitními výzkumy, nejenže postrádají skutečné teoretické zázemí, ale prakticky nejsou s to ani deskriptivně zaznamenat mechanismus vztahu individuálních dat k historické dynamice společenského celku. Jsou rozšířením jednoho statického pohledu o jiný kinematický aspekt. Ponechávají skutečně dynamické momenty vývoje tříd a sociálních skupin osudu „černé skříňky“, kterou však není možné na základě mobilitních vstupů a výstupů prakticky ani nepřímo analyzovat.

Není možné kriticky rozebrat veškeré pokusy o rozšíření prostředků empirického sledování sociální struktury o její skutečný dynamický aspekt. Není to však v této chvíli podstatné. Důležité je podtrhnout, že každý takový pokus, pokud není založen na skutečně celistvém a dynamickém pojetí sociálně třídní struktury samé, je předem určen k nezdaru.

Vzpomeňme opět citovaných Marxových slov, v nichž vyjadřuje podstatnou okolnost, že pro celkové pojetí takového fenoménu, jaký představuje výrobní proces, je nutné užít pojem reprodukce. Jinými slovy, přirozeným měřítkem pro kritické posuzování teoretických i empirických forem výzkumu sociálně třídních procesů je to, jak zachycují skutečné re-

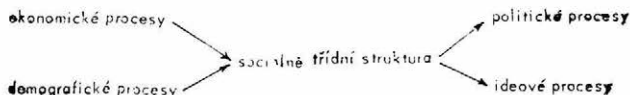
¹ Rozsáhlou kritickou analýzu těchto koncepcí v práci *Sociální je přeměščením*, Moskva 1970.

podávají například M. Rutkevič a F. Filippov

produkční momenty, tedy vlastní vývojové momenty, neboť reprodukce je vědeckou kategorií specifikující právě skutečnou historicitu společenského pohybu.²

Užitím tohoto měřítka, kritéria, odhalíme snadno chyby statického a kinematického chápání sociálně třídních procesů a od nich derivovaných forem empirického sledování tříd a sociálních skupin.

Schéma 1.

Sociální struktura, stejně jako její základní elementy v současných historických podmínkách, třídy a sociální skupiny, v sobě zcela přirozeně obsahují výrazný reprodukční moment: nejsou pouhým souhrnem individuí, jsou společenským procesem své vlastní produkce a reprodukce, jsou subjektem i objektem společenského pohybu.

Již výše jsme zdůraznili, že kategorie reprodukce našla své osově postavení ve zkoumání zejména demografických a ekonomických procesů. Zde také rozvinula svůj obsah, diferencovala se do svých dílčích specifických typů (biologická a sociální reprodukce obyvatelstva, prostá a rozšířená reprodukce či extenzivní a intenzivní rozšířená reprodukce, reprodukce pracovních sil, reprodukce výrobních vztahů apod.). To jistě není náhodné: jak v demografických, tak v ekonomických procesech je dynamika, vývojovost, dialektická cykličnost pohybu „nejhmata-
telnější“, „nejnepřehlédnutější“.³

Avšak ne vždy „nepřehlédneme“ významné reprodukční momenty v obsahu sociálně třídních procesů, které jsou mimo jiné zcela přirozeně dány ekonomickými a demografickými spolupodstatami, deter-

minantami sociálně třídního vývoje. Dosti často vymezujeme sociálně třídní strukturu vzhledem k jejímu ekonomickému, demografickému, politickému a ideovému okolí — můžeme-li to tak říci — tak, že ekonomické a demografické procesy zahrnujeme do oblasti jejich determinant, zatímco politické a ideové momenty do sféry jejich důsledků, čili jinými slovy

analyzujeme dané téma podle schématu 1.

Tomuto pojetí, které jistě obráží určitý aspekt společenského vývoje, avšak nikoli jeho celek, zcela přirozeně uniká procesuální podstata sociálně třídní struktury, která je chápána pouze jako „demograficko-ekonomický produkt“ a „ideově politická podmínka či báze“. Proto je i **explika**tivní síla kategorie reprodukce v tomto pojetí odkázána pouze do příčinné oblasti tříd a sociálních skupin a jejich vzájemných vztahů.

Avšak celkové pojetí sociálně třídní struktury musí být především reprodukčním pojetím v širokém slova smyslu: jsou to totiž třídy a sociální skupiny jako historické produkty, které hrají závažnou roli subjektu svého vlastního vývoje; jsou to totiž třídy a sociální skupiny, které se účastní na své vlastní dějinné tvorbě či negaci. Reprodukce sociálně třídní struktury není ničím vnějším vůči demografické a ekonomické reprodukci, ale je jejich organickým rozšířením; z nich se neustále skládá a neustále obnovuje svůj vliv na jejich další průběh. Reprodukce sociálně třídní struktury je široce a hluboce strukturovaný jev: není tedy pouhou superpozicí demografické a ekonomické repro-

² Mohli bychom obrázně a v záměrně zkratkách ztotožnit pojem reprodukce s prostředkem zachycení celku a vývoje v každé společenskovědní tematice.

³ Není možné na tomto místě rozebrat shodné a rozdílné momenty procesu demografické a ekonomické reprodukce. Zdůrazníme pouze, že nelze odkazovat kategorii demografické reprodukce pouze na biologické momenty vývoje obyvatelstva, stejně jako není možné chápat procesy ekonomické reprodukce pouze v rámci bezprostřední společenské

tvorby materiálních hodnot. Je naopak možné prokázat právě na pracích klasiky marxismu-leninismu onu faktickou nemožnost oddělovat ekonomické a demografické reprodukční procesy. Jedny mají úlohu podstatné složky, faktorů v průběhu druhých: jejich oddělování je možné pouze v abstrakci, v teoretickém zachycování celku společenského vývoje, přičemž závěry, k nimž tímto způsobem úvah dospíváme, opět potvrzují reálnou neoddělitelnost zkoumaných procesů.

dukce, stejně jako třídy nejsou pouze ekonomicko-demografickou kategorií. Prokažme platnost tohoto tvrzení konkrétněji. Tradiční statistika sociální skladby obyvatelstva — či v této chvíli snad vhodněji — jeho ekonomicky aktivní části, sleduje podíly jednotlivých skupin na zvoleném sledovaném celku. Snadno však zjistíme, že toto členění je více či méně věkově diferencováno. Jinými slovy, vezmeme-li v úvahu sociální složení nikoli celku, ale jednotlivých věkových skupin (bud' pětiletých nebo desetiletých kohort), získáme údaje, které významně osvětlí další pohyb sociálního složení celku ekonomicky aktivního obyvatelstva. Věkově diferencované sociální složení nám totiž umožní určit, o co se změní celkové složení po odchodu nejstarší věkové skupiny do poproduktivního věku a po příchodu nové skupiny do produktivního období: nedává nám tudíž pouze informaci o historii v datech jediného okamžiku sledování, ale poskytuje i důležitý moment předvídání budoucího vývoje. Stejně tak je možné aplikaci tohoto postupu řešit otázky závažné

zace postihuje přirozeně pouze určité hledisko sociálně třídní struktury. Většina statistických argumentů by se zřejmě omezila na tabulku udávající podíly jednotlivých uskupení na celku (viz tab. 1).

Vypovídací schopnost těchto údajů je jistě omezená, byť byla doplněna analogickými údaji z dalších období s cílem postihnout pohyb dané distribuce. Oč dynamičtější, inspirativnější, historičtější pohled na dynamiku a reprodukční momenty sociálně třídní struktury získáme uvedením údajů o věkové diferenciaci jednotlivých sociálních uskupení (častější postup dynamického rozšíření sledování sociálně třídní struktury pomocí demografického kritéria) a o sociální diferenciaci jednotlivých věkových skupin zkoumané populace (opomíjený postup dynamického rozšiřování sledování sociálně třídní, resp. demografické struktury pomocí sociálně ekonomického kritéria) vynikne z tabulky 2:

Tím však zdaleka možnosti empirického sledování reprodukčních momentů sociálně třídního vývoje nekončí. Marxisticko-

Tabulka 1. Sociální složení ekonomicky aktivní populace ČSSR v r. 1970 (v % celku)

dělníci	zemědělství dělníci	zaměstnanci	družstevní rolníci	ostatní družstevní výrobci	jednotlivě hospodařící rolníci	ostatní
50,9	2,9	34,5	9	2	0,7	0,1

pro řízení sociálně třídních procesů, například za jak dlouhé období bude možné očekávat stanovenou změnu sociálního složení, budeme-li cílevědomě usměrňovat sociálně třídní strukturu věkových skupin nastupujících do ekonomické aktivity apod. Jako názornou ilustraci vyslovených závěrů uveďme data získaná ze Sčítání lidu v r. 1970, a to v následující kategorizaci sociálních skupin ekonomicky aktivní populace: dělníci (v nezemědělských odvětvích), zemědělství dělníci, zaměstnanci, družstevní rolníci, ostatní družstevní výrobci, jednotlivě hospodařící rolníci a ostatní (takto zvolená kategori-

-leninské učení zdůrazňuje význam vztahů mezi třídami a sociálními skupinami. Jedním z důležitých reprodukčních aspektů sledování vztahů mezi elementy sociálně třídní struktury je zjišťování intergeneračních vztahů tříd a sociálních skupin, ovšem nikoli tradiční mobilitní optikou, která prakticky ztrácí možnost určit historický čas a obsah v projekci do individuálních pohybů, ale sledováním nastupujících věkových skupin podle sociálně třídního původu příslušníků jejich jednotlivých elementů. Tak je totiž možné empiricky doložit a zodpovědět otázku, jak se jednotlivé třídy a sociální skupiny po-

Tabulka 2. Věkové složení sociálních skupin a sociální složení věkových skupin ekonomicky aktivní populace ČSSR v r. 1979

Věkové skupiny	Dělníci		Zemědělníci		Zaměstnaní		Družstevní rolníci		Ostatní družstevní výrobci		Jednotlivě hospodařící rolníci		Ostatní	
	↓	→	↓	→	↓	→	↓	→	↓	→	↓	→	↓	→
15—19	9,9	69	7,6	2,9	2,2	10,2	12,3	15,2	8,8	2,5	1,4	0,1	1,7	0,1
20—24	17,1	61,8	13,5	2,7	11,3	27,7	8,6	5,5	14,8	2,1	1,9	0,1	9,3	0,1
25—30	12,5	55,3	10,3	2,5	12,6	37,7	3,2	2,5	9,8	1,7	3,2	0,2	10,8	0,1
30—34	10,1	51,7	10,2	2,9	10,4	36,4	7	6,4	10,2	2,1	5,1	0,4	10,9	0,1
34—35	10,5	40,7	11,2	2,4	18,4	48,5	8,9	6,1	11,1	1,7	7,8	0,4	12,6	0,2
40—44	11,3	51,2	12	3	10,7	33	11,8	9,5	13,1	2,4	11,1	0,7	15	0,2
45—49	11,1	49,7	12,2	3	10,8	32,6	14,2	11,2	12,5	2,2	14,9	1	15,2	0,3
50—54	6,2	31,6	7,5	2,1	16,3	56,4	8,7	7,8	7	1,4	9,7	0,6	7	0,1
55—59	6,9	52,9	7,8	3,3	4,8	24,9	10,8	14,7	7,3	2,2	15,6	1,8	6,9	0,2
60—64	2,5	45,1	4,6	4,6	1,5	18,4	7,7	24,6	3,2	12,3	17	4,6	5,6	0,4
65—69	1,1	44,7	1,9	4,4	0,4	11,9	4,3	31,9	1,3	2,2	7,5	4,5	2,4	0,4
70—74	0,5	48,8	0,7	4	0,1	10	1,6	29,4	0,6	2,6	3,3	4,7	1,5	0,5
75—79	0,1	49,6	0,1	3,7	0,5	27,7	0,3	27,7	0,1	2,9	1,1	6,3	0,8	1,1
80—84	0,1	48,8	0,1	3,3		23,1	0,6	23,1	0,2	2,8	0,4	9,5	0,3	3,1
85—89	0,2	41	0,2	4,6		18		18		0,8		14,6		3,8
90+	0,1	56	0,1	5,7		9,9		9,9		2,1		1,4		1,5

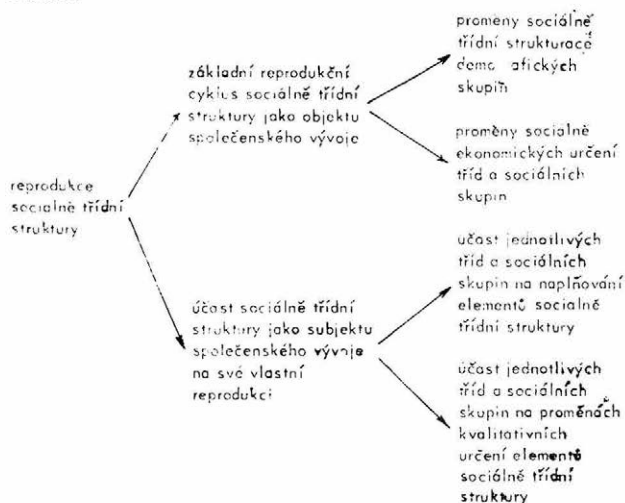
Pozn.: Šipky naznačují, v kterém směru dávají příslušné podíly celek 100 %, tzn. šipky „↓“ udávají věkové složení sociálních skupin, šipky „→“ udávají sociální složení věkových skupin.

díleji na proměně sebe samých (zde však spíše v kvantitativním aspektu), na dynamice celku sociální struktury.⁴

Je však nutné vidět, že oba uvedené aspekty reprodukce sociálně třídní struktury akcentují spíše kvantitativně demografické aspekty: první linii základních forem reprodukce celku sociálně třídní

raznili kvalitativně nové momenty, které procesy reprodukce přinášejí) je nutné rozlišit dva dialekticky spjaté momenty: první z nich představuje kvalitativní proměny vnitřních charakteristik, determinujících jednotlivé třídy a sociální skupiny (empiricky je sledujeme — a nutno říci na dosti dobré sociálně statistické

Schéma 2.

struktury, druhý v linii účasti celku sociálně třídní struktury na procesech své vlastní reprodukce. Avšak od těchto kvantitativně demografických aspektů reprodukce sociálně třídních vztahů jsou prakticky neoddělitelné kvalitativní momenty tohoto procesu, proměny samých určení tříd a sociálních skupin, jako například obsahu a charakteru práce, vzdělání a kvalifikace, politické účasti a organizovanosti zájmů a společenského vědomí, životní úrovně a způsobu. Je zřejmé, že jde o závažné momenty vzniku kvalitativně nových rysů v určení a dějinné roli jednotlivých tříd a sociálních skupin. Avšak i v této poloze sledování intenzivní rozšířené reprodukce sociálně třídní struktury (termín intenzivní zde používáme proto, abychom — byť i nepříliš přesně — zdů-

úrovni — ve vnitřní sociální diferenciaci jednotlivých elementů sociálně třídní struktury), druhý pak zahrnuje účast jednotlivých a sociálních skupin na proměně kvalitativních určení jich samých (zde již není tak lehké nalézt bezprostřední statistické vyjádření uvedených reprodukčních momentů, je však možné je odvozovat z nepřímých údajů: jde totiž o takové problémy, jak se například dělnická třída účastní na proměně technologické vybavenosti, obsahu a charakteru zemědělské práce, tedy na konstitutivních rysech určení třídy družstevních rolníků, jak se určité vrstvy inteligence podílejí na růstu vzdělanosti a kulturní úrovně ostatních tříd a sociálních skupin (což jsou podstatné momenty sociálně třídního mechanismu společenského vývoje).

⁴ Poznamenejme v této souvislosti, že je zcela markantní rozdíl mezi sledováním intergenerační mobility a intergeneračních momentů v procesech reprodukce sociálně třídní struktury: v prvním případě totiž jde pouze o historicky nerozlišené individuální pohyby, v druhém o rozhodující úlohu sociálně třídní struktury v procesech své vlastní reprodukce. Je jisté, že i mobilitní data musí

v sobě obrazet důležité reprodukční momenty ve výše uvedeném smyslu, zpravidla však v neuchopitelné a skryté formě. Avšak jedině pomocí kategorie reprodukce je možné společensky relevantně explikovat skutečný obsah, který sděluji. Analýza reprodukčních momentů sociálně třídní struktury je klíčem ke kritickému rozboru mobilitních koncepcí a dat.

Z toho, co bylo řečeno — byt' jen ve velmi stručném a rámcovém nástinu — vyplývá, že procesy reprodukce sociálně třídní struktury mají dvě základní dialektické polohy: jednak reprodukci sociálně třídní struktury, jednak „účast“ sociálně třídní struktury na své vlastní reprodukci. Obě pak lze sledovat jak v demografické, tak i sociálně ekonomické komponentě, jak plyne ze schématu 2.

V této souvislosti zdůrazňeme jednu závaznou okolnost: třídnost přístupu k analýze problematiky sociální struktury spočívá nejen v pochopení třídního charakteru sociální struktury jako objektu, jako dějinného produktu společenského vývoje, ale v pochopení třídního charakteru účasti tříd a sociálních skupin na procesech své vlastní reprodukce, tedy v pochopení sociální struktury jako historického subjektu. Jinými slovy: komplexní pojetí třídních podstat vývoje sociální struktury v současných historických podmínkách se musí týkat celistvého, i když vnitřně strukturovaného procesu její reprodukce. Nelze totiž omezit výzkum tříd a sociálních skupin pouze na analýzu sociálního složení populace, ale vždy je nutno vidět dynamiku jejich sebeutváření. Tato skutečnost vynikne zejména při hlubší analýze sociálně třídního vývoje v podmínkách socialistické výstavby, kdy proměny forem reprodukce logicky předcházejí změnám vlastního třídně sociálního složení.

Poznamenejme konečně, že rozpracováním koncepce reprodukce sociálně třídní struktury získáme vysoce účinný prostředek systematického sledování a analýzy vývoje tříd a sociálních skupin, který navíc — neboť je založen na dynamickém sledování vývoje — umožní i jednotlici syntézu doposud oddělených a mnohdy obsahově nekoordinovaných teoretických i empirických hledisek jejich zkoumání.

⁵ V této souvislosti odkazujeme na celou řadu prací: ve velmi ucelené podobě podává teoreticko-empirickou informaci o vývoji dělnické třídy socialistických zemí ve svých pracích T. T. Timofeev, viz např. jeho stat *Vsemirno istoričeskaja rol' rabočego klassa i aktualnyje voprosy idejno teoretičeskoj borby*, In *Rabocij klass i sovremennyj mir*, Moskva 1972.

⁶ Poznamenejme v této souvislosti, že kvantitativní převaha dělnické třídy v procesech reprodukce sociálně třídní struktury v ČSSR je již v průběhu přechodného období, tj. v padesátých letech, zcela zřetelná u dělnické třídy samé (což je však typické i pro buržoazní ČSSR), u sociální skupiny inteligence a zaměstnanců. Pokud jde o třídu družstev-

2. Obecné a zvláštní rysy vedoucí úlohy dělnické třídy v procesech reprodukce sociální struktury socialistické společnosti

Rozvedme nyní předchozí závěry týkající se problematiky reprodukce sociálně třídní struktury do některých úvah o jejich formách v podmínkách socialistické výstavby. Přitom se záměrně omezíme pouze na postižení vybraných základních momentů, a to spíše v rovině závěrů, neboť z rozsahových důvodů upustíme od uvádění konkrétních statistických údajů.⁵ Podstatné rozdíly mezi kapitalistickou a socialistickou a společensko-ekonomickou formací se týkají i celku reprodukčních procesů sociálně třídní struktury: zásadní dynamickou uvozovku socialistické výstavby je likvidace vykořisťovatelských tříd, uskutečňující se v prvních porevolučních fázích. Tím dostává sociálně třídní struktura společnosti zcela nový charakter a mění se přirozeně i procesy její reprodukce, v jejichž celku se zvyrazňuje právě vedoucí úloha dělnické třídy. V podmínkách relativně průmyslově vyspělých společností, v nichž zvítězila socialistická revoluce (ČSSR, NDR) se tato vedoucí úloha projevuje tím, že právě dělnická třída se stává základním zdrojem naplňování všech ostatních tříd a sociálních skupin socialistického typu, jinými slovy dělnická třída hraje rozhodující roli v procesech účasti sociálně třídní struktury na své vlastní socialistické reprodukci.⁶

Tam, kde zvítězila dělnická třída v podmínkách průmyslově nerozvinuté země, a byla tedy méně početnou sociální silou, hraje základní úlohu reprodukčního zdroje sebeutváření sociální struktury třída drobných rolníků a bezzemků. Teprve v průběhu industrializace doprovázené prudkým kvantitativním rozvojem dělnické třídy se postupně vytvářejí podmínky pro uskutečnění jejího všestranného ve-

níh rolníků, i zde je podíl dělnické třídy na jejím naplňování značný: na přelomu šedesátých a sedmdesátých let pocházelo téměř 46% družstevních rolníků z dělnických rodin (toto číslo se přirozeně týká ve značné míře rodin zemědělských dělníků), z rodin samostatných drobných rolníků pak pocházelo přibližně stejné procento družstevních rolníků. Specificky pozitivním rysem československých podmínek navíc bylo dosti početné zastoupení příslušníků průmyslově častí dělnické třídy na venkově, odkud dojížděli do práce: dělníci sami či příslušníci jejich rodin se významně ekonomicky i politicky podíleli na procesech kolektivizace československého zemědělství (přesně vzato, tato situace je typická pro české země).

doucího postavení v procesech reprodukce sociálně třídní struktury.

Společným rysem, obecnou zákonitostí procesu reprodukce sociálně třídní struktury v podmínkách socialistické výstavby je usilovná historická likvidace sociálně třídních rozdílů. Jestliže je pro kapitalistické společnosti typické, že i procesy reprodukce sociální struktury mají vysloveně třídní charakter, tzn. nejenže existují antagonistické difference, ale i jejich reprodukce, jejich tvorba má antagonisticky diferencovaný charakter, socialistická revoluce vytváří podmínky pro radikální proměny v obou těchto reprodukčních hlediscích. Likvidace vykořisťovatelských tříd především ruší antagonistický charakter veškerých poloh reprodukce sociálně třídní struktury. Nastolení vedoucí úlohy dělnické třídy, základního nositele socialistických společenských vztahů, pak vyvolává podstatné proměny v účasti sociálně třídní struktury na své vlastní reprodukci, kde se nejrychleji — v závislosti na úrovni zespolenštování a industrializace prakticky již v počátcích budování rozvinutého socialismu — likvidují třídní rysy daného procesu. Jinými slovy to znamená, že socialistická společnost — přestože nemůže překonat rázem pozůstatky staré společenské dělby práce, a tedy i reálné diferenciaci mezi třídami a sociálními skupinami, však ruší třídní difference v tvorbě těchto diferencí. Nemůže sice rázem zrušit třídy a sociální skupiny, odlišené různým postavením v celku výrobních a společenských vztahů, ale ruší třídně antagonistický charakter tvorby tříd a sociálních skupin. Třídy nejsou produktem a podmínkou socialismu, ale pozůstatkem, který nová společnost rozsáhlým historickým úsilím postupně ruší. Tato podstatná proměna účasti sociálně třídní struktury na vlastní reprodukci je především dilem dělnické třídy,

její dějinné úlohy v procesech zrušení veškerých tříd a sociálních skupin spjatých se starou dělbou práce. V současných historických podmínkách socialismu tvoří dělnická třída základní článek objektu a subjektu reprodukce sociálně třídní struktury: Je nejpočetnějším sociálním uskupením, a proto i proměny v procesech jejího objektivního určení (obsahu a charakteru práce, kvalifikovanosti a vzdělanosti, životní úrovně a způsobu atd.) a v ideově politické vyspělosti jsou nejzávažnější kvalitativní proměnou celku sociální struktury socialistické společnosti; je určujícím těžištěm kvantitativních i kvalitativních vztahů tříd a sociálních skupin,⁷ je zásadním zdrojem naplňování ostatních tříd a sociálních skupin.⁸

To jsou jen některé z podstatných rysů vedoucí úlohy dělnické třídy ve vývoji sociálně třídní struktury socialistické společnosti, které však je nutno hluboce analyzovat, chceme-li získat adekvátní a úplný obraz o dějinném poslání dělnické třídy v socialistické výstavbě. Naším cílem bylo pouze ve stručnosti nastínit cesty jejich poznávacího uchopení, v teoreticko-metodologické rovině rozebrat aktivní úlohu kategorie reprodukce sociálně třídní struktury v celku socialistické společnosti a úlohu jejího vůdčího subjektu, dělnické třídy, která již dnes ruší, jak jsme zdůraznili výše, difference v tvorbě sociálních diferencí, aby postupně uskutecnila zrušení veškerých sociálně třídních diferencí jako takových, ono dějinné kritérium komunismu.

Literatura

- Rabočij klass — glavnaja revolucionnaja sila*
Moskva, IPL 1973
Marx, K., *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954

⁷ V současných podmínkách jsou to právě jednotlivá pokolení vzešlá z dělnické třídy, jejichž díle sociální skladba se nejvíce blíží celku sociální struktury společnosti, což lze vyjádřit také tak, že dělnická třída je dynamickým středem pohybu sociálně strukturovaného celku společnosti, je to právě dělnická třída, která se produkty své práce nejvýrazněji podílí na změnách práce i života ostatních tříd a sociálních skupin.

⁸ Podíly dělnického naplňování jednotlivých tříd a sociálních skupin se přibližují podílu dělnické třídy v celku sociálně třídní struktury (v jednotlivých socialistických zemích přirozeně existují určité difference dané zejména úrovní industrializace a kolektivizace). Poznamenejme v této souvislosti, že v československých podmínkách se projevuje v poslední době vzestupná tendence podílu dělnického naplňování zemědělské populace, a to zejména pokud jde o její nejkvalifikovanější část.

Харват Ф.: Рабочий класс в процессах воспроизводства социальной структуры социалистического общества: к некоторым аспектам его руководящей роли

Предметом статьи является формулировка категории воспроизводства социальной структуры социалистического общества в качестве органичного распространения процессов экономического и демографического воспроизводства, а также наметки форм эмпирического наблюдения за процессами воспроизводства классов и социальных групп. С этой точки зрения дается критический анализ ограниченности концепций мобильности, их механического и неисторического характера. Процесс социально-классового воспроизводства рассматривается в двух основных аспектах: в изменении самой социальной структуры и в изменении роли социальной структуры в собственном воспроизводстве. Упор делается на роль рабочего класса с точки зрения обоих принципиальных моментов процесса воспроизводства социально-классовой структуры в условиях строительства социалистического общества.

Charvát F.: The Working Class in the Processes of Reproducing the Socialist Society's Social Structure: On Some Aspects of Its Leading Role

The paper is concerned with formulating the category of the reproduction of the socialist society's structure as an organic expansion of the processes of economic and demographic reproduction. The forms of empirical inquiry into the processes of the reproduction of classes and social groups are simultaneously indicated. From the above point of view, a critical analysis of the limitations of mobility conceptions, of their mechanical and ahistorical character, is presented in outline. The process of social-class reproduction is conceived on two fundamental levels: in the transformations of social structure itself, and in changes of the participation of social structure in its own reproduction. Principal emphasis is laid on the role of the working class in both the substantial moments of the social-class reproduction process under the conditions of building up the socialist society.

**Vztah lidí k výrobním prostředkům
jako určující třídně diferencující znak**

Empirická analýza třídní a sociální struktury se musí nezbytně opírat o co nejbohatší a nejrozvinutější teoretická východiska.

Dříve než marxista-sociolog přistoupí k empirickému výzkumu neskonalé složitě a dynamicky se rozvíjející sociální skutečnosti, musí obsáhnout to, co o předmětu, o objektu jeho výzkumu, o jeho zákonitostech nashromáždilo předchozí teoretické poznání. Musí pochopit co možná nejvšestranněji obsah pojmů, kterých použije jako nástroj pronikání do empirie.

V této fázi poznání překračuje sociolog, ať chce či nechce, v jistém smyslu meze svého vědního oboru, neboť v ní řeší zároveň otázku vztahu své vědní disciplíny k jiným vědním oborům, zejména k filozofii, ale i politické ekonomii, historiografii atd. Řeší v ní mezní problémy svého výzkumu.

Výzkumník tedy přejímá určité pojmy, soudy, úsudky, výpovědi o zákonitých vztazích v sociální skutečnosti, které vypracovalo předchozí poznání (a to nejen sociologie, ale i jiné vědní obory) a vytváří z nich teoretický koncept svého výzkumu.

Má-li být teoretický koncept výzkumu pravdivý, má-li plnit dobře svou funkci výběru faktů a jejich interpretace, musí v sobě obsáhnout onen pojmový aparát, ona teoretická tvrzení, k nimž dospělo předchozí poznání, v co možná nejrozvinutější a nekomplexnější podobě. Má-li se však obsahu těchto pojmů zmocnit v celé jejich bohatosti, má-li je pochopit jako konzistentní systém tvrzení, musí v logicky zkrácené podobě reprodukovat proces jejich vzniku.

Nestačí tedy z druhé ruky převzít nejrozumnější útržky teorie, jednotlivé učebnicové definice pojmů atd. a ty pak vnějšně, eklekticky pospojovat a prohlásit je za „konceptuální schéma“ výzkumu.

Převzít určitou soustavu pojmů a teoretických tvrzení, aniž jsme pochopili, jakými myšlenkovými postupy byly vytvořeny, o jakých konkrétně historických podmínkách vypovídaly, o jakou praktickou zkušenost lidí se opíraly, na jaké praktické otázky dávaly lidem odpověď, nebo obecně vyjádřeno, aniž jsme pochopili jak probíhal proces duchovní reprodukce skutečnosti, jehož plodem jsou tyto kategorie, znamená hrubě zkreslit obsah těchto pojmů.

V takovém případě pak některé empirické údaje, které jsou z hlediska zkoumaného objektu relevantní buď vůbec nemusí být do empirického šetření zahrnuty a jiné údaje mohou být naproti tomu zabrovněny, nebo se předmětem empirického šetření mohou stát údaje druhého či třetího řádu podstatnosti atd. Ať již pak bude empirický výzkum po heuristické stránce zpracován sebedokonaleji, sebenáročněji, tj. na nejvyšší úrovni dostupných sociologických technik a metodik, nepodá nám pravdivý obraz o sociální skutečnosti, neboť sám výchozí bod výzkumu, jeho omezené teoretické předpoklady to neumožní. Podcenění jedné, tj. teoretické stránky sociologického výzkumu nutně negativně ovlivní i druhou nezastupitelnou stránku procesu poznání — empirii.

To jsou rozhodující důvody, proč v této stati věnujeme pozornost teoretickým východiskům výzkumu třídní a sociální struktury, proč věnujeme pozornost analýze obsahu jedné ze základních kategorií, o něž se marxistický sociologický výzkum třídní struktury buržoazní společnosti opírá.

Základní příčinu třídní diferenciace je nutno hledat v rovině ekonomiky. Pro třídní postavení lidí je určující jejich postavení v systému sociálně ekonomických (vlastnických) vztahů. Ostatní roviny třídní diferenciace lidí, vztahy mezi třídami

a sociálními vrstvami v oblasti politiky a ideologie jsou koneckonců určeny tím, jaké jsou jejich výrobní vztahy.

Když Lenin ve stati *Velká iniciativa* vymezuje předpoklady zániku třídní diferenciace společnosti, podává tuto definici tříd: „Třídy jsou veliké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určeném systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vyčleněným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho podílu společenského bohatství, kterým disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství.“

Jako první znak, jímž postihuje odlišnost postavení tříd v určitém konkrétně historicky určeném systému společenské výroby, vymezuje Lenin znak „vztah lidí k výrobním prostředkům“.

Máme-li pochopit základní, tj. sociálně ekonomickou dimenzi třídní diferenciace lidí, musíme blíže analyzovat tento pojem a ujasnit si, co to jsou vlastnické vztahy a proč Lenin jako první kritérium rozčlenění společnosti lidí na třídy vytyčuje znak „vztah tříd k výrobním prostředkům“.

1. Dvoji aspekt vztahů lidí k výrobním prostředkům

Vlastnický vztah nelze chápat jako prostý vztah člověka k věci, k předmětu. Pochopení podstaty vlastnických vztahů činí potíže, protože vlastnický vztah se skutečně zprvu jeví jako vztah lidí ke konkrétní věci, užité hodnotě.

Buržoazní politická ekonomie chápe vlastnictví jako vztah k věci, jako mít či nemít nějakou věc — užitou hodnotu. Není s to postihnout, respektive v logice pojmu zobrazit to, že za vztahem člověka k věci jsou zároveň skryty konkrétně historicky určené vztahy mezi lidmi samými.

„Mít“ nějakou věc, to totiž neznamená pouze mít předpoklad uspokojit nějaké

lidské potřeby (najíst se, napít, bydlet, obléci se atd.). Přivlastňování věci současně implikuje vztah k jiným lidem, neboť proměna přírody člověkem měla a má vždy společenskou povahu. Člověk je svou podstatou bytost společenská a osaměle, na společenství ostatních lidí nezávisle vyrábějící individuum, Robinson, je fikcí buržoazní politické ekonomie.¹

Lidé vždy vyráběli ve společenstvích; již od počátku lidské společnosti je výrobní činnost spjata s dělbou činnosti mezi lidmi, a tedy i s nezbytností vzájemné výměny výsledků těchto jejich výrobních aktivit.

V procesu praktického přivlastňování přírodních předmětů lidmi (v procesu přetváření přírody lidmi) se vytvářejí zároveň vztahy mezi lidmi samými, vznikají a rozvíjejí se nejen objektivní vazby mezi přírodou a člověkem, ale i objektivní vztahy mezi lidmi samými, sociální vazby. V procesu svého zpředměťování se v přírodě zpředměťuje člověk zároveň své vztahy k ostatním lidem. „Věci“ se stávají nositelkami sociálních vazeb. Do světa věcí jsou v procesu praktické přeměny světa zároveň vpisovány vztahy mezi lidmi samými, tj. sociální závislosti.

Při výrobě hmotných statků vždy zároveň nezbytně vzniká sociální diferenciace lidí uvnitř toho či onoho společenství lidí.

Ríkáme-li v polemice s buržoazním vulgarním pojetím vlastnictví, že vlastnické vztahy nelze chápat hrubě naturalisticky jako vztah k věci, že se za vztahem k věci skrývá vztah závislosti mezi lidmi samými, pak ovšem nelze, podle našeho názoru, přejít do druhé krajnosti a z charakteristiky vlastnických (výrobních) vztahů vypustit znak „vztah k výrobním prostředkům“.

Této krajnosti, která je příkladem buržoazního a revizionistického přístupu a má vážné teoretické a praktické důsledky, se dopustil O. Šik v práci *Ekonomika, zájmy, politika*.

V polemice se sovětským ekonomem Kolganovem, který charakterizuje vlastnictví jako a) přivlastňování výrobních prostředků a jiných materiálních statků,

¹ „Výroba izolovaného jednotlivce mimo společnost — rarita. Jež se může přihodit civilizovanému člověku, který byl náhodou přesazen do divočiny a má od dynamiky v sobě společenské síly — je

příběh takový nesmysl jako vývoj řeči bez spolužijících a spolu mluvících individuí“ (K. Marx, *Rukopisy „Grundrisse“ I*, Praha, Svoboda 1971, s. 38).

b) jako souhrn vlastnických čili výrobních vztahů lidí, které se na této základně utvářejí, Šik namítal, že existuje přivlastňování materiálních statků *prostřednictvím* výrobních vztahů, čili, že výrobní vztahy jsou právě vztahy, které se utvářejí v procesu přivlastňování materiálních statků.

Je zjevné, že vlastnictví, vlastnický vztah nelze chápat jako naturální vztah k věci, jako vztah člověka k věci, kdy z obzoru naší pozornosti mizí ostatní lidé. s nimiž je ten, kdo si materiální statky „přivlastňuje“, objektivně ve vztahu, neboť výroba měla a má vždy společenský charakter.

Tím, že se rozejdeme s vulgárním pojetím vlastnictví, kdy je tento fenomén chápán ploše pouze ve své jevové podobě, jako „mít věc“, či dokonce mít právo disponovat věcí, tedy jako právní reflex objektivního vztahu mezi lidmi, problém není ještě vyřešen.

Nechceme-li pojem vlastnický vztah chápat subjektivisticky, přeměnit tento vztah mezi lidmi v ryzí volní vztah, v jakýsi „čistý“ vztah mezi lidmi o sobě, popřípadě v mocenský či právní vztah, pak nestačí slovní zapřísahání, že tyto vztahy, do nichž lidé vstupují, jsou nezávislé na jejich vůli, že je lidé nemohou libovolně měnit atd. Praktická zkušenost totiž ukazuje, že panství třídy nad jinou třídou. při němž by si jedna třída reálně nepřivlastňovala „věci“ — výrobní prostředky, je naprostou iluzí.

Do pojmu vlastnické vztahy nutně vstupuje znak „vztah k výrobním prostředkům“. *Vlastnické vztahy, sociálně ekonomické vztahy jsou vztahy mezi lidmi, které jsou založeny na jejich vztahu k výrobním prostředkům.*

Tím, že charakterizujeme vlastnické vztahy jako vztahy lidí k výrobním prostředkům, však ještě nepostihujeme specifiku vlastnických vztahů.

Jádro problému tkví totiž v tom, jak chápat pojem „vztah k věci“, „vztah k výrobním prostředkům“, nebo naopak jak chápat pojem „vztahy mezi lidmi samými“.

O. Šik v polemice se sovětským ekonomem Notkinem o pojetí dělby práce (zda lze dělbu práce zahrnout do výrobních sil, či do výrobních vztahů) formuloval

tuto myšlenku: „Takovou obecnou podstatou ekonomických vztahů je právě i „dělba práce“, o jejímž zařazení do „výrobních sil“ či do „ekonomických vztahů“ nemůže rozhodovat její „obecnost“ či „specifičnost“, nýbrž jenom konkrétní obsah, tzn. tyto vztahy zde vyjadřují vztahy mezi lidmi a věcmi, nebo vztahy mezi lidmi navzájem“ [Šik 1962: 93].

Pro Šika je jakýkoli vztah lidí k věci „součástí výrobních sil“, tj. charakterizuje člověka jakožto výrobní sílu, a naopak jakýkoli vztahy, které se v procesu materiální výroby utvářejí mezi lidmi samými, jsou ekonomickými, vlastnickými vztahy.

Notkinovo „dogmatické“ pojetí dělby práce, které dělbu práce jednostranně spojuje s výrobními silami, „překonal“ Šik jinou jednostranností. Jeho pojetí vlastnických vztahů nebylo vůbec krokem vpřed, ale naopak vedlo ve svých důsledcích nejen k metafyzickému zkrácení Marxova pojetí vlastnických vztahů, ale i k jejich voluntaristické interpretaci. Navíc, teoretický problém, který byl implicitně obsažen v Notkinově formulaci otázky a který Notkin rovněž nebyl s to řešit, zprovodil Šik touto, pro sebe vlastní autoritativní cestou ze světa.

Znak „vztah k věci“ sám o sobě v této abstraktní podobě nelze, podle našeho názoru, považovat za pojem, jímž lze odlišit postavení lidí jakožto výrobců — subjektivních činitelů výrobních sil — od jejich postavení v systému vlastnických, sociálně ekonomických vztahů. Rovněž tak pojem „vztahy mezi lidmi samými“ nelze bez další konkretizace považovat za odlišující znak sociálně ekonomických, vlastnických vztahů.

Pojmy „vztahy mezi lidmi samými“ a „vztah lidí k věci“ jsou pro přesné pojmové odlišení „výrobních sil“ od „výrobních vztahů“ hrubé, nedostačující, neboť mají dvojaký obsah, který je nutno v teoretické reflexi sociální skutečnosti odlišit.

Když hovoříme o vlastnictví jako o vztahu lidí k výrobním prostředkům, pak „věci“ nevystupují proti lidem ve své užité hodnotové podobě jako ta či ona konkrétní technika či technologie, ale jako specifická sociální jsoucna, jako zvěčnění, zpřednětění sociálních vazeb mezi lidmi samými, jako materiální nosi-

telé, zprostředkovatele *specifických* sociálních závislostí mezi lidmi samými. „Věci“, například výrobní prostředky, mohou plnit svou roli zprostředkovatelů ekonomických vztahů mezi lidmi samými, stát se materiálními nositeli sociálně ekonomických závislostí mezi lidmi proto (a pouze tehdy), protože (pokud) jsou samy plodem lidské práce, protože je v nich zpředmětněna lidská práce.

„Věci“, výrobní prostředky, však nevstupují do sociálně ekonomických vztahů, nestávají se prostředníky těchto specifických vztahů mezi lidmi samými jako konkrétní užité hodnoty, přesněji řečeno z hlediska svého užitého hodnotového aspektu (jako ty či ony konkrétní nástroje a stroje, technika). Je zřejmé, že „věc“ jako zpředmětnění sociálně ekonomických závislostí mezi lidmi samými, jako vlastnický aspekt vztahu lidí k „věci“ se nikdy ve skutečném světě nemůže oddělit od této své užité hodnotové „druhé tváře“. Avšak jenom pomocí myšlenkového odlišení toho, co je v sociální realitě vždy v dialektické jednotě, co je rubem a lícem téže mince, se může uskutečňovat jeden z kroků myšlenkové reprodukce skutečného světa. Pouze touto cestou lze v logice pojmů postihnout dialektickou jednotu těchto dvou relativním samovývojem nadaných stránek vztahů lidí k „věci“.

Do pojmu vlastnictví, vlastnické vztahy je tedy nutno zahrnout, ovšem ve výše uvedeném smyslu, znak „vztah lidí k výrobním prostředkům“. Jinak se vlastnické vztahy přeměňují v nijak nezakotvené, tedy fakticky volní vztahy, protože to, co z nich dělá jev materiálního rázu, tj. ve věcech zpředmětněná, minulá lidská práce, je od nich izolováno. To je také důvod, proč se u Šika kritika naturalistického pojetí vlastnictví zvrátila ve voluntarismus, subjektivismus. Vlastnictví, sociálně ekonomické vztahy nelze pochopit, aniž je chápeme jako dialektiku zpředmětněné práce k práci živé, aktuální. Jakmile totiž v pojmové reprodukci sociální skutečnosti odtrhneme, izolujeme živou práci od předchozí, ve věci zpředmětněné práce, věčného zprostředkovatele výrobních vztahů mezi lidmi od lidí samých a vztahů mezi nimi, mění se ekonomické vztahy

v cosi ryze subjektivního. Nejsme s to vysvětlit, proč lidé do těchto vztahů musí, ať chtějí či nechťejí, vstupovat, proč tyto vztahy existují nezávisle na jejich vůli atd.

Šik se proti metafyzickému pojetí vlastnictví jako jednorázovému aktu prisvojení věci snažil zdůraznit nepřetržitost přivlastňování za kapitalismu. „Říkáme, že určité výrobní prostředky jsou v soukromém vlastnictví, což se projevuje v tom, že určité subjekty jimi mohou nakládat podle své vůle... Pro marxistu ovšem není tento vlastnický nebo také majetkový vztah k věcem základem, nýbrž nerozlučným průvodním jevem určitého vztahu mezi lidmi, marxista jej chápe jako jetnotlivý projev či jako jednotlivé projevy určitých zákonitých vztahů mezi lidmi, jež se uskutečňují prostřednictvím věci, a tedy prostřednictvím trvale se opakujících přechodných vztahů lidí k věcem...“

Lidé však mají především určitý vztah k věcem v průběhu výroby, tj. pracovní vztah. Tento pracovní vztah sice tvoří moment v procesu jejich přivlastňování, avšak není vlastnickým vztahem. Kdyby někdo chtěl z pracovního vztahu lidí k přírodní materií udělat vlastnický vztah, tvrdil by, že například horníci za kapitalismu, kteří dobývají uhlí, si toto uhlí přivlastňují“.

Šik dospěl k tomuto závěru: „... soukromé vlastnictví není vůbec určitým jednorázovým jevem spočívajícím v tom, že určité subjekty „mají“ určité objekty, nýbrž je to ve skutečnosti *neustálé nabývání, pozbývání a opět nabývání* atd. (Podtrhl O. Š.) [Šik 1962: 246].

Nejde nám tu o to zabývat se formálně logickou důsledností autorovy argumentace: tvoří-li totiž pracovní vztah člověka k věci moment přivlastňování, pak by zřejmě měl být také vlastnickým vztahem, což O. Šik v téže větě popírá.

Jde nám o celkovou logiku argumentace. Šik nechápe, že v kapitálovém vztahu, tj. zabýváme-li se sociálně ekonomickou, vlastnickou formou výrobního procesu, nejde o věc v její proměnlivé naturální podobě, o její užitný hodnotový aspekt, ale o to, že tato věc, tato užitná hodnota (výrobní prostředek, spotřební statek atd.)

je nevyhnutelnou zprostředkovatelkou, nositelkou ekonomické moci nad lidmi, je zpředmětněnou bezrozdílnou abstraktní prací, skrze níž se reprodukuje, zprostředkovávají aktuální vztahy mezi třídami — mezi kapitalistami a proletáři.

Z tohoto hlediska, tj. analyzujeme-li sociálně ekonomickou vlastnickou formu výrobního procesu, je naturální podoba „věci“ lhostejná. Ať již nabývá kapitál — jako konkrétně historicky určený vztah zpředmětněné lidské činnosti k živé práci — jakoukoli naturální podobu (peněz, stroje, či výsledného výrobku — spotřebního statku atd.), vždy tato, v reprodukčním procesu do nejpestřejších hávů převlékaná „věc“ zůstává v rukou kapitalisty a působí jako ekonomická moc nad lidmi, je základním předpokladem podmanění námezdní práce kapitálem. Jakkoli se v reprodukčním procesu neustále mění užité hodnotové podoby „věci“ a kapitál na sebe v procesu svého koloběhu nabírá nejrůznější naturální podoby, kapitalista v procesu těchto změn nic „nepozbývá“, ale naopak „nabývá“, tj. kapitál vzrůstá prisvojováním nadhodnoty. To, co kapitalisté do reprodukčního procesu před jeho započítím vložili, suma nahromaděné lidské práce, se jim vrací na jeho konci zpět rozmnoženo o nadhodnotu vytěženou z námezdní práce.

S každým cyklem kapitálového koloběhu se zároveň prohlubuje *věcná souvislost* námezdní práce na kapitálu, nadhodnota vytěžená z výrobního procesu, ve „věci“ zpředmětněná práce dělníků stále úžeji připoutává námezdní práci ke kapitálu.

Z tohoto hlediska, tj. když hovoříme

o vlastnickém vztahu k „věci“, (když analyzujeme výrobní proces z hlediska jeho sociálně ekonomické formy), nejde o přivlastňování užitných hodnot, materiálních statků jako takových, ale o jejich přivlastňování (a to trvalé, opakující se, v němž dochází k neustálé proměně užité hodnotových podob „věci“) jako nositelů zpředmětněné minulé lidské práce, o přivlastňování ve věci ztajené ekonomické moci nad lidmi. Skrze toto „nabývání a pozbývání“ užitných hodnot, neustále se proměňujících a v procesu reprodukce ničených a znovu obnovovaných, se reprodukuje a rozmnožuje a v určitých fázích společenského vývoje se na určitou skupinu obyvatel fixuje suma nahromaděné práce.²

Vztah lidí k „věcem“, k objektivním podmínkám výroby má vždy dvě stránky, lze jej analyzovat ze dvou hledisek.

Lidé přistupují jednak k výtvarům své práce jako k výrobním silám, tj. jako k nástrojům, které vkládají mezi sebe a přírodu, aby mohli měnit přírodu ve svůj prospěch, aby tak mohli uspokojovat své potřeby. Sami jsou pak také, jako rozhodující činitel pracovního procesu, jako producenti užitných hodnot, součástí výrobních sil.

Proto můžeme výrobní proces, tj. proces, v němž dochází ke spojování člověka-výrobce s věcnými předpoklady výroby-výrobními prostředky, na jedné straně chápat jako pracovní proces, jako „proces probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“

² Odtržení ve věci objektivované práce od výrobců, oddělení výrobce od věcných předpokladů výroby — výrobních prostředků je samo výsledkem historického vývoje. Suma zpředmětněné práce se odděluje od výrobce a sousťduje v rukou části společnosti — kapitalistů a rozpor mezi prací jakožto nevládnictvím a vládnictvím jakožto neprací vzniká teprve v podmínkách buržoazní společnosti.

Marx formuje tyto podmínky, za nichž dochází k oddělení výrobců od objektivních podmínek výroby, k překonání těch forem, kdy pracovník-výrobce byl zároveň vlastníkem, tedy ke vzniku kapitalistické vlastnické formy: 1. „Rozklad vztahu k zemi — půdě — jakožto přirozené podmínce výroby... Všechny formy, v nichž se toto vládnictví vyskytuje, předpokládají *společensví*, jehož členové... jsou jako jeho členové vládnictví...“ 2. *Rozklad vztahu*, v němž se (výrobce A. F.) jeví jako *vlastník nástroje*... 3. *Rozklad* takových podmínek, kdy výrobce „před zahájením výroby má spotřební prostředky nutné, aby mohl žít jako výrobce — tedy během své výroby, před jejím

ukončením...“ 4. *Rozklad vztahu*, za nichž pracovníci sami (živé pracovní síly samy) ještě *bezprostředně patří k objektivním výrobním podmínkám* a jako takové jsou přivlastňování — tedy jsou otroky nebo nevolníky. Pro kapitál není výrobní podmínkou dělník, nýbrž jen práce... A kapitál si nepřivlastňuje dělníka, nýbrž jeho práci — a ne bezprostředně, nýbrž zprostředkovaně, směnou.

To jsou tedy... historické předpoklady, aby byl nalezén pracovník jako svobodný dělník, jako bezobjektivní, čistě subjektivní pracovní síla proti objektivním podmínkám výroby, jakožto jeho *nevládnictví*,...“ (K. Marx, *Rukopisy „Grundrisse“ II*, Praha, Svoboda 1974, s. 110—113).

Vztah zpředmětněné, objektivované práce k živé práci výrobce prochází historickým vývojem. Kapitalistický výrobní způsob, který rozbíjí původní jednotu výrobce a jejích objektivních výrobních podmínek, je pouze jednou z vývojových podob dialektiky živé a mrtvé práce, představuje nejrozvinutější, nejkrásnější podobu soukromého vládnictví.

[Marx 1954: 19]. „Pracovní proces... jako proces spojování výrobce s přírodou je účelnou činností k vytváření užitných hodnot, přivlastnění toho, co je dáno přírodou lidským potřebám a v této své abstraktní podobě je všeobecnou podmínkou výměny látek mezi člověkem a přírodou, věčnou přirozenou podmínkou lidského života, a proto je nezávislý na kterékoli formě tohoto života, a naopak stejně společný všem společenským formám“ [Marx 1954: 203].

Přistupujeme-li k analýze vztahu člověk — „věc“, člověk — výrobní prostředek z tohoto zorného úhlu, pak abstrahuje od sociálně ekonomické, vlastnické formy „věci“, chápeme výrobní prostředek jako komponent produktivních sil společnosti a vztah člověka k němu jako pracovní vztah. I vztahy mezi lidmi samými, které se nutně v pracovním procesu utvářejí, pracovní profesionální, technickou stránkou dělby práce vyvolané vztahy mezi lidmi samými chápeme jako komponent, činitele výrobních sil.

Vztah lidí k „věcem“, k věcným předpokladům výroby má však i svou druhou, sociálně ekonomickou, vlastnickou dimenzi. Nevyjadřuje pouze určitý stupeň nadvlády lidí nad přírodou. K „věci“ tu přistupujeme jako k nositelce a zprostředkovatelce *specifických* sociálních vztahů mezi lidmi samými. „Věc“ z tohoto zorného úhlu pozbývá svou konkrétní a proměnlivou užitně hodnotovou podobu a stává se materiálním nositelem těchto specifických lidských vztahů, zprostředkovatelem sociálně ekonomických závislostí mezi lidmi samými a v určitých fázích historického vývoje (v epoše třídních společností) nástrojem panství člověka nad člověkem, neboť pouze skrze věc jakožto zpředmětněnou předchozí práci lidí se uskutečňují nejzákladnější materiální vazby mezi lidmi samými, mezi třídami, tj. sociálně ekonomické vztahy.

Výrobní proces je vždy dialektickou (rozpornou, hybnou) jednotou pracovního procesu a jeho sociálně ekonomické formy. Lidé působí na přírodu a svou praktickou činností ji přetvářejí. „Všechna výroba“, píše K. Marx, „je osvojování, přivlastňování přírody individuem uvnitř určité společenské formy a jejím prostřed-

nictvím. V tomto smyslu je to tautologie, řekneme-li, že podmínkou výroby je vlastnictví (přivlastňování)“ [Marx 1971: 41]. V tomto smyslu je „přivlastňování“ jakožto přisvojování předmětů přírody, tj. působení člověka na přírodu v pracovním procesu (bez ohledu na to, jakou konkrétně historickou podobu nabývá, zda jde o nejprimitivnější, o nejprostší výrobní nástroje se opírající pracovní proces, kdy sám výrobce je ještě výrazně v zajetí přírodních sil a začíná se z nich teprve vymaňovat, nebo o strojový, průmyslový, či dokonce automatizovaný pracovní proces, kdy člověk mezi sebe a přírodu klade již složité, na aplikaci vědy založené nástroje, které demonstují vysoký stupeň ovládnutí přírodních sil člověkem) nevyhnutelnou existenční podmínkou jakéhokoli společenství lidí. Avšak tím ještě nevypovídáme o tom, jakou sociálně ekonomickou formu toto přivlastňování si předmětů přírody nabývá, kdo si tyto materiální zbytky přivlastňuje, zda celé společenství lidí, nebo pouze jeho část, určitá třída, proč v určitých fázích historického vývoje je výrobce zároveň vlastníkem, proč v jiných se vlastnictví odděluje od práce, proč se v buržoazní společnosti práce stává nevlastnictvím a vlastnictví neprací, tedy proč si věcné předpoklady výroby přivlastňuje ve svůj prospěch vládnoucí třída, aby si s jejich pomocí mohla podmanit třídu jinou.

Marxismus-leninismus chápe dějiny lidské společnosti jako neustále se proměňující a obnovující kontinuitu mrtvé, ve věci zpředmětněné práce lidí s jejich živou, aktuální výrobní aktivitou. Tato dialektika „živé“ a „mrtvé“ práce, tedy skutečnost, že hranice aktuální historické aktivity lidí jsou vždy vymezeny zpředmětněnou prací předchozích generací lidí, humanizovanou přírodou, je základem Marxova dějinného determinismu.

Tím však není charakteristika základních východisek materialistického pojetí dějin vyčerpána. Lidé svou praktickopředmětnou aktivitou, tím, že jejich práce nabývá předmětné podoby, nemění jen přírodu, nepodmaňují si jen přírodu, aby sloužila uspokojení jejich potřeb. V procesu přeměny přírody zároveň produkují, přetvářejí své vzájemné vztahy, mění spo-

lečenskou, vlastnickou formu výrobního procesu. Do světa „věcí“ wpisují svou prakticko-předmětnou činností i své vzájemné vztahy, produkují a rozvíjejí věcné zprostředkovatele svých vzájemných společenských závislostí.

V buržoazní společnosti můžeme tento proces utváření a neustálého obnovování jednoty mezi ve věci objektivovanou a aktuální aktivitou lidí, tento vztah člověka k „věci“ na jedné straně chápat jako průmyslový, o strojovou techniku a technologii se opírající pracovní proces, o specifickou, této technice odpovídající profesionální dělbu a kooperaci práce, tedy jako vysoce rozvinutý, o vědu opřený proces přeměny přírody člověkem. Na druhé straně však kapitalistický výrobní proces musíme chápat jako specifickou, buržoazní epoše odpovídající vlastnickou formu, jako proces zhodnocení kapitálu, jehož výsledkem je neustálé obnovování panství kapitálu, vlastníků výrobních prostředků nad výrobcí — námezdní prací.

Historická zácluha K. Marxe tkví v tom, že dokázal — na rozdíl od svých předchůdců, buržoazních ekonomů — postihnout a v logice pojmů vyjádřit tuto dvojakost výrobního procesu, tuto dvojakost vztahu lidí k „věci“, že dovedl přesně pojmově odlišit užitnou hodnotu a hodnotu, práci konkrétní a práci abstraktní, že kapitalistický výrobní proces chápal na jedné straně jako vysoce rozvinutý průmyslový pracovní proces a na druhé straně jako proces hodnototvorný, zhodnocovací, že tedy na specifických poměrech buržoazní společnosti dovedl postihnout rozpornou jednotu těchto dvou stránek výrobního procesu.

Je nutno říci, že na všechny nejobecnější kategorie politické ekonomie, tedy nejen na pojem výroba, ale i na pojmy rozdělování, směna, spotřeba je nutno nahlížet z těchto dvou aspektů. Například proces rozdělování výrobních prostředků v podmínkách kapitalistického výrobního způsobu je na jedné straně procesem rozdělování užitných hodnot, výsledků konkrétních prací mezi odvětví výroby, který umožňuje, aby se mohl pracovní proces reprodukovat, je výměnou užitných hodnot, utvářením naturálních vztahů (mezi lidmi, mezi odvětvími výroby). Zároveň

se však v témže rozdělovacím aktu odehrává určitá fáze reprodukce kapitálového vztahu, tj. tyto užité hodnoty — výrobní prostředky jsou přivlastňovány pouze (abstrahujeme-li od malovýroby) určitou třídou — kapitalisty, kdežto druhá část společnosti, námezdní práce je od nich stále více odlučována.

2. Dvojí typ vztahů mezi lidmi ve výrobě a Marxův pojem formy společensky rozvinuté práce

Do kategorie sociálně ekonomické vztahy je nutno jako integrální znak zahrnout pojem vztah lidí k výrobním prostředkům. Šikovo teoretické schéma — výrobní vztahy = vztahy mezi lidmi samými — je pro svou abstraktnost neudržitelné, neboť nemožňuje vymezení ani specifiky vlastních vztahů, ani specifiky výrobních sil.

Podle tohoto Šikova schématu jsou veškeré vztahy, které se ve výrobním procesu utvářejí mezi lidmi samými, sociálně ekonomickými vztahy, tj. vypovídají o sociálně ekonomické, vlastnické formě výrobního procesu.

Fakty však svědčí o tom, že i v *pracovním procesu samém* (tj. když abstrahujeme od sociálně ekonomické formy, v níž se odehrává), pokud ovšem pracovní proces nechápeme omezeně naturalisticky jako pouhý technický proces (tj. pouze jako vztah výrobce s určitými subjektivními pracovními předpoklady k odpovídajícímu typu techniky, na niž působí, jako technický vztah), ale také a především jako pospolný proces lidí, jako neustálý proces zespolčenšťování práce, se *utvářejí vztahy mezi lidmi samými*, jež bychom mohli nazvat pracovními profesionálními vztahy.

Tento typ vztahů nelze, jakkoli jde o vztahy mezi lidmi samými, ztotožnit se sociálně ekonomickými, vlastnickými vztahy. Pracovní profesionální vztahy jsou bezprostředně určeny samovývojem výrobních sil, přesněji řečeno, jsou jednou ze stránek produktivních sil společnosti a mění se relativně nezávisle na vlastnické formě výrobního procesu.

Jestliže pro předkapitalistické způsoby výroby byla charakteristická velmi primitivní a průhledná pracovní profesio-

nální dělba práce a specializace činnosti zasahovala v podstatě pouze velmi primitivní a malá společenství a realizovala se mezi příslušníky rodu, kmene a později monogamní rodiny středověkého naturálního výrobce a tyto jednotky přesáhla sporadicky a nahodile, jestliže pro středověkou společnost představovala cechovní výroba založená na zbožní směně pouze vnější a téměř zanedbatelný doplněk naturálního hospodářství rodin zemědělských výrobců — nevolníků, jestliže se tedy společenství lidí (stát etc.) skládalo z prostého souhrnu takovýchto mikroskopických, na sobě v podstatě ekonomicky nezávislých a do sebe výrobně, technicky a spotřebitelsky relativně uzavřených jednotek, které soběstačně plnily v podstatě všechny funkce nutné ke svému zachování, pak pro kapitalistický průmyslový pracovní proces je příznačné rozbití této uzavřenosti naturální výroby. Průmyslový pracovní proces rozděluje jednotlivé technické funkce, z nichž se pracovní proces skládá, mezi mnoho stále úžeji specializovaných dílčích pracovníků.

Pracovní proces a jeho výsledek, určitý výrobek, je a může již být pouze záležitostí spolupráce mnoha specializovaných výrobců. Jakmile profesionální dělba práce začíná zasahovat všechny oblasti výroby, nemohou tito dílčí pracovníci existovat sami o sobě, v izolaci od ostatních výrobců. Jako produktivní síla se mohou realizovat pouze ve své společenské kombinaci. V podmínkách tohoto průmyslového, o strojovou techniku a technologii opřeného pracovního procesu se rozvíjí stále složitější horizontálně i vertikálně členěná dělba činnosti a jí odpovídající specializace profesí výrobců.

Tento proces profesionálního rozčleňování výrobců a jejich přeměna v dílčí pracovníky se začíná rozvíjet v údobí průmyslové revoluce³, kdy primitivní výrobní nástroje, o něž se opírala středověká výroba a které byly v podstatě prostým prodloužením ruky výrobcovy, jsou nahrazovány komplikovanými mechanismy založenými na vědeckém poznání přírodních zákonů a které stále více vytlačují živou pracovní sílu z pracovního procesu a stále

více ji přeměňují v pouhý spojovací článek, doplněk strojových mechanismů. Tak, jak se štěpí výrobní proces na jednotlivá odvětví, obory a mezi jednotlivé výrobně technicky specializované podniky etc., štěpí se i výrobci v závislosti na technické, užité hodnotové specializaci výroby na stále užší profese. S průmyslovou strojovou výrobou (která se může plně rozvíjet teprve v podmínkách kapitalistické vlastnické formy) dochází k bouřlivému rozvoji pracovní profesijní diferenciace výrobců. Tento specifický pracovní proces si objektivně — v důsledku použité techniky a technologie — zároveň vynucuje kooperaci, společenskou kombinaci těchto, profesionálních dělbov práce od sebe odlišných výrobců, tedy nevídaný rozvoj a zdokonalování těchto specifických vztahů mezi lidmi samými, mezi lidmi jakožto producenty užitných hodnot.

Tuto změnu kvality lidské stránky výrobních sil, k níž dochází v procesu přeměny individuálního, o jednoduché remeslné nástroje opřeného pracovního procesu v pospolitý proces průmyslový, postihuje K. Marx pojmem „formy společensky rozvinuté práce“.

Co chápe K. Marx pod pojmem „formy společensky rozvinuté práce“?

V podmínkách průmyslové, strojové velkovýroby (která se rozvinula pod pláštěm kapitalistické vlastnické formy a v níž zároveň kapitalistické vlastnické vztahy nalézají sobě odpovídající technickou základnu), to není pracovní síla sama o sobě, ale pracovní síla jako jeden z údů souhrnné pracovní síly, tedy pracovní síly v jejich společenských kombinacích, co vede úsporou buď živé či mrtvé práce k růstu nadproduktu. Jestliže středověký městský či venkovský výrobce plnil v pracovním procesu všechny pracovní funkce, takže z jeho rukou vycházel vždy ucelený výrobek, pak v podmínkách strojové velkovýroby je výroba určité užité hodnoty vždy záležitostí řady specializovaných, vzájemně se doplňujících a podmiňujících výrobců.

V těchto podmínkách, kdy pracovní proces se stává společenským procesem, si

³ Abstrahujeme zde od přechodného manufakturního údobí, v němž se tento proces prohlubující se dělby a kooperace práce počíná rozvíjet.

kapitalista ve výrobním procesu spolu s věcnými činiteli výroby — výrobními prostředky — a spolu se sumou specializovaných pracovních sil výrobců přivlastňuje i efekt, který vyplývá ze společenských kombinací jejich prací.

Individuální práce dílčího výrobce se v průmyslovém pracovním procesu stává a může stát produktivní silou pouze tehdy (za té podmínky), je-li kombinována s pracemi ostatních výrobců. Tato nesamostatnost individuální pracovní síly, nebo, řečeno jinými slovy, společenský ráz pracovního procesu, je determinována charakterem věcných činitelů pracovního procesu.

Tato kvalitativně nová podoba profesionální dělby a zároveň i společenských kombinací prací výrobců je zašifrována v určitém typu výrobních prostředků, ve strojové technice a technologii, v níž se zároveň vztah mezi výrobcem a výrobním prostředkem zásadně mění. V průmyslovém pracovním procesu dělník-pracovník nevyužívá výrobních nástrojů, ale strojový mechanismus (do jehož mechanických a automatických soustrojí byl vtělen lidský intelekt, při jehož konstruování bylo v té či oné míře vědomě využito přírodních zákonitostí, poznatků vědy) výrobce. Výrobní prostředek neslouží výrobcí, ale výrobce výrobnímu prostředku. Jednou z tendencí průmyslového pracovního procesu je přeměna části výrobců v pouhý přívěšek stroje, vytlačení intelektuálního tvůrčího momentu práce z bezprostředního pracovního procesu, oddělení duševního a fyzického aspektu pracovní aktivity lidí a jejich osamostatnění ve zvláštních skupinách lidí. Lidský činitel pracovního procesu se v těchto podmínkách člení na dvě velké skupiny výrobců, na duševně a fyzicky pracující. Jedna část výrobců se zabývá převážně (doživotně) fyzickou prací a druhá pak převážně (doživotně) tvůrčím momentem pracovního procesu. aplikací poznatků přírodních a technických věd na pracovní proces.

V podmínkách průmyslové, strojové velkovýroby se tedy na základě neustálých přeměn věcných činitelů pracovního procesu utváří, rozvíjí a stále více prohlubuje nejen dělba práce mezi fyzicky pracujícími výrobci (dochází k jejich přemě-

ně v dílčí pracovníky), ale i dělba práce mezi fyzicky a duševně pracujícími, a tento proces pracovní profesionální diferenciace zasahuje (zejména v posledním údobí, v době rozvíjející se vědeckotechnické revoluce) duševní práci samu.

Tato nová kvalita pracovní profesionální dělby práce si však zároveň vynucuje (neboť by její produktivní efekt nemohl být jinak využit) novou podobu, nový typ vztahů mezi lidmi, mezi lidmi jakožto producenty — činiteli výrobních sil; dává vzniknout „formám společensky rozvinuté práce“. Pracovní proces se zde již musí (neboť se to stává přímo technickou, technologickou nutností, neboť si to daný typ věcných činitelů výroby — strojová technika přímo vynucuje) zakládat nejen na kombinaci různých součástí fyzické práce, ale i na kombinaci činností duševně a fyzicky pracujících, a dokonce i sám rozvoj vědeckého poznání (přírodovědných a technických znalostí) a jeho aplikace na výrobu nabývá stále více společenský ráz, stává se společensky kombinovaným procesem. Pojmem „souhrnný pracovník“ postihuje K. Marx tyto složité horizontálně i vertikálně členěné vztahy mezi specializovanými dílčími výrobci, vztahy pracovní profesionální dělby a kooperace práce, které se utvářejí v podmínkách průmyslové strojové velkovýroby, vztahy mezi lidmi, které jsou bezprostředně určeny charakterem věcných činitelů výroby, strojovou technikou a technologií.

V podmínkách kapitalistické strojové velkovýroby nabývají pracovní proces a výrobní síly stále více společenský charakter. Kapitalistický výrobní proces je historickou nutností pro přeměnu pracovního procesu ve společenský proces“, napsal K. Marx.

Základní přednost kapitalistické vlastnické formy ve srovnání s předchozími sociálně ekonomickými formami rozvoje pracovního procesu tkví kromě jiného v tom, že je s to využívat a dále rozvíjet tyto formy společensky rozvinuté práce, že vede tedy poprvé v dějinách k zespo- lečenšťování pracovního procesu, a tedy k nevídanému dynamizování produktivních sil práce.

Jednotlivé — dělbou práce od sebe odlišné — články společenské výroby, jed-

notlivá odvětví, výrobní podniky jsou vta-hovány do stále spleťtějších vztahů ob-jektivních souvislostí s jinými články spo-lečenské výroby, s jinými odvětvími a podniky. Má-li se proces reprodukce vý-roby ve společnosti jako celku uskutečno-vat, má-li společenský výrobní organis-mus fungovat, musí docházet k výměně jejich činnosti. Pracovní aktivita výrobců v tom či onom odvětví výroby, v tom či onom podniku je v té či oné míře (v zá-vislosti na stupni zespolečenštění pracov-ního procesu) podmíněna aktivitou výro-bců v jiných odvětvích výroby. V procesu zespolečenšťování pracovního procesu, v procesu přeměny individuálního natu-rálního pracovního procesu v proces spo-lečenský se utváří stále složitější systém objektivních závislostí jak mezi věcný-mi, tak i mezi lidskými činiteli výroby, rozvíjí se a prohlubuje tento kvalitativně nový typ vztahů mezi lidmi jakožto vý-robci — producenty užitných hodnot.

Pro pracovní proces v podmínkách ka-pitalistických vlastnických vztahů (a zde nám již vstupuje do hry kapitalistická vlastnická forma, v níž se tento zespole-čenštěný pracovní proces odehrává a od níž jsme v určité fázi výkladu, abychom mohli pojmově přesně odlišit tento dvojí typ vztahů mezi lidmi, abstrahovali) je, kromě jiného, charakteristické, že tento systém objektivních závislostí může být vědomě regulován, že kombinace prací specializovaných výrobců může být plá-novitě a vědomě využívána pouze v rámci soukromovlastnických výrobních uskupe-ní, přesněji řečeno, je zřetelně limitována soukromovlastnickým ziskovým zájmem. Jestliže uvnitř kapitalistického podniku (monopolu, monopolního uskupení etc.) je pracovní proces vědomě a plánovitě ří-zen, jestliže zde vládne nejprísnější racio-nalita nakládání s věcnými a lidskými či-niteli výroby, jestliže zde mohou a musí být činnosti pracovní profesionální děl-bou práce od sebe odlišných výrobců vě-domě a plánovitě kombinovány a na tom-to základě těžen i efekt růstu produktivity práce, který z nich plyne, pak za hranice-mi těchto soukromovlastnických jedno-tek, tedy tam, kam již nesahá ziskový zá-jem vlastníka, se tyto objektivní závis-losti prosazují v principu živelně, za zády

lidí, ve střetu slepých sil. Společenskost pracovního procesu, tedy to, že jednot-livé články společenského pracovního procesu jsou neoddělitelnou a nezastupi-telnou součástí téhož organismu zespole-čenštěné práce, se v podmínkách kapita-listických vlastnických vztahů prosazuje živelně. Utváření společenských kombina-cí prací výrobců v rámci celé společnosti zde není a nemůže být podrobena vědo-mé kontrole společnosti.

Při zkoumání toho, jaký vliv má kapi-talistická vlastnická forma na vývoj to-hoto zespolečenštěného, o strojovou tech-niku opřené, na složité dělby a kombi-naci prací výrobců založeného pracovního procesu, je však rozhodující jiná okolnost.

Individuální práce specializovaných vý-robců se mohou realizovat ve formě ko-operované práce pouze ve spojení s věc-nými činiteli výroby — výrobními pro-středky.

Dílčí pracovník vně kombinované, vně souhrnné pracovní síly není ničím, stává se zbytečným. Jen ve spojení s výrobními prostředky, které se stávají spojovacími články mezi specializovanými výrobci a pomocí nichž se jejich činnost objektivizuje ve výrobku, se může projevit spo-lečenský ráz individuálních prací výro-bců. Jen ve spojení s výrobními prostředky se individuální práce toho či onoho spe-cializovaného výrobce může realizovat jako součást, článek pospolité práce.

Z toho však zároveň plyne, že *ten, kdo vlastní výrobní prostředky*, kdo si při-privlastňuje *věcné činitele výroby*, *přivlastňuje si věcnou závislostí nejen pracovní síly výrobců — námezdních dělníků — ale i plody jejich pospolité práce*, produktivní efekt plynoucí z dělby a opět-né kooperace specializovaných činností výrobců. *Kapitalista si přivlastňuje práci společensky kombinovaného pracovního personálu*, pracovní síly v jejich společen-ských kombinacích.

V kapitalistickém průmyslovém výro-bním procesu se tedy uskutečňuje dvojí typ objektivních závislostí mezi lidmi, dvojí typ vztahů mezi lidmi.

První typ závislosti vyplývá z toho, že průmyslový pracovní proces se nutně za-kládá na pracovní profesionální dělby a opětovné kooperaci, kombinaci specializo-

vaných výrobců. Tato objektivní závislost mezi výrobcí je bezprostředně určena samovývojem věcných činitelů výrobních sil, charakterem výrobních prostředků, strojovou technikou a technologií.

Druhým typem vztahů mezi lidmi postihujeme sociálně ekonomickou, vlastnickou formu, v níž se tento, na průmyslové strojové technice založený pracovní proces odehrává. První typ vztahů mezi lidmi vypovídá o společenských výrobních silách, o vztazích mezi lidskými činiteli produktivních sil, druhý o sociálně ekonomických, vlastnických vztazích lidí.

Používáme zde vědomé termínu „pracovně profesionální vztahy“. Je však zřejmé, že i k realizaci vlastnické funkce, tedy té řídicí aktivity, pomoci níz se prosazují vlastnické vztahy, jsou nezbytné specifické, této funkci odpovídající znalosti a praktické zkušenosti. Že kapitalista k tomu, aby se stal skutečným nositelem vlastnicko-vykořisťovatelské funkce, musí zvládnout určité znalosti, nabytí určitých zkušeností, určité „profesionality“. V té míře, v jaké si kapitalista — nositel vlastnické funkce — podrobuje (v důsledku koncentrace a centralizace kapitálu) stále početnější masu námezdní práce, v jaké se tedy proces vykořisťování stává stále složitější a stupňovitější, nestačí již ani pouhá praktická zkušenost k tomu, aby si podrobil námezdní práci; jsou nezbytné určité znalosti, specifické vzdělání.

Navíc, vlastnické vztahy (tj. vztahy mezi námezdní prací a kapitálem) se realizují v celém cyklu kapitalistické reprodukce, tj. jak v procesu bezprostřední produkce, tak v procesu rozdělování, směny i spotřeby. Vlastnicko-vykořisťovatelská funkce je tak aktivitou ovlivňující jak proces výroby, tak i proces rozdělování, směny a spotřeby. V té míře, jak dochází ke koncentraci kapitálu, prosazuje se tendence ke štěpení těchto specifických vlastnicko-řídicích podfunkcí mezi zvláštní odděly kapitalistické třídy. Hovoříme pak o tzv. průmyslovém, obchodním, finančním kapitálu (kapitalistech), tj. o takových skupinách kapitalistů-nositelů vlastnické funkce, v jejichž vlastnicko-řídicí aktivitě převažuje buď funkce bezprostředního vykořisťování námezdní práce v procesu výroby (tzv. průmyslový kapitál), nebo v procesu rozdělování, směny, či spotřeby (finanční či obchodní kapitál).

Sociálně ekonomické, vlastnické vztahy (tj. při abstrakci od vztahů pracovních profesionální dělby a kooperace práce a soustředění pozornosti na systém vlastnických vztahů) představují tedy v buržoazní společnosti složitou strukturu vztahů mezi námezdní prací a kapitálem, a to vztahů, které se reprodukují jak v procesu výroby, tak v procesu rozdělování, směny a spotřeby. Představují složitou síť specifických vlastnicko-vykořisťovatelských aktivit nositelů těchto vlastnicko-vykořisťovatelských podfunkcí. Z tohoto hlediska se i vládnoucí třída vnitřně „profesionálně“ štěpí podle toho, která z těchto specifických vlastnicko-vykořisťovatelských podfunkcí v jejich řídicí aktivitě dominuje.

V této stati, která se soustřeďuje na nejobecnější vymezení obsahu pojmu „vlastnický vztah“, vědomě abstrahuje i od toho, že kapitalisté-nositelé vlastnické funkce přenášejí a musí přenášet (v té míře jak probíhá proces koncentrace a centralizace kapitálu, jak si podřizují stále větší masu námezdní práce) část svých, z vlastnické funkce plynoucích pravomocí na jím podřízené a na nich závislé vykonavatele vlastnické funkce (ponechávající si rozhodující), že se tedy mezi kapitalisty (dominantní subjekty vlastnické funkce

Je zřejmé, že při analýze pracovních profesionálních vztahů a při analýze vlastnických vztahů postihujeme dva diametrálně odlišné aspekty sociální skutečnosti, dvě stránky, které se sice vzájemně podmiňují, ovlivňují, ale nejsou totožné.

Jakkoli určitému konkrétně historicky určenému typu produktivních sil společnosti (určitému typu věcných činitelů výroby — technice a technologii, určitému jí podmíněnému typu výrobců a určitému typu kombinací prací výrobců) odpovídá vždy určitý konkrétně historický typ sociálně ekonomických vztahů a na jejím základě a v jejich mezích se tento typ

a dělníky (její objekty) věnuje stále početnější hierarchicky rozčleněná a i na ty či ony specifické vlastnické podfunkce zaměřená a speciálně „profesionálně“ školená masa vykonavatelů vlastnické funkce, pohůnků, „důstojníků a poddůstojníků“ kapitálu.

I z tohoto hlediska představují vlastnické vztahy složitou síť závislosti mezi nositeli vlastnické funkce — kapitalisty, vykonavately vlastnické funkce a objekty vykořisťování — dělníky, vertikálně i horizontálně členěnou strukturu objektivních vztahů a aktivit, specifickou „kvalifikaci“ vyžadujících funkci a subfunkci.

Jakkoli tedy jak k realizaci technicko-dirigentské, tak i vlastnicko-vykořisťovatelské funkce jsou nezbytné určité „profesionální“ a praktické zkušenosti, jakkoli subjekty obou těchto funkcí musí být speciálně školeni a vychováni, je nutno si uvědomit, že jde o dvojí, diametrálně odlišný typ „profesionality“, zásadně odlišný typ znalostí a zkušeností lidí.

První typ, tj. pracovní profesionální diferenciace lidí je vyvolána bezprostředně pohybem produktivních sil společnosti, postupujícím procesem jejich zespočetňování, kdežto druhý typ, vlastnická diferenciace lidí, představuje vlastnickou, sociálně ekonomickou formu, v níž se pracovní proces (rozvoj výrobních sil) odehrává, tj. takovou diferenciaci lidí, která je určena pohybem produktivních sil vždy zprostředkovaně, a vyvíjí se na nich relativně nezávisle.

Nesmí nás zmýlit skutečnost, že tento dvojí typ řídicích aktivit (profesionálně dirigentská a vlastnicko-vykořisťovatelská funkce) se téměř zpravidla v té, či oné míře propstují a kombinují v téže empiricky zjištělné sociální roli toho či onoho individua. Že například kapitalista (zvláště v raných „gründerských“ stadiích vývoje buržoazní společnosti) plnil jak profesionálně dirigentskou, tak i vlastnicko-popohaněčskou funkci, že řídil výrobní proces jak po „odborné technické“ tak i po vlastnické stránce, nebo že v sociální roli kapitalistova zaměstnance stojícího na vyšších příčkách řídicí struktury se snoubí a propstují dva svým charakterem diametrálně odlišné typy řídicích aktivit a s nimi spjatých „profesionálních“ znalostí a dovedností, tj. technicko-dirigentská a vlastnicko-vykořisťovatelská funkce.

Pojmově určitě odlišní těchto dvou kvalitativně odlišných vztahů, závislosti, funkcí, znalostí a dovedností je dostupné pouze pomocí abstrakce, v duchovní reprodukci sociální skutečnosti.

Máme-li v teoretické analýze sociální skutečnosti přesně vymezit ony znaky, které konstituují třídní rozdíly lidí, jejich třídní diferenciace, musíme pojmově přesně odlišit i obsah těchto specifických řídicích aktivit lidí v procesu výroby, profesionálně dirigentskou a vlastnicko-vykořisťovatelskou funkci, a tedy i znalosti a zkušenosti, které jsou k jejich výkonu nezbytné.

produktivních sil může plně rozvinout, nebo opačně, jakkoli se *určitý typ vlastnických vztahů může plně rozvinout teprve na základě určitého typu produktivních sil*, nelze tento dvojí typ vztahů mezi lidmi, tj. sociálně ekonomické a pracovní profesionální vztahy v teoretické analýze směřovat. *Jde o dialektickou, rozpornou jednotu dvou relativním samovývojem nadaných stránek sociální skutečnosti. Postižení jejich jednoty předpokládá zároveň postižení jejich relativního samovývoje.*

Produktivní síly společnosti, pracovní proces⁵ tedy nelze chápat úzce naturalisticky, pouze jako technický vztah; je to vztah člověka k věci, k výrobním prostředkům. Produktivní silou jsou i společenské kombinace dělbu práce od sebe odlišených výrobců, je jí i efekt, který vyplývá z těchto společenských kombinací prací. Určitý typ věcných činitelů výrobních sil předpokládá a vynucuje si i určitou jemu odpovídající pracovní profesionální dělbu prací výrobců a určitou podobu společenské kombinace jejich specializovaných prací. Beze změn na straně lidského činitele, a to nejen změn kvalifikačních charakteristik sumy individuů, která se podílejí na pracovním procesu, ale i změn jejich společenských kombinací, nemohou být využity možnosti růstu

produktivity práce, které jsou obsaženy v nové technice.⁶

Šikův omyl při vymezování obsahu pojmu výrobní síly a výrobní vztahy (a dalších méně obecných kategorií, jimiž je jejich obsah blíže vysvětlován) plynul z toho, že výrobní síly chápal omezeně naturalisticky, technicistně, pouze jako vztah lidí k přírodě či humanizované přírodě-technice, a tedy ne zároveň jako určitý typ vztahů mezi lidmi samými, mezi lidmi jakožto výrobci užitných hodnot.

Tímto svým vymezením pojmu výrobní síly nebyl Šik s to postihnout skutečnost, že pracovní proces se vždy nutně zakládá na v té či oné míře rozvinuté kooperaci prací výrobců, že tedy i sám výrobní proces, nahlížíme-li na něj z jeho užité hodnotového aspektu (abstrahujeme-li od sociálně ekonomické formy, v níž se odehrává), má nutně společenský charakter.

A naopak pojem výrobní, ekonomické, vlastnické vztahy chápat subjektivisticky jako jakési „čisté“ vztahy mezi lidmi, oddělovat vztahy mezi lidmi od jejich věcných zprostředkovatelů, od výrobních prostředků.

Ukázali jsme si, že pojmy „vztah lidí k výrobním prostředkům“ a „vztahy mezi lidmi samými, které se ve výrobním procesu utvářejí“, mají dvojaký obsah, který

⁵ Pojmem „pracovní proces“ vypovídáme pouze o jedné stránce „výrobního procesu“, o relativním samovývoji společenských výrobních sil. Tímto pojmem postihujeme činitele, z nichž se konkrétně historicky určené produktivní síly skládají, v jejich hybné jednotě, v jejich fungování. Pracovní proces je funkční jednotou věcných a lidských činitelů společenských produktivních sil, je vztahem mezi výrobcem a technikou, již obsluhuje.

Tím se však obsah pojmu pracovní proces nevyčerpává. V té míře, v jaké je pracovní proces založen na dělbě činnosti specializovaných výrobců a jejich opětné kombinaci, je pak pracovní proces zároveň v té či oné míře kooperovaným procesem, tj. utvářejí se v něm vzájemné funkční vztahy mezi (profesionální dělbu práce od sebe odlišenými) výrobci samými. Pojmem pracovní proces tedy postihujeme jak konkrétně historicky určené vztahy mezi jeho věcnými a lidskými činiteli, tak i vzájemné vztahy mezi technickou dělbu práce diferencovanými výrobci – lidskými činiteli výrobních sil.

⁶ Pojem výrobní síly bývá nezřídka takto jednostranně, technicistně interpretován i v marxistické literatuře. Nejde tu pouze o definice výrobních sil, které se objevují v nejružnějších učebnicích filozofie, politické ekonomie atd., kde je takovéto zjednodušení, zdůrazňující jednu stránku věci, v jistém smyslu přípustné. Obdobné charakteristiky výrobních sil lze však nalézt i v pracích, v nichž se speciálně pojednává o výrobních silách a kde pojmová přesnost a jemnost je již nezbytná.

Například v jinak velmi zajímavé a podnětné

statí *Problémy techniky v Marxově Kapitálu*, která se zabývá složitým problémem technologické struktury socialistické společnosti, charakterizuje její autor N. J. Drjáčlov výrobní síly takto: „... V současné etapě společenské výrobní síly sestávají z lidí zaměstnaných ve výrobě, ze znalostí, zručností a zkušeností, jichž využívají (vědy) a z výrobních prostředků (techniky). Jež lidé používají v pracovním procesu.“ (Sborník *Marxismus a filozofické problémy člověka*. Praha, Vydavatelství ČVUT 1973).

Autor statí chápe pracovní proces pouze jako technický proces. Jako vztah člověk-technika. Pojem výrobní síly redukuje na vztah mezi jejich věcnými a lidskými činiteli. Z obrazu jeho pozornosti mizí skutečnost, že pracovní proces je společenským procesem. že se vždy opírá o dělbu a kooperaci a kombinaci prací výrobců, že i v pracovním procesu samém se utváří určitý typ sociálních závislostí mezi lidmi samými. Máme-li tedy podat úplný obraz produktivních sil společnosti, musíme zkoumat jak konkrétně historicky určenou strukturu věcných činitelů výrobních sil (technologickou strukturu, její dynamiku, proporce a závislosti mezi věcnými činiteli atd.) tak i to, jak se kvalitativní změny ve věcné stránce společenského pracovního procesu odrážejí ve změnách pracovních profesionálních charakteristik výrobců (profesionální struktura), tak i kvalitativní změny, k nimž dochází v souvislosti se změnou věcných předpokladů výroby při kombinování jednotlivých součástí souhrnné společenské práce.

je nezbytný v teoretické analýze sociálních procesů pojmově přesně odlišit. Jednou svou stránkou tyto pojmy vypovídají o postavení a funkci lidí v pracovním procesu, tedy o lidech jakožto producentech užitečných hodnot, jako o lidských činitelích výrobních sil, a druhým svým aspektem o sociálně ekonomické vlastnické formě, v níž se tento (vždy konkrétně historicky určený) pracovní proces odehrává, tedy jako o vztazích mezi lidmi, v nichž jedna část společnosti vlastní výrobní prostředky a druhá je nevlastní, či jako o vztazích mezi kolektivními vlastníky výrobních prostředků. Ukázali jsme si, že výrobní, vlastnické vztahy a pracovní profesionální vztahy, jakkoli jde v obou případech o vztahy mezi lidmi samými, vypovídají o podstatně odlišných stránkách společenské skutečnosti, o jiných rovinách sociální diferenciace lidí.

Provádíme-li teoretickou analýzu sociální diferenciace té či oné konkrétně historicky určené společensko-ekonomické formace, vedeme v sociální skutečnosti myšlenkové řezy, pomocí nichž vydělujeme jednotlivé stránky sociálních aktivit lidí (uskupení lidí, tj. tříd, sociálních vrstev, skupin) z totality vztahů, které se mezi nimi utvářejí, a touto cestou, tj. jejich postižením v logice pojmů, postihujeme specifiku těch či oněch vztahů mezi lidmi, těch či oněch diferenciačních rovin.

Při teoretické analýze té či oné společensko-ekonomické formace můžeme — v závislosti na tom, který aspekt sociální skutečnosti se stává předmětem našeho zkoumání, na který aspekt sociální diferenciace se z hlediska potřeby praktické přeměny té či oné stránky společenské skutečnosti soustřeďujeme —⁷ vést řadu strukturních řezů, postihovat ty či ony stránky sociální diferenciace společnosti.

Kategorie sociální struktura je pak z hlediska obsahu, tak i rozsahu značně širokým pojmem. Pojem sociální struktura nelze ztotožnit s pojmem třídní struktura. Třídní struktura, jakkoli postihuje určující, hlavní rovinu sociální diferenciace lidí, jakkoli představuje z hlediska pocho-

pení zákonitostí dosavadního společenského vývoje klíčovou dimenzi sociální struktury, je pojmem užším. Sociální diferenciace společnosti se nevyčerpává její třídní diferenciací.

Při analýze určující roviny sociální struktury — třídní struktury — se předmětem našeho poznání stávají takové specifické velké skupiny lidí, které se liší svým místem a rolí v systému historicky určených sociálně ekonomických, politických a ideologických vztahů mezi lidmi. Již sám pojem třídní struktura (struktura vztahů mezi třídami) obráží složitý systém objektivních vztahů mezi lidmi. Určující dimenzí struktury třídních vztahů je její sociálně ekonomická (vlastnická) struktura. Vztahy mezi třídami se však neredukují na jejich sociálně ekonomickou dimenzi, nejsou pouze vlastnickými vztahy mezi lidmi. Třídy se liší také svým postavením a rolí v systému politických a ideologických vztahů. Proto hovoříme o politické a ideologické struktuře (o struktuře politických či ideologických vztahů mezi třídami). Všechny tyto stránky, roviny třídní diferenciace, jakkoli tvoří vnitřní zákonitou, dialektickou jednotu, nejsou prostě totožné; jsou nadány relativním samovývojem. Každá z těchto stránek třídních aktivit lidí (vzájemných aktivit tříd) plní v systému třídních vztahů jistou, ničím (tj. jinou stránku) nezastupitelnou funkci. Máme-li pochopit zákonité vztahy mezi třídami té či oné konkrétně historicky určené společnosti, musíme zkoumat jak specifiku jednotlivých relativních samovývojem nadaných stránek třídních aktivit lidí (specifiku jejich ekonomického, politického a ideologického boje), tak i jejich jednotu, jejich vzájemnou podmíněnost.

Ke zkoumání sociální struktury (struktury sociálních uskupení a totality vztahů mezi nimi) té či oné společnosti můžeme tedy přistoupit, máme-li pochopit a popřípadě na tomto základě i prakticky měnit charakter lidské stránky výrobních sil, vztahy mezi lidmi jakožto činiteli pracovního procesu — výrobci, i z hlediska pracovního profesionální diferenciace lidí.

⁷ „... všechna lidská praxe musí být zahrnuta do plné „definice“ předmětu i jako kritérium pravdy i jako praktické měřítko spojitosti před-

mětu s tím, co člověk potřebuje.“ V. I. Lenin. Spisy 32. Praha. SNPL 1955. s. 92.

V tomto případě hovoříme o pracovně profesionální struktuře, o struktuře pracovně profesionálních skupin a o struktuře vztahů mezi nimi.

Jakkoli jde tedy při analýze sociálně ekonomických (vlastnických) vztahů na straně jedné a pracovně profesionálních vztahů na straně druhé, o vztahy mezi lidmi ve výrobě, o objektivní vazby, které se utvářejí mezi lidmi ve výrobním procesu, nelze tento dvojitý typ vztahů v teoretické analýze sociální diferenciace ztotožnit. Jde o kvalitativně odlišné roviny sociální diferenciace lidí, z nichž jedna vypovídá o rozčlenění lidí z hlediska jejich postavení v systému vlastnických vztahů a je základem jejich třídní diferenciace (určuje charakter jejich diferenciace v oblasti politiky a ideologie) a druhá pak o rozčlenění lidí v pracovním procesu, o lidech jakožto pospolitých, profesionální dělbou práce od sebe odlišených výrobcích užitných hodnot, o objektivních sociálních závislostech, které jsou bezprostředně určeny charakterem věcných činitelů výroby — techniky.

Všechny tyto a jiné roviny⁸ sociální diferenciace společnosti (které představují pouze různé vzájemně se v té či oné míře podmiňující, prostupující stránky historické aktivity lidí, jejichž výzkum představuje vždy pouze dílčí myšlenkový vstup do sociální skutečnosti) musí být jak z hlediska komplexnosti postižení společenských zákonitostí, tak z hlediska potřeb praktické přeměny společnosti všestranně zkoumány.

Marxistický přístup ke zkoumání sociální struktury je přístupem multidimenzionálním a komplexním. Předpokládá a požaduje co možná nejúplnější postižení totality stránek strukturních vztahů, všech rovin sociální diferenciace lidí. Dialektickomaterialistický přístup ke zkoumání sociální struktury nelze spojo-

vat pouze s požadavky mnohazrůdnosti a komplexnosti výzkumu. Multidimenzionálnost a komplexnost přístupu ke zkoumání sociální struktury lze totiž chápat různě. Buržoazní sociologie vede neustálý boj proti údajnému „třídnímu či ekonomickému redukcionismu“ marxismu a zdůrazňuje, že ona prý, na rozdíl od marxismu, věnuje pozornost všem stránkám, všem dimenzím sociální diferenciace lidí. Pro metodologické přístupy k výzkumu sociální struktury tak, jak se s nimi setkáváme v soudobé buržoazní sociologické literatuře, je charakteristické, že v nich dochází k eklektickému slučování a směšování různých rovin sociální diferenciace, že ze složité spleti vztahů (strukturních řezů) není vyčleněno, odděleno podstatné od nepodstatného, nejsou odděleny vztahy a struktury prvního řádu od struktur jimi určených, není postižena zákonitá hierarchie jednotlivých stránek sociálních aktivit lidí.

Ve statusových charakteristikách lidí, v tzv. „syntetických statusech“, jimiž jsou v buržoazní sociologii v empirické rovině postihovány postavení a role lidí v sociální struktuře buržoazní společnosti, jsou zcela libovolně, eklekticky spojovány, a to z prostých kvantitativních hledisek, a kombinovány empirické indikátory (a navíc ještě indikátory nejružnějšího stupně významnosti, podstatnosti), které vypovídají o empirické stránce nejružnějších, zpravidla jen značně zprostředkované spjatých rovin sociální diferenciace, aniž je blíže a všestranně analyzována vzájemná zákonitá závislost a podmíněnost a stupeň zprostředkovatelnosti těchto diferenciálních rovin, a zejména pak určeno, která z nich je pro určení místa a role lidí v sociální struktuře základní a která odvozená atd.

V buržoazní literatuře je například běžné ve strukturně funkcionální teorii stra-

⁸ K významu sociální struktury společnosti můžeme např. přistoupit, jde-li nám o pochopení zákonitých vztahů mezi národy, národnostmi, či etnickými skupinami, a tedy i o vědomé regulování vztahů mezi nimi (například o vědecké zdůvodnění národnostní politiky komunistické strany) i z hlediska jejich národnosti či etnické diferenciace. Pak jde o výzkum národnostní či etnické struktury společnosti (struktury národnostních či etnických vztahů) nebo tam, kde překračujeme hranice státně konstituovaných národních či mnohonárodních pospolitostí, o vztahy mezi národy.

Předmětem našeho výzkumu nemusí a nemohou být pouze „makrostrukturní“ vztahy. Tak jak postupujeme od jedinečného ke zvláštnímu a obecnému, nebo naopak jak v závislosti na praktických potřebách, na potřebě aplikovat obecné na zvláštní i „mezzo“ či „mikrostrukturní“ vztahy. Rovněž tak mohou a musí být strukturním předmětem našeho zkoumání strukturní vztahy uvnitř sociálních uskupení, například vnitrotřídní sociální diferenciace atd. atp.

tifikace takto eklekticky slučována a ztožňována pracovně profesionální diferenciace lidí s jejich třídní diferenciací.

Marxistická metoda výzkumu sociální struktury nepředpokládá pouze komplexní postižení všech stránek, všech řezů sociální diferenciace, ale zároveň požaduje, aby byl postižen relativní samovývoj, relativní svébytnost nejrozličnějších relevantních rovin sociální diferenciace a na tomto základě pak určena jejich vzájemná podmíněnost a stanovena jejich hierarchie.

Pouze za této podmínky může vést požadavek multidimenziálnosti a požadavek zkoumat co možná nejkomplexněji všechny roviny sociální diferenciace k hlubšímu pochopení procesů probíhajících v sociální struktuře, a tedy i k vypracování takového teoretického konceptu sociologického výzkumu, který by umožnil správně se orientovat v nepřehledně složitých empirických údajích a pravdivě je interpretovat.

Marxistická teorie a metoda, jež je s to při výzkumu sociální struktury odlišit obecné od zvláštního a jedinečného, podstatné od nepodstatného, abstraktní od konkrétního a zároveň nalézt jejich vzájemné zprostředkování a podmiňování, jež je s to postihnout jak jednotu, tak relativní svébytnost strukturálně funkční a historickogenetického přístupu, je tedy neskonalé bohatším, složitějším a rozvinutějším nástrojem výzkumu třídní a sociální struktury než to, co nám nabízí buržoazní sociologie.

Literatura

- Drachlov, N. N.: *Problémy techniky v Marxově Kapitálu*. In.: *Marxismus a filozofické problémy člověka*. Praha, vydavatelství ČVUT 1973.
- Formánek, M.: *Sociologie a vlastnictví*. Sociologický časopis 1972, č. 5.
- Hába, Z.: *Vlastnictví za socialismu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Lenin, V. I.: *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům*. Vybrané spisy. Sv. 1. Praha, Svoboda 1950.
- Lenin, V. I.: *Veliká iniciativa*. Vybrané spisy. Sv. 2. Praha, Svoboda 1950.
- Lenin, V. I.: *Stát a revoluce*. Vybrané spisy. Sv. 2. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K.: *Kapitál. Díl 1*. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K.: *Kapitál. Díl 2*. Praha, SNPL 1955.

Marx, K.: *Teorie k nadhodnotě*. Sv. 1. Praha, SNPL 1958.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Sv. 1. Praha, Svoboda 1971.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Sv. 2. Praha, Svoboda 1974.

Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1848*. Praha, SNPL 1961.

Šik, O.: *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha, SNPL 1962.

Резюме

Флекс А.: Отношение людей к средствам производства в качестве определяющего классового признака

Статья посвящена рассмотрению некоторых исходных положений исследований классовой и социальной структуры буржуазного общества, т. е. анализу понятий «отношение людей к средствам производства», «собственность».

Собственность нельзя понимать как естественное отношение к «вещи», к средствам производства. В процессе практического присвоения натуральных предметов людьми возникают не только объективные связи между природой и человеком, но и объективные связи между людьми, так как производство всегда носило и носит общественный характер.

Если в полемике с вульгарной буржуазной трактовкой собственности подчеркивается, что отношение собственности нельзя сводить к «иметь предмет», что за отношением к вещи скрываются связи между людьми, то нельзя впадать и в противоположную крайность, выпуская из характеристик отношений собственности (производственных отношений) «отношение к средствам производства». *Отношения собственности являются отношениями между людьми, основанными на их отношении к средствам производства.*

Эта характеристика, однако, еще не постигает специфику отношений собственности.

При определении содержания понятия собственности суть проблемы заключается в раскрытии понятия «отношение к средствам производства» и, с другой стороны, «отношения между самими людьми».

Признак «отношение к средствам производства» нельзя считать понятием, с помощью которого можно определить положение людей как производителей — субъективного элемента производительных сил — по отношению к их положению в системе отношений собственности. Равно и понятие «отношение между самими людьми» нельзя без дальнейшей конкретизации считать разграничивающим признаком социально-экономических отношений. Эти понятия имеют двойное содержание, которое необходимо выявить теоретическим анализом.

Отношение людей к «вещам», к объективным условиям производства, всегда имеет две стороны.

С одной стороны люди подходят к результатам своего труда как к производительным силам, т. е. как к инструментам, которые они

вкладывают между собой и природой для того, чтобы иметь возможность изменять природу себе на пользу. Сами же они в качестве производителей потребительных ценностей являются частью производительных сил. Если подходить к анализу отношения человек — средства производства с этой точки зрения, мы отвлекаемся от социально-экономической формы «вещей»: средство производства в таком случае рассматривается как слагаемое производительных сил, а отношение человека к нему — как трудовое отношение.

Отношение людей к средствам производства обладает, однако, и вторым, социально-экономическим измерением. В таком случае мы подходим к «вещи» как к носителю и посреднику *специфическим*, т. е. социально-экономическим отношениям между людьми, отношений собственности.

Мы отвлекаемся от конкретной, материально-изменчивой, потребительно-ценностной формы вещей и средство производства становится материальным носителем, посредником социально-экономических зависимостей между людьми, а в эпоху классовых обществ — орудием господства человека над человеком.

Производственный процесс представляет собой всегда диалектическое единство процесса труда и его социально-экономической формы.

Для определения содержания понятий «производственное отношение» и «отношение собственности» недостаточен и признак «отношение между самими людьми» — и это понятие необходимо рассматривать в двух измерениях.

И в самом процессе труда (т. е., когда мы отвлекаемся от социально-экономической формы, в которой он происходит), поскольку мы его познаем не ограничено натуралистически как технический процесс, а как процесс совокупного труда разнообразных, разделенных профессиональным разделением труда производителей, *возникают отношения между самими людьми, трудовые профессиональные отношения.* Этот тип отношений нельзя отождествить с социально-экономическими отношениями.

Эти отношения профессионального разделения труда и кооперации, которые быстро развиваются именно в условиях капиталистического промышленного производства, К. Маркс называет «формами общественно развитого труда». Они непосредственно определяются саморазвитием материальных факторов производительных сил, являются одной из сторон производительных сил общества и изменяются относительно независимо от форм собственности в процессе производства.

Второй тип отношений между людьми на производстве раскрывает социально-экономическую форму, в которой проходит процесс труда, следовательно отношения между людьми, часть из которых является собственниками средств производства, тогда как другие нет, или (в социалистическом обществе) отношения между коллективными собственниками средств производства.

Производственные отношения и трудовые

профессиональные отношения, несмотря на то, что в обоих случаях мы имеем дело с отношениями между людьми (и поэтому признак «отношения между самими людьми» не может достаточным разграничительным признаком понятия производственные отношения), раскрывают диаметрально противоположные плоскости социального расслоения людей и поэтому их невозможно при теоретическом анализе социальной действительности отождествлять. Мы имеем дело с качественно различными плоскостями социального расслоения людей, при чем одна значима при анализе разделения людей с точки зрения их положения в системе классовых отношений и является основой их классовой дифференциации (определяет характер их дифференциации в области политики и идеологии), тогда как вторая раскрывает разделение людей в процессе труда, их положение как совокупных, распределенных профессиональным разделением труда производителей.

Summary

Flek A.: Relation of People to the Means of Production as a Determining Class-differentiating Characteristic

The paper discusses some theoretical starting points of the research into the class and social structure of bourgeois society. The content of the concepts „relation of people to the means of production“ and „ownership“ are subjected to analysis.

Ownership cannot be conceived as a natural relation to a “thing”, to a means of production. With a view to the fact that production has always had — and continues to have — a social character, it is not only objective man-nature relations but also objective interrelations among the people themselves that arise in the process of the practical appropriation of natural objects by people.

If, in polemizing with the bourgeois vulgar conception of ownership, stress is laid on the fact that ownership relations cannot be viewed in terms of possessing a thing, that, behind the relation to a thing, there is a dependence relation among the people themselves, it is impossible to pass over to the second extreme, and, in characterizing the ownership (production) relations, to omit „the relation to the means of production“. *Ownership relations are interhuman relations based on the people's relation to the means of production.*

This characterization, of course, does not yet cover the specific features of ownership relations.

In defining the content of the concept of ownership, the core of the problem lies in the way of conceiving „the relation to the means of production“, or, on the other hand, „the relations to the people themselves“.

The characteristic „relation to the means of production“ cannot be considered as a concept enabling us to distinguish the position of

people as producers — subjective factors of productive forces — from their position in the system of ownership relations. Similarly, the concept „relations among the people themselves“ cannot be held for a distinguishing feature of socioeconomic relations without further concretization. These concepts have a duplex content which must be distinguished in theoretical reflection.

The people's relation to „things“, to objective production conditions, has always two aspects.

On the one hand, the people's approach to their work is an approach to productive forces, i.e. to the instruments they interpose between themselves and nature in order to change it for their own benefit. On the other hand, they themselves represent a component of productive forces, being producers of use values. In approaching the analysis of the relation man-means of production from this point of view, we abstract from the socioeconomic form of „things“; the means of production is then conceived as a component of productive forces, and man's relation to it is a working relation.

However, the people's relation to the means of production has another socioeconomic dimension: the „thing“ is approached as a bearer and mediator of *specific* i. e. socioeconomic (ownership) relations among people.

Here we abstract from the concrete, materially variable and use-value form of the thing, while the means of production becomes a material bearer, a mediator of the socioeconomic dependences among the people themselves — and, in the epoch of class societies, an instrument of the mastery of man over man.

The production process always represents the dialectical unity of the working process and its socioeconomic form.

The characteristic „relations among the people themselves“ is also insufficient for defining the content of the concept „production“, „ownership relations“: even this concept must be analyzed from the viewpoint of two dimensions.

Also in the working process itself (i. e. when we abstract from the socioeconomic form wherein it is taking place) — of course, insofar as it is not conceived in a limited natura-

listic way as a technological process, but as a process of common work performed by producers differentiated by the professional division of labour, there arise *relations among the people themselves*, working-professional relations. Interhuman relations of this type cannot be identified with socioeconomic relations.

These relations of the working-professional division of labour and cooperation, whose dynamic development takes place just under the conditions of capitalist industrial production, are designated by K. Marx as „forms of socially developed work“. They are directly determined by the self-development of the material factors of productive forces; they represent one of the aspects of the society's productive forces, and change relatively independently of the ownership form of the production process.

The second type of interhuman relations in production indicates the socioeconomic form wherein the working process is taking place, i. e. the relations among people one part of whom owns the means of production and the other not, or (if we are concerned with socialist society) the relations among the collective owners of the means of production.

Production relations and working-occupational relations — although, in both cases, it is interhuman relations that are involved, and, consequently, the characteristic „relation among the people themselves“ cannot be a sufficient differentia specifica of the concept of production relations — give evidence of diametrically different levels of the social differentiation among people; hence they must not be identified in the theoretical analysis of social reality. It is a matter of qualitatively different levels of social differentiation among people. One of these is relevant when we analyze the division of people from the point of view of their position in the system of class relations; it provides the basis of their class differentiation, determining the character of their differentiation in the area of politics and ideology. The second gives a picture of the division of people in the working process — of people as social producers differentiated by the professional division of labour.

Pokus o homomorfní model pracovního procesu

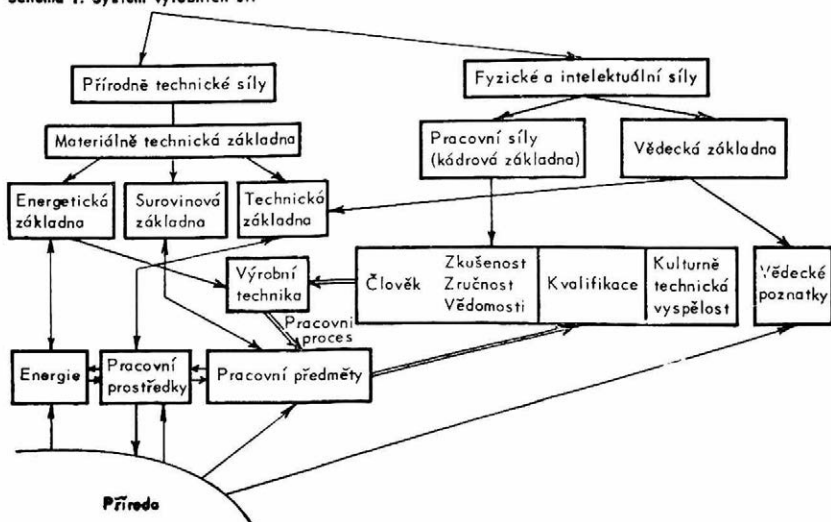
Objektivním základem existence a dynamiky každého společenského systému je na různých stupních dokonalosti cílevědomě organizovaná a řízená práce a výroba. Výroba a její základ — práce — se vždy vztahují ke zcela určitému společenskému systému, který jim zpětně dává určitý obsah a charakter. Společným základem jakéhokoli společenského systému (v nejobecnějším určení) jsou *výrobní síly* (viz schéma č. 1) [Kutta 1969].

Jádrem dynamiky systému výrobních sil je cyklický *pracovní proces* jako základ materiálního procesu výrobního. Každý cyklus

úrovně a charakteru každé části jejich celku a společně pak určují obsah a charakter pracovního procesu. Tak například výrobní technika je z jedné strany prací přeměněným předmětem a silou přírodní, z druhé strany prostřednictvím pracovní činnosti materializovaným poznáním. Proto úroveň techniky charakterizuje jednak úroveň přírodní, „automatické“ stránky výrobního procesu, jednak úroveň vědeckého poznání a kvalifikace člověka.

Zároveň každý z jednotlivých prvků systému výrobních sil tvoří samostatný pod-systém. Všechny podsystémy společenského

Schéma 1. Systém výrobních sil

pracovního procesu začíná vytyčením *cíle* a vypracováním *programu*, pokračuje vlastní *pracovní* (výrobní) *činností*, provázenou *kontrolou a regulací* činností podle parametrů programu a končí (resp. znovu začíná) vypracováním *nového cíle a programu*. Všechny vazby výrobních sil se promítají do určité

systému jsou vzájemně integrovány na základě všeobecných *celospolečenských cílových funkcí*, zajišťovaných celým systémem plánovitého řízení sociálních procesů, v němž *subsystém plánování* představuje systém interakcí mezi *cíli a zdroji*, subsystém *socialistické racionalizace* prostředek mobilizace potenciálů

¹ Bliže viz F. Kutta: *Systém řízení sociálních procesů* (1976).

ních zdrojů. Efektivní využití cílově zdrojové dialektiky je zajišťováno formami politického vedení, právně-politického řízení, sociálního plánování a řízení a ekonomického řízení.¹ Naše *praxeologická úvaha* se soustřeďuje na společenskou „mikrobuňku“ celého tohoto složitého společenského systému, na *pracovní proces*, který v sobě obsahuje určité „zárodečné prvky“ strukturované analogicky celospolečenské výrobní činnosti.

Princip cílevědomosti v lidské práci se vyskytuje v idealisticko-mystické podobě již u Platóna, který píše, že truhlář může vyrobit lůžko, jen když „upře svůj duševní zrak na ideu díla, pocházející od Boha“ [Farrington 1950 : 101]. Marx zevšeobecňuje princip cílevědomosti lidské pracovní činnosti individua, které se zpětně tomuto cíli podřizuje . . . nejhorší stavitel se liší od počátku od nejlepší včely tím, že dříve, než začne stavět buňku z vosku, vystaví ji už ve své hlavě. Na konci pracovního procesu vychází výsledek, který tu byl na počátku v dělníkově představě, tj. ideální. Dělník se liší od včely nejen tím, že mění formu toho, co je dáno přírodou; v tom, co je dáno přírodou, *uskutečňuje zároveň svůj vědomý účel, který určuje jako zákon celý způsob a charakter jeho činnosti a kterému musí podřizovat svou vůli*“ (podtrženo F. K.) [Marx 1953 : 197].

Zároveň Marx odhaluje ve své definici práce jak systémový charakter, tak zpětnovazební funkci tohoto zárodečného, základního společenského procesu.

„Práce je především proces probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností *zprostředkovává, reguluje a kontroluje* (podtrženo F. K.) výměnu látek mezi sebou a přírodou. Vystupuje proti látce samé jako přírodní síla. Aby si přivlastnil přírodní látku v určité formě vhodné pro svůj vlastní život, uvádí do pohybu přírodní síly, které patří k jeho tělu — paže a nohy, hlavu a prsty. *Tím, tímto pohybem působí na vnější přírodu a mění ji, mění tím zároveň i svou vlastní přirozenost.*“ (Podtrženo F. K.) Rozvíjí schopnosti, které v ní dřímají, a hru těchto sil podrobuje své vlastní moci.“

Marx odhaluje v pracovním procesu to, co o sto let později zobecňuje v teorii řízení kybernetika.

Ve svém pojetí funkce pracovního procesu tak Marx podtrhuje vztah mezi přírodní

a společenskou stránkou, souvislost mezi prací a řízením, které je jejím neoddelitelným atributem. souvislost mezi procesem výrob-
ním a poznávacím a zpětnovazebním „sebe-
přetvářením“ člověka prostřednictvím práce.

V této své studii vyjdeme z Marxova filozoficko-ekonomického a sociologického pojetí společenské činnosti, jejímž základem je pracovní proces s cílovou funkcí efektivního uspokojování hmotných a kulturních potřeb, a pokusíme se blíže popsat a modelovat to, co lze nazvat „vnitřním mechanismem pracovního procesu“.

Popis a model tohoto druhu může být orientačním vodítkem pro hlubší zkoumání pracovního procesu, a to i z hlediska funkce lidského činitele. Vzhledem ke klíčovému významu práce ve společnosti a vzhledem k sociální podstatě vnitřních a vnějších vazeb pracovního procesu má výzkum práce a v tomto rámci výzkum pracovního procesu velký význam pro sociologii.

Člověk (subjekt) působí podle určitého, na základě vytčeného cíle vypracovaného *programu* na objekt — přírodu (reprezentovanou zde *pracovním předmětem*). Podmínkou tohoto působení je *kontrola* a *zpětná regulace* procesu, v němž člověk uzpůsobuje přírodní látku své potřebě. Celý proces vytváří systém zpětné vazby mezi člověkem (vykonavatelem) a pracovním předmětem (objektem), uskutečňovaný na základě nepřetržitého proudění a zpracovávání informace.

Tento pracovní cyklus můžeme vyjádřit schématem 2.

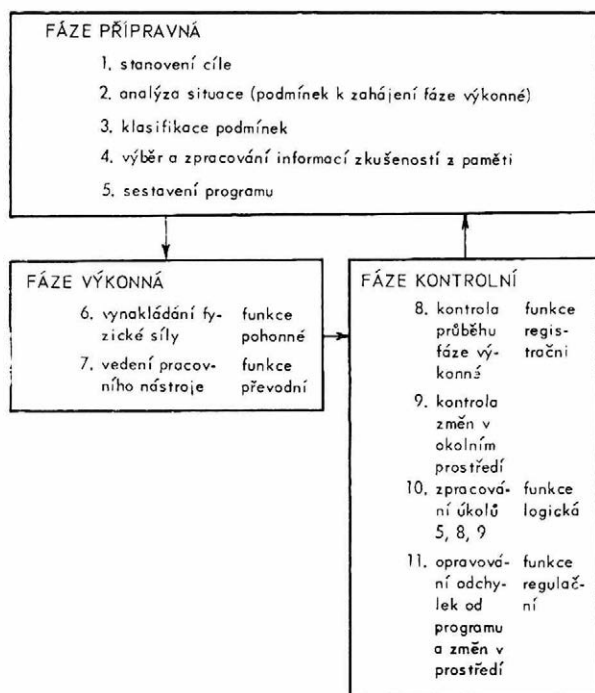
Pracovní proces není z hlediska svého vnitřního mechanismu ničím jiným než souhrnem určitých reprodukcí se uzavřených pracovních cyklů.

Uzavřenost pracovního cyklu by byla absolutní z hlediska jeho prosté reprodukce, avšak v praxi je atributem vývoje pracovního cyklu jeho rozšířená reprodukce, kterou se vždy předchází dalšímu cyklus „otevřít“ vůči cyklu následujícímu. Pro člověka je uskutečnění jednoho pracovního cyklu experimentem, základem hlubšího poznání jeho kládů a nedostatků, které je opět podmínkou zdokonalení programu cyklu následujícího. Různé varianty pracovních cyklů po milióny let se opakujících ve spojitosti s různými variantami změn v prostředí umožnily člověku podstatně zdokonalovat pracovní cyklus a zároveň hromadit empirickou zkušenost, která

je základem všech stupňů poznání zákonitostí objektivní reality.²

Nutnost nepřetržitého proudění a zpracovávání informace jako podmínka existence pracovního cyklu je základem sepětí procesu pracovního s procesem poznávacím, na jehož základě roste i kvalifikace pracujícího sub-

Schéma 2.

jektu i možnost zpětného vnášení nových kvalit do pracovního objektu. Objektem zdokonalování je především *organizace* pracovních funkcí, technologie a techniky, výsledkem tohoto zdokonalování je růst produktivity a *efektivita práce* na základě celé řady inovací v technice, technologii, systemizaci a kvalifikaci.

Výrobní technika jako souhrn pracovních prostředků je materiálním výsledkem práce a zároveň základem zvyšování její efektivnosti. Vývoj pracovního cyklu úzce souvisí s vývojem techniky, která je spolu s vývojem pracovních předmětů a energetických zdrojů *materiální základnou* rozvoje pracovního procesu a výroby vůbec [Kutta, Soukup 1973 : 43].

Zabývejme se nyní pracovním procesem ve

výrobě. *Výrobní proces* v průmyslovém závodě je „souhrn činností, v jejichž průběhu se pracovní předmět přeměňuje na výrobek“. Jádrem výrobního procesu je cílevědomě vykonávaná lidská práce, která uvádí v činnost pracovní prostředky a pracovní předměty a uskutečňuje jejich vzájemné působení. Pra-

covním procesem se nazývá ta část výrobního procesu, v níž se přímo vynakládá lidská práce [Ekonomická 1972 : 608].

Kromě pracovního procesu zahrnuje výrobní proces i další procesy nepracovní povahy. Jsou to jednak procesy automatické, při nichž není nutná bezprostřední účast člověka, jednak některé procesy přirozených změn, které probíhají samočinně, jsou-li pro ně připraveny podmínky (procesy kvašení, přirozeného stárnutí materiálu apod.).

V tomto pojetí lze za *cíl pracovního procesu* pokládat určitý soubor žádoucích stavů výrobního procesu, tzv. *cílový stav výrobního procesu*, označme S_c . Označme dále $P = \{P_i\}_{i \in K}$ množinu všech možných (ve smyslu potenciální existence) programů (plánů) na dosažení vytčeného S_c , $Z = \{Z_j\}_{j \in L}$ bude

postupným hromaděním experimentálních zkušeností“ [Morgan 1954 : 13].

² „Lidstvo počalo svou dráhu na nejnižším bodě vývojové stupnice a propracovalo se k civilizaci

souhrn všech zdrojů, které jsou při provádění programů $\mathcal{P}_i \in \mathbf{P}$ zapotřebí; indexové množiny budou označovány písmeny I, J, K, L, M, N . Pracovní předměty, resp. stavy pracovních předmětů jako objektů přetváření, označme velkými písmeny $A, B, X, Y, \dots$ a jejich obrazy v mysli člověka (řídícího subjektu), resp. soubory znaků, charakterizující stav objektů, označme $A', B', X', Y', \dots$.

Po věčné stránce je základní buňkou výrobního procesu *výrobní operace*. Je to „souvislá a ucelená činnost, při níž dochází k vyhraněné technické nebo jiné změně pracovního předmětu“ [Ekonomická 1972 : 609]. Tuto výrobní operaci budeme označovat obvykle $V_1, V_2, \dots$, obecně V_k . Výraz $V_k X$ tedy znamená, že na objektu X je provedena výrobní operace V_k . Skutečnost, že v současné době převažují v průmyslu složité výrobní procesy, které se skládají z velkého množství operací a v nichž jeden pracovník nebo skupina provede na pracovním předmětu mnoho technicky rozmanitých změn dříve, než bude přeměněn v hotový výrobek, budeme zachycovat jako posloupnost $V_k \dots V_2 V_1 X$, což označuje, že pracovní předmět X je podroben posloupnosti operací $V_1, V_2, \dots, V_k$ (pořadí operací v posloupnosti je tedy zprava doleva, jako první se uskutečňuje operace bezprostředně vedle X). Přitom výraz $V_1 X$ je možno chápat jednak jako označení pro působení výrobní operace V_1 na pracovní předmět X , jednak jako označení pro výsledek provedené operace V_1 ; lze tedy v tomto smyslu operace skládat, neboť $V_1 X$ je objektem působení V_2 atd. ... Předpokládá se, že pracovník nebo skupina pracovníků (prostě subjekt) má ve své mysli obraz o průběhu (způsobu provedení) operací V_1, V_2 atd. a o jejich výsledku, získaný na základě zkušeností nebo přijatých informací; budeme tento obraz označovat V'_1, V'_2 atd.

Dále budeme znakem „ $\equiv$ “, resp. „ $\cong$ “ označovat operaci zjištění totožnosti, resp. různosti dvou pracovních předmětů, operací apod. Na rozdíl od tohoto znak „ $=$ “ bude znamenat substituci, např. $V_1 X = Y$ značí, že objekt Y se nahradí výsledkem výrobní operace V_1 , provedené na předmětu X , nebo „ $\cong$ “ znamená rovnost ve fukcích zápise, resp. v zápise obecného zobrazení, např. $\alpha(S_c) = \mathbf{P} = \{\mathcal{P}_i\}_{i \in K}$ značí, že cílovému stavu S_c výrobního procesu je přiřazena množina

programů (plánů) $\{\mathcal{P}_i\}$ schopných dosahovat S_c .

V dalším vycházíme z principu cílevědomosti a ze systémového charakteru pracovního procesu, jak jsou rozebrány v první části stati. Během přípravné fáze pracovního cyklu (viz schéma č. 2) se v mysli dělníka (subjektu) vytvoří cíl, resp. obraz o cíli, který je promítnutím objektivně daného cíle, dále obraz o situaci, zahrnující informace o existujících zdrojích, stavu pracovního předmětu X a výrobní techniky; vybaví se také z paměti a zpracují informace pocházející ze zkušenosti. Spolu s obrazem X má individuum konkrétní představu o výrobních operacích a o jejich výsledcích, tj. např. $V'_1 X$ a může prověřovat (tzv. funkce logické ve fázi kontrolního pracovního cyklu), zda obraz objektu či výsledku výrobní operace odpovídá dosažené skutečnosti, což má důležitou zpětnovazební funkci, protože to umožňuje kontrolovat správnost vykonávání operací a dosahování cílů. Vlastní výrobní proces je procesem realizace toho, co bylo během *přípravy výroby*, kdy ideově vzniká výrobek či jiný cíl, vyřešeno a předurčeno. Stejně se určují i technologické postupy a organizační formy pracovního procesu, tj. vznikají nejprve v hlavách konstruktérů a jiných technických či vědeckovýzkumných pracovníků. Příprava výroby se proto často považuje za první etapu výrobního procesu, oddělenou historickým vývojem výrobních sil a vztahů od procesu hmotné přeměny pracovního procesu ve výrobě.

Na základě schématu č. 2 uzavřeného pracovního cyklu se nyní pokusíme sestavit schéma pracovního procesu v rámci výrobního procesu. První čtyři body v přípravné fázi pracovního cyklu lze označit za etapu, ve které se formuluje *úloha*, resp. *problém*, který je třeba během pracovního procesu řešit; nazveme jej *pracovní problém*. Formulace pracovního problému zahrnuje především vymezení cíle na základě informací o průběhu minulých pracovních cyklů (výrobní zkušenosti a znalosti) a dále v určité míře analýzu přítomné situace (srovnání cílů se zdroji (systémem zdrojů) — technickými, energetickými, materiálovými, kvalifikačními apod.). Způsob, jakým je pracovní problém zadán, má zásadní vliv i na charakter pracovního procesu.

Z dosavadního psychologického výzkumu

je známo, že při rozboru většiny tvořivých procesů se naráží v podstatě na dva typy problémů [Linhart 1972]. Prvním typem jsou *dobře strukturované problémy* (DSP), které spolu s cílem obsahují i množinu způsobů jejich řešení a úkolem řešitele je pouze zvolit relevantní způsob řešení [Newell, Simon 1967].³ Tento typ problémů lze v principu více či méně snadno algoritmizovat. (*Algoritmus* je chápán jako přesný předpis pro vykonání nějaké soustavy operací (v určitém pořadí) k řešení všech úloh daného typu [Trachtenbrot 1963]. Druhým typem jsou *neúplně strukturované problémy* (NSP), v nichž je obsažena neúplná informace jak o výchozích datech, tak o cíli a způsobech řešení. Člověk je schopen řešit oba typy problémů; při řešení druhého typu problémů jsou lidské schopnosti a lidská tvořivost nenahraditelné a strojové řešení pomocí dosud známých heuristických⁴ programů není použitelné.

Pracovní proces ve výrobě musí ve větší či menší míře zahrnovat tvořivou lidskou činnost. Rozhodující je kvantita a kvalita informací, které má pracovník k dispozici v přípravné fázi pracovního cyklu. Zadáni pracovního problému může být velmi různorodé: cílový charakter výroby, výrobní technologie i způsob průběhu pracovního procesu (včetně časového faktoru) lze zadat na různém stupni určenosti a konkretizace. Když úloha řešená během pracovního procesu obsahuje cíl pracovního procesu i údaje o použitelných zdrojích, výrobní technice i technologii a průběhu pracovního procesu (ná vaznost operací a organizace výrobního procesu), pak jde o *dobře strukturovaný pracovní problém* ve smyslu předcházejících úvah. Jestliže některé z těchto údajů chybí, pak je v průběhu pracovního procesu řešen *neúplně strukturovaný pracovní problém*. Stupeň neúplnosti závisí na konkrétní výrobní situaci, na zkušenosti a stupni informovanosti pracovníka, který jej řeší; musí však být zadán cílový stav výrobního procesu, protože pracovní proces je cílově zaměřená lidská činnost.

Předpokládáme tedy, že je dán *cíl pracovního procesu*, který jsme označili S_c . Tento cíl je dosahován na základě současné mate-

riálně technické základny společnosti; obecný rámec pro pracovní proces je tvořen stupněm rozvoje výrobních sil (viz schéma 1). K S_c objektivně existuje *množina programů vedoucích k dosažení tohoto cíle* (příp. takový program neexistuje a pak je tato množina prázdná). O objektivní existenci lze zde mluvit ve smyslu objektivní nezávislosti na konkrétním pracovníkovi, který bude pracovní problém řešit a cíle dosahovat; existence těchto programů je ovšem spjata s dosaženými výsledky vědy a techniky a je relativní vzhledem ke stupni dosaženého poznání jako celku.

Předpis, který k danému cíli S_c přiřazuje množinu programů realizace tohoto cíle, označme α ; lze pak psát

$$\alpha(S_c) = \{\mathcal{P}_i\}_{i \in K} = P$$

Od programů $\mathcal{P}_i \in P$ požadujeme, aby byly na základě dané vědeckotechnické úrovně alespoň potenciálně realizovatelné.

Pracovník (příp. pracovní tým), který řeší pracovní problém, získává v přípravné fázi pracovního cyklu při analýze situace představu o svých potřebách materiálně technického a organizačního zabezpečení, nutného pro řešení pracovního problému a dosažení cíle S_c . Zároveň také analýza situace a klasifikace podmínek řešitelů poskytuje *obraz* o surovinových a energetických zdrojích, výrobní technice a technologii, kterou má skutečně k dispozici (při řešení složitých a rozsáhlých pracovních problémů tento obraz zahrnuje i znalost kádrové základny a vědecké základny). Označme materiálně technické vybavení řešitele jako Z a nazvěme je souhrnně *skutečné zdroje pracovního procesu*; obraz o Z , který si řešitel musí vytvořit, označme Z' .

V etapě výběru a zpracování informací a zkušeností z paměti zjistí řešitel, jaký je vzhledem k analýze situace charakter a typ řešeného pracovního problému. V případě, že řešitel pracovního problému stojí před *dobře strukturovaným pracovním problémem*, pak jeho úkolem je na tomto základě vybrat *relevantní a realizovatelný* způsob řešení, který je případně *optimální* vzhledem k dalším kritériím, například nákladům na realizaci apod.

³ Program GPS, který použil Newell, Shaw a Simon při simulaci heuristických procesů, je aplikovatelný právě jen na tyto dobře strukturované problémy — viz [Newell, Simon : 1967].

⁴ Heuristika je pokládána za mezioborovou disciplínu, která se zabývá studiem těch metod, které optimalizují řešení úloh, nemusí však vždy vést přímo k cíli.

Když úkolem pracovního procesu je řešit neúplně strukturovaný pracovní problém, je řešení složitější. Pro hlubší rozbor situace si všimněme klasifikace typů úloh z hlediska logiky řešení. V pracích D. A. Pospělova a V. N. Puškina [Problémi 1971] je provedena tato klasifikace typů úloh:

1. *Je k dispozici jazyk, ve kterém je úloha zformulována.*

a) Úloha i algoritmy řešení jsou přesně zformulovány. Pak je možno úlohu řešit pomocí počítače. Jsou možné 4 případy:

a1) existuje deterministický algoritmus řešení (např. lineární programování),

a2) existuje jen pravděpodobnostní algoritmus řešení (např. v teorii her),

a3) existuje deterministický algoritmus získání algoritmu řešení úlohy,

a4) existuje jen nedeterministický algoritmus získání algoritmu řešení úlohy.

Poslední dva případy jsou situace řešitelné heuristickým programováním.

b) Úloha je přesně zformulována, ale není znám algoritmus řešení. Předpokládá se, že algoritmus vytvoření řešení nebo získání tohoto řešení je možný vyjádřit ve stejném jazyce jako úlohu.

c) Úloha není zformulována, ale je znám deterministický nebo pravděpodobnostní algoritmus vytvoření úlohy v daném jazyce.

2. *Není dán jazyk, ve kterém se formuluje úloha.* Potom:

a) buď je dán způsob vytvoření takového jazyka s pomocí již známého jazyka, nebo

b) taková metoda není dána.

Je zřejmé, že řešení pracovního problému 2b si vyžaduje lidskou *tvůrčí činnost*. Lze předpokládat, že charakter pracovního problému bude velmi různý a uvedené typy nemohou vystihovat všechny jeho rysy, avšak procedura řešení z hlediska logiky řešení bude mít vlastnosti některého z uvedených typů; případy 1a a 2b lze považovat za mezní.

V citovaném sborníku [Problémi 1971] je případ 2b řešen takto:

b1) výběr nějakého jazyka, použití tohoto jazyka na formulaci úlohy,

b2) rozšíření a obohacení tohoto jazyka,

b3) provedení modelového experimentu,

b4) z b1) a b2) a b3) sestavení vhodného jazyka pro formulování úlohy.

Po sestavení tohoto jazyka je možné přejít k některé variantě ad 1. Heuristika si klade

za cíl řešit i úlohy typu 2b. Heuristický proces řešení předpokládá, že existuje popis úlohy a nějaký algoritmus podle kterého se proces řídí. Když daný program, rep. algoritmus nestačí k dosažení cíle, pak se tvoří nová operační struktura, vytváří nový algoritmus řešení — a tento proces je předmětem heuristiky. Heuristika obecně tedy vytváří nové formy jednání v nových situacích.

Použijeme-li uvedenou klasifikaci na typologii pracovního problému, přichází v úvahu celá řada případů. Nebudeme je zde všechny pro případ řešení pracovního problému ve výrobě vypisovat. Lze říci, že problémy typu 1a patří mezi dobře strukturované pracovní problémy a vyskytují se ve výrobě všude tam, kde jsou určeny předem pracovní předměty i pracovní prostředky a způsob jejich použití, například v pásové či jiné sériové výrobě. Neúplně strukturované pracovní problémy zahrnují zbývající typy, přičemž charakter daného konkrétního pracovního problému v rámci uvedené klasifikace záleží na konkrétní situaci a hlavně na znalostech a zkušenostech řešitele (např. zda je schopen si algoritmus řešení či jazyk popisu vytvořit na základě svých vědomostí).

Předpokládejme, že *pracovní problém*, ať byl před zahájením pracovního procesu dobře či jen neúplně strukturován, je během přípravné fáze *zformulován* tak, aby bylo možné přistoupit k *sestavení programu*. V souladu se značením nechť P' je představa řešitele o množině P programů vedoucích k dosažení S_c a alespoň potenciálně realizovatelných vzhledem k existující materiálně technické základě výroby. Řešitel si pak na základě množiny skutečných zdrojů Z pracovního procesu vytváří obraz $\bar{P}'$ o množině *připustných programů* $\bar{P}$, tj. programů, které je schopen vzhledem ke zdrojům ze Z , svým vědomostem o výrobní technice a technologii, svým schopnostem a zkušenosti realizovat a dosáhnout pomocí nich daného cíle S_c . Lze psát

$$\bar{P} = \{P_i\}_{i \in I} = \beta(S_c, Z)$$

kde β je zobrazení závisící na S_c , Z a na schopnostech řešitele pracovního problému.

Každý $P_i \in \bar{P}$ má určitou strukturu, nese již na základě svého zařazení do $\bar{P}$ určitou informaci o způsobu své realizace. Musí obsahovat mezcíle a podcíle, které je třeba při

řešení pracovního problému dosahovat na cestě k S_c , cílovému stavu výrobního procesu. *Mezicíle* lze chápat jako ty cíle, jejichž dosahování je nutnou podmínkou k řešení pracovního problému, tj. k dosažení S_c při daném způsobu realizace. Jako *podecíle* pak lze označit mezicíle (mohou být případně formulovány jako vedlejší cíle), které v programu figurují jako cíle samy o sobě (a mohou být využity i pro jiné cíle, nejen S_c). V jednoduchých případech lze mezicíle a podecíle seřadit do uspořádané posloupnosti; když vztahy mezi podecíli a mezicíli a jejich návaznost jsou složité, pak si je lze představit ve tvaru *orientovaného grafu, obecně sítě s daným uspořádáním*. Jednotlivé mezicíle lze pokládat za vrcholy grafu, orientované hrany vyjadřují jejich vztahy, hlavně jejich *návaznost a vzájemnou podmíněnost* v průběhu pracovního procesu. (Návazností rozumíme takový vztah mezi dvěma podecíli či mezicíli, který způsobuje, že dosahování jednoho cíle samo o sobě představuje určitý stupeň dosahování druhého cíle. Vzájemná podmíněnost jednoho cíle cílem druhým spočívá v tom, že dosažení druhého z cílů je předpokladem pro realizaci prvního).

Pokud jde o interpretaci mezicíli a podecíli obsažených v programu pracovního procesu, mohou mezicíle odpovídat dílčím výrobním procesům, které jednak mohou na sebe navazovat, jednak mohou probíhat souběžně. Některé význačné mezicíle či podecíle se vztahují k celým *výrobním fázím*, což je „souhrn vzájemně spjatých nebo souběžně probíhajících dílčích procesů, které mají společné technické znaky, jimiž se liší od ostatních předcházejících nebo následujících dílčích procesů“ [Ekonomická 1972 : 609].

Předpokládejme tedy, že řešitel pracovního problému spojuje s každým $\mathcal{P}_i \in \bar{P}$ představu o jeho struktuře, tj. že k $\mathcal{P}_i \in \bar{P}$ přiřazuje určitý soubor mezicíli a podecíli

$$S\mathcal{P}_i = \{S_1, \dots, S_n\},$$

který může mít formu *orientovaného grafu* nebo *sítě*. Každý přípustný program $\mathcal{P}_i \in \bar{P}$ musí také obsahovat *rámcovou informaci* (nikoli nutně detailně rozpracovanou) o svém materiálně technickém zabezpečení, tj. o nárocích na zdroje ze Z , dále o *organizaci* pra-

covního procesu z hlediska *časové i prostorové realizace*, návaznosti na jiné pracovní procesy apod.

Závěrečná etapa přípravné fáze výrobního cyklu je pro průběh pracovního procesu nejvýznamnější, protože v ní dochází k *rozhodnutí* o konkrétním *způsobu řešení pracovního problému*, tj. k volbě jednoho programu $\mathcal{P}_{i_0} \in \bar{P}$. Vzhledem k tomu, že cíl S_c je determinován vzhledem k pracovnímu procesu z vnějšku, objektivně, jako promítnutí cílů nadsystému, děje se volba nejvhodnější alternativy přípustného programu $\mathcal{P}_{i_0} \in \bar{P}$ podle *vnitřních i vnějších kritérií optimality*. Za *vnitřní kritéria* optimálnosti přípustného programu pracovního procesu lze pokládat náklady spojené s jeho realizací, náročnost na pracovní síly apod., tedy kritéria související s vnitřními charakteristikami existence pracovního procesu. Jako *vnější kritéria* optimálnosti programu lze uvažovat například rychlost a spolehlivost dosažení cíle S_c , součinnost s dalšími pracovními cykly a dílčími výrobními procesy, plynulost výroby, produktivitu práce atd.⁵

Jak bylo řečeno, zakončuje přípravnou fázi pracovního cyklu volba konkrétního programu $\mathcal{P}_{i_0} \in \bar{P}$, optimálního vzhledem k daným kritériím, tj. výběr nejvhodnějšího způsobu řešení pracovního problému. Označme předpis, podle kterého se provádí výběr optimálního programu, symbolem γ ; kritéria optimality označme K . Pak lze etapu výběru optimálního $\mathcal{P}_{i_0} \in \bar{P}$ zapsat vztahem

$$\gamma(\bar{P}, K) = \mathcal{P}_{i_0}.$$

Zvolený způsob řešení pracovního problému podle programu $\mathcal{P}_{i_0}$ se uskutečňuje v souladu se strukturou tohoto programu (jak bylo výše popsáno), tj. v soulase s grafem mezicíli, materiálně technickým zabezpečením, návazností na ostatní pracovní procesy atd.; konkrétní forma realizace závisí také na povaze pracovního problému (dobře či jen neúplně strukturovaný).

Označme $S\mathcal{P}_{i_0}$ soubor mezicíli a podecíli příslušejících ke struktuře programu $\mathcal{P}_{i_0}$, které spolu se svými vztahy návaznosti a vzájemné podmíněnosti vytvářejí obecně sít s určitým uspořádáním. Program $\mathcal{P}_{i_0}$ počítá

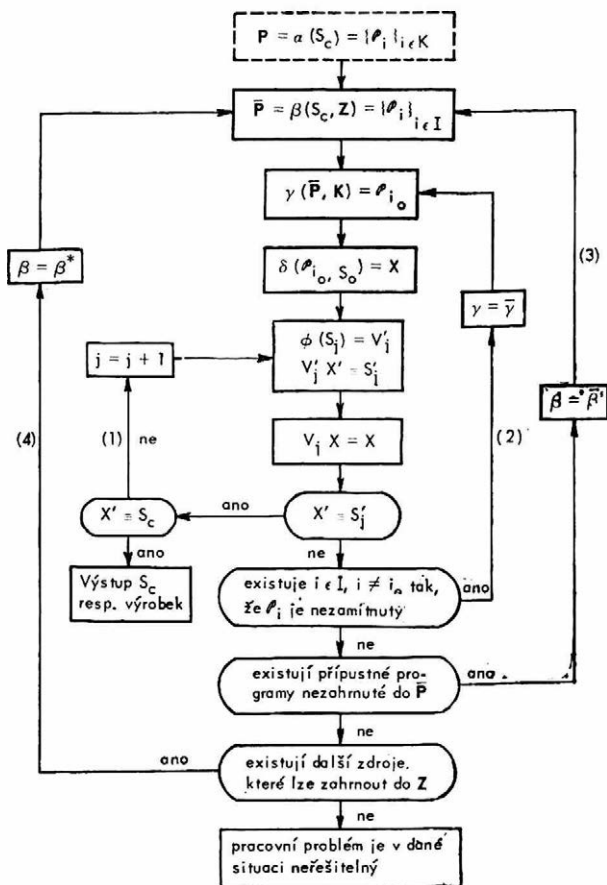
⁵ Viz rozbor v Filáček, A.: *Efektivnost a volba optimální varianty sociálního plánu*. In: F. Kutta,

M. Soukup a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*.

s určitým výchozím, počátečním stavem výrobního procesu, označme jej S_0 . Na počátku realizaci $\mathcal{P}_{i_0}$, tj. již ve výkonné fázi pracovního cyklu, je třeba vybrat vhodný pracovní předmět X v závislosti na S_0 a struktuře $\mathcal{P}_{i_0}$;

v abstrakci jako operátory změny pracovního předmětu na žádaný stav tohoto pracovního předmětu, který po dosažení S_c nabude charakteru cílového výrobku. Nechť dosahování mezicíle S_1 odpovídá operátor V_1 , tj. výrobní

Schéma 3: Model pracovního procesu

označme přiřazení, pomocí něhož se koná výběr, jako, δ , potom

$$\delta(\mathcal{P}_{i_0}, S_0) = X$$

Pracovní předmět bude chápán jak v klasickém slova smyslu, tak jako souhrn určitých stavů výrobního procesu, který byl zahrnut v S_0 , a v průběhu pracovního procesu bude sloužit jako objekt přetváření.

Jednotlivé mezicíle v $\mathcal{S}\mathcal{P}_{i_0}$ budou dosahovány během pracovního procesu pomocí prováděných výrobních operací, které lze chápat

operace taková, že po jejím provedení na vybraném pracovním předmětu X je dosaženo S_1 . Obecně nechť ke každému mezicíli S_j je přiřazena výrobní operace V_j taková, že po jejím provedení v pracovním procesu na výsledek předcházející operace V_{j-1} (dosahující S_{j-1}) je dosaženo S_j ; k dosažení mezicíle S_j musí tedy proběhnout posloupnost výrobních operací $V_j V_{j-1} \dots V_2 V_1 X$.

Řešitel pracovního problému, který si v přípravné fázi pracovního cyklu vytvořil program $\mathcal{P}_{i_0}$ pracovního procesu, má ve své

mysli představu o konkrétní realizaci $\mathcal{P}_i$, tj. obraz $S\mathcal{S}'_i$, sítě mezicílů $S\mathcal{P}_i$, obraz V'_j o výrobních operacích V_j a o posloupnostech výrobních operací $V'_jV'_{j-1} \dots V'_2V'_1X$ prováděných na pracovním předmětu. Dále je třeba předpokládat, že řešitel (ať jednotlivec, či kolektiv) je schopen provádět logické operace, prověřovat totožnost či různost objektů i jejich obrazů ve své mysli, provádět substituce a komparovat mezicíle s dosaženými výsledky atd. — jde o operace „ $\equiv$ “, „ $\neq$ “, „ $=$ “, „ $\neq$ “.

Vlastně těmito předpoklady postulujeme, že řešitel je schopen tvořivé práce (činnosti), neboť ve shodě s výsledky Linharta, Puškina a Pospelova [Linhart 1976; Problemi 1971] jsou pro tvořivé řešení problémů podstatné tyto procesy: analýza podmínek (analýza situace), analýza cílů a plánů při řešení problémů a komparace cílů s dosaženými výsledky. Subjekt opírající se o tyto druhy analýz a komparací neprochází náhodně možnými variantami řešení (což by byl málo efektivní postup), ale porovnává stupeň dosažení S_c , resp. mezicílů a plánovaný průběh $\mathcal{P}_i$, se skutečným průběhem realizace $\mathcal{P}_i$ (právě pomocí těchto logických operací) — to je náplň fáze kontrolní pracovního cyklu (viz schéma č. 2).

Označme předpis, který každému mezicíli S_j přiřazuje výrobní operaci V_j jako φ ; tento předpis je buď řešiteli zadán v případě dobře strukturovaného pracovního problému, nebo si jej řešitel sám určuje v rámci daných omezení (předpisy, normy, ostatní výrobní procesy atd.). Pak lze psát

$$\varphi(S_j) = V'_j,$$

což je obraz o plánované výrobní operaci V_j takový, že platí

$$V'_jX' \equiv S'_j.$$

V průběhu opakující se kontrolní fáze může řešitel porovnáním $V'_1, V'_2, \dots, V'_k$ a $V'_1, V'_2, \dots, V'_k$ rozpoznat, zda pracovní proces probíhá podle programu a zda bylo dosaženo jednotlivých mezicílů. Výsledek operace V_j na pracovním předmětu X , tj. V_jX , slouží v dalším průběhu pracovního procesu za pra-

covní předmět vzhledem k výr obní operaci V_{j+1} , což lze zapsat jako substituci

$$V_jX = X.$$

Provedením výrobní operace V_jX má být dosaženo mezicíle S_j ; řešitel bude v kontrolní fázi prověřovat pomocí logických operací mezi obrazy X' a S'_j stupeň dosažení S_j na základě přípustné tolerance⁶ na sledovaných charakteristikách. Průběh pracovního procesu během provádění výrobních operací je formálně popsán ve schématu č. 3 a ohraničen zpětnou vazbou (1). Když platí $X' \equiv S'_j$, potom mezicíle S_j je dosaženo a dochází k určení a provedení výrobní operace V_{j+1} dosahující mezicíle S_{j+1} , pokud nebylo již dosaženo celkového cíle S_c . Když $X' \neq S'_j$ (včetně povolené míry tolerance), pak nelze pokračovat v realizaci programu $\mathcal{P}_i$ při řešení pracovního problému, protože není zaručeno dosažení cíle S_c . Na základě tohoto zjištění dojde ke změně programu pracovního procesu ve smyslu výběru nové varianty řešení pracovního problému. Změní se tedy zobrazení γ (tj. předpis vybírající program dosahující S_c optimální vzhledem k daným kritériím K) o poznatek, že $\mathcal{P}_i$, zvolený v minulé přípravné fázi pracovního cyklu nevede k dosažení S_j nebo není realizovatelný. Označme tento změněný předpis $\bar{\gamma}$ a pro jednoduchost provedme substituci $\gamma = \bar{\gamma}$. Potom dochází — viz schéma č. 3, část obsažená uvnitř zpětné vazby (2) — k volbě nového $\mathcal{P}_i$, optimálního podle kritérií K (v tomto smyslu nejbližšího k původnímu $\mathcal{P}_i$), k výběru pracovního předmětu X pomocí δ , určení příslušných výrobních operací atd., jak je rozebráno výše.

Tento postup se může opakovat, dokud nedojde k vyzkoušení všech programů z uvažované množiny přípustných programů $\bar{P}$. Když jsou $\mathcal{P}_i \in \bar{P}$ pro všechna $i \in I$ vyčerpány, aniž by bylo dosaženo S_c , potom řešitel pracovního problému má možnost vytvořit nový model situace na základě opakované formulace cíle, analýzy podmínek a „čerstvě“ získané zkušenosti, navrhnout nový algoritmus řešení a na tomto základě v přípravné

⁶ Lze např. uvažovat určitou funkci tolerance v jednotlivých parametrech výrobku, která se bude měnit v závislosti na mezicílech (a u konečného výrobku je dána normou). Když $X = V_j X$ vyhovuje požadavkům daného měřítka, pak $X \equiv S_k$; když

$X' \neq S'_k$ v rámci předepsané tolerance na vybraných charakteristikách, pak v závislosti na konkrétním výrobním procesu lze buď výrobek opravit během pozměněného programu $\mathcal{P}_i$, nebo vzniká zmetek.

fázi nového pracovního cyklu vytvořit si širší $\bar{P}$, zahrnující dosud neuvažované programy. Další postup přesně odpovídá již popsanému (β se změnil na $\bar{\beta}$ a proběhnou cykly (1) i (2)).

Pro úplnost schématu č. 3 lze uvažovat i případ, že ani v této situaci není pracovní problém rozřešen a cíle S_c dosaženy. Pokud materiálně technické vybavení řešitele umožňuje zařazení dalších zdrojů (surovinových — umělé hmoty, výrobní techniky a technologie) mezi skutečné zdroje pracovního procesu, kterými je disponováno, potom lze rozšířit množinu přípustných programů $\bar{P}$ (zobrazení β je nahrazeno β^*) a průběh pracovního procesu je analogicky výše popsanému.

Výstup pracovního procesu je podle schématu č. 3 dvojitý: když je v cyklu (1) dosaženo cíle S_c pracovního procesu, pak výstupem je cílový stav výrobního procesu, respektive cílový výrobek. Nepodaří-li se dospět k cíli ani pomocí činností obsažených ve vazbách (2), (3) a (4), pak pracovní problém je v dané výrobní situaci neřešitelný.

Schéma pracovního procesu v rámci výrobního procesu, které bylo výše rozebráno, si nečiní ani nemůže činit nárok na všeobecný a komplexní popis pracovního cyklu ve výrobě. Jde o pokus zachytit pracovní proces jako uspořádaný sled lidských činností a popsat základní jevy a vazby spolu s obecným rámcem pracovní činnosti. Vytvořené schéma je *homomorfním*⁷ modelem pracovního cyklu, což znamená, že každému elementu, vztahu a operaci v modelu pracovního cyklu odpovídá definitoricky určitý element (pojmem), vztah a operace ve skutečném pracovním cyklu při výrobním procesu (a nikoliv obráceně, tj. nejde o izomorfní model⁸). Proto lze pokládat schéma č. 3 za *zjednodušený model pracovního procesu ve smyslu homomorfního obrazu*.

Jsmo si vědomi toho, že je nemožné vytvořit obecný model, který by byl izomorfním modelem pracovního procesu ve výrobě. Pro účely modelování by však stačilo, kdyby model pracovního procesu byl *izomorfní* se

skutečnými pracovními cykly při výrobě, a to *relativně ke zkoumaným vlastnostem pracovního procesu*, tj. vzhledem ke sledovaným znakům, které vystihují povahu reálných jevů a procesů.

Ve výrobních procesech, ve kterých je schéma č. 3 pouze homomorfním modelem pracovního procesu, je možné toto schéma použít jako praxeologického modelu situace.⁹ Je-li navíc v dané situaci tento model relativně izomorfní vzhledem k relevantním charakteristikám, potom jej lze pokládat za dostatečný pro popis situace a po *zjemnění schématu* (tj. rozpracování bloků) hledat *algoritmy řešení* pracovních problémů konkrétního typu výrobních procesů.

Poznamenejme pro úplnost, že existují i pracovní procesy nevýrobní povahy, například obslužné a pomocné ve výrobě, a posléze specifické procesy duševní práce ve vědeckotechnickém výzkumu. Prvé je možno popsat ve schématu č. 3, které je svou podstatou obecnější a širší. Popis specifických cyklů duševní práce, jejichž charakter představuje svého druhu „analytickou abstrakci“ části od celku pracovního cyklu, vybočuje za rámec tohoto článku. (V rámci vývoje všeobecného modelu pracovního cyklu dochází na základě společenské dělby práce k oddělení jeho intelektuálních, duševních a fyzicko-výkonných stránek, které se relativně osamostatňují v relativně samostatné cykly převážně fyzické práce či převážně duševní práce (věda, konstrukce a technologie apod.)). Existují ojedinělé pokusy v tomto směru, jsou však spíše psychologického zaměření.¹⁰

Literatura

- Ekonomická encyklopedie*. Praha, Svoboda 1972.
 Farrington, B.: *Věda ve starém Řecku*. Praha, Rovnost 1950.
 Gastev Ju. A.: *Gomomorfismy i moděli*. Moskva, Nauka 1975.
 Kutta, F.: *Člověk — práce — technika*. Praha, Práce 1969.
 Kutta, F.: *Řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.

⁷ Podrobný matematický rozbor pojmu homomorfismus je obsažen např. v [Gastev : 1975].

⁸ Když elementy a vztahy mezi nimi u dvou a více systémů si vzájemně odpovídají, pak se tyto systémy nazývají izomorfní a jsou si vzhledem ke zkoumaným elementům a vztahům ekvivalentní. Izomorfismus tedy znamená oboustranný vztah mezi

systémy, zatímco homomorfismus je vztah pouze jedním směrem.

⁹ Viz praxeologické modely pracovního cyklu na různých stupních technického rozvoje v [Kutta : 1964].

¹⁰ Viz psychologické schéma vytváření pojmů, které může sloužit jako pracovní proces duševní povahy v [Trud : 1974].

- Kutta, F.: *Vliv technického rozvoje na pracovní funkce člověka*, Filozofický časopis (12) 1964, č. 6.
- Kutta, F., Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- Kutta, F., Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Linhart, J.: *Činnost a poznávání*. Praha, Academia 1976.
- Linhart J.: *Proces a struktura lidského učení*. Praha, Academia 1972.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- Matematické metody v sociologii*. Novosibirsk, AN SSSR 1974.
- Morgan, L. H.: *Pravěká společnost*. Praha, NČSAV 1954.
- Newell, A., Simon M.: *GPS-programma, modelující proces člověčeského myšlení*. In: *Computers and Thought*; ruský překlad Vyčíslitelnýe mašiny i myšlenije. Moskva, Mir 1967.
- Problemi evristiki*, Sborník statěj. Moskva, Institut psihologii AN SSSR 1971.
- Trachtenbrot, B. A.: *Algoritmy a strojové řešení úloh*. Praha, NČSAV 1963.
- Trus, L. S.: *Modelirovanije struktury elementarnogo akta dejatel'nosti*. In: F. M. Borodkin (ed.): *Matematické metody v sociologii*. Novosibirsk 1974.

Резюме

Кутта Ф. - Филачек А.: Опыт построения гомоморфной модели трудового процесса

Всякий отдельный элемент системы производительных сил представляет собой самостоятельную подсистему. Все подсистемы общественной системы интегрируются на основании общих общественных целевых функций, обеспечиваемых всей системой планомерного управления социальными процессами. Праксеологическое рассуждение авторов касается общественной «микроклетки» всей этой сложной общественной системы, процесса труда, который содержит в себе «зачаточные элементы» аналогично структурированной производственной деятельности в масштабах всего общества.

Отправной точкой является философско-экономическое и социологическое понимание общественной деятельности Марксом, на основании которого сделана попытка подробнее описать и моделировать «внутренний механизм процесса труда», т. е. той части процесса производства, в которой непосредственно вкладывается человеческий труд. Производство охватывает и другие процессы, не имеющие трудового характера. В статье предлагается система слагаемых процесса труда, начиная с цели, под которой разумеется набор желаемых состояний процесса производства. На основании схемы замкнутого цикла труда строится схема процесса труда в рамках процесса производства. Основное внимание уделяется формулировке трудовой проблемы. Предполагается, что

на подготовительном этапе эта проблема сформулирована таким образом, что можно приступить к составлению программы. Предполагается, что решающий трудовую задачу (проблему) связывает с каждой программой $\mathcal{P}_i$ для достижения цели S_e из множества всех возможных программ $\bar{P}$ (причем $\bar{P} = \{\mathcal{P}_i\}_{i \in I}$) определенное представление об его структуре, т. е. к $\mathcal{P}_i \in \bar{P}$ подбирает набор опосредующих и подчиненных целей $\mathcal{S}_{\mathcal{P}_i} = \{S_1, \dots, S_n\}$, который может иметь форму ориентированной схемы или сетки. Подготовительный этап трудового цикла завершает выбор конкретной программы $\mathcal{P}_{i_0} \in \bar{P}$, следовательно выбор наиболее подходящего способа решения трудовой задачи. На контрольном этапе цикла решающий постоянно сравнивает ход трудового процесса с программой и оценивает достижение опосредующих целей. Этот процесс доведен до формы блочной схемы динамического процесса, которая, в качестве общей схемы, может быть использована для подготовки программы для ЭВМ. Созданная схема является гомоморфной моделью трудового цикла. При определенных условиях схему можно считать достаточным описанием положения и после разработки блоков можно искать алгоритмы решения трудовых проблем конкретных типов производственных процессов. Авторы указывают, что существуют и трудовые процессы непроизводственного характера, для описания которых предложенная модель требует некоторых видоизменений.

Summary

Kutta F. — Filáček A.: *Attempt at a Homomorphous Model of the Working Process*

Each of the individual elements of the system of productive forces forms an independent subsystem. All subsystems of the social system are mutually integrated on the basis of general all-social goal functions secured by the whole system of planned management of social processes. The authors' praxeological consideration is focussed on the social „microcell“ of all this complex social system, on the working process involving certain „germinal elements“ of the analogically structured all-social production activity.

The study is based on Marx's philosophical-economic and sociological conceptions of social activity. An attempt is made more closely to describe and to model „the internal mechanism of the working process“, i. e. that part of the working process wherein human work is directly expended. The production process moreover involves other processes of a non-working character. The paper presents a system of working-process components, beginning with the goal. This is assumed to be the totality of the desirable states of the production process. On the basis of the scheme of the closed working cycle, a scheme of the working process within the framework of the production process has been elaborated

Greatest attention is devoted to the formulation of the working problem. This is supposed to be formulated in the preparatory phase so that the elaboration of the programme can be started. It is taken for granted that the solver of the working problem connects with each programme $\mathcal{P}_i$ aimed at attaining the goal S_c from the set of all possible programmes $\bar{P}$, where $\bar{P} = \{\mathcal{P}_i\}_{i \in I}$ gives the idea of its structure, i.e. he assigns to $\mathcal{P}_i \in \bar{P}$ a group of intergoals and subgoals $S_{\mathcal{P}_i} = \{S_1, \dots, S_n\}$ that may assume the form of an oriented graph or net. The preparatory phase of the working cycle is terminated by the choice of concrete programme $\mathcal{P}_{i_0} \in \bar{P}$, this means the choice of the most adequate way of solving the working problem. In the controlling phase, the solver continuously

compares the course of the working process with the programme and evaluates the attainment of intergoals. This process is brought into the form of a block scheme of the dynamic process which, as a general scheme, can serve in the preparation of the computer programme. This scheme represents the homomorphous model of the working cycle. Under specific conditions, the scheme may be considered as a sufficient description of the situation and, after elaborating the blocks, it is possible to look for algorithms of the solution of working problems of a concrete type of production processes. Attention is drawn to the fact that there exist also working processes of a non-production character: for these, the model presented herein requires modifications.

Úloha sociologie při zvyšování produktivity práce

Sociologie plní řadu funkcí: informační, která spočívá v popisu a analýze společenských procesů; kritickou — v tomto případě je nástrojem hodnocení různých cest řešení sociálních problémů a rozporů, teoretickou — na základě odkrývaných zákonitostí a tendencí vývoje více či méně přesně prognózuje další vývoj a změny společenského organismu jako celku i změny jeho nejpodstatnějších základních prvků. V souvislosti s ekonomickou stránkou společenských procesů pak studuje i problematiku podniku, jeho kolektivu a orgánů řízení. Sociologická analýza se podřizuje v tomto případě úkolům vědeckého regulování a řízení sociálních procesů.²

O úloze sociologie v soustavě věd o řízení tedy není pochyb. Zatím je však málo zkoumána její *úloha při zvyšování produktivity práce*.

Především je třeba zdůvodnit samu formulaci problému. Je v souladu s podstatou této vědy, aby se zabývala otázkami produktivity práce? Za hlavní úkol sociologie bývá především považován výzkum společenských vztahů. Zvláště v době rozvoje společenské objednávky sociologických průzkumů byly zdůrazňovány možnosti změnit na jejich základě vztahy mezi lidmi, odstraňovat konflikty a zvyšovat vzájemné porozumění. Osvětový ráz měly teoretické rozbory hodnotových orientací, které měly pomoci při vytváření světového názoru a politických postojů různých sociálních skupin. Také kritika buržoazních sociologických teorií plnila spíše funkci ideologickou a nebyla spojována s problematikou pracovní výkonnosti zaměstnanců v kapitalistických podnicích. Je však známo, že kromě třídního smíru má buržoazní sociologie za úkol

právě zvyšování intenzity práce cestou řízení pracovních skupin na základě znalosti jejich sociální struktury i procesů a vztahů v nich probíhajících.

Buržoazní sociologie uvádí dvě cesty jak zvýšit pracovní morálku [Miller 1964: 713]:

1. Analyzovat morálku a na základě této analýzy pak zlepšovat organizační morálku.

2. Vytvářet skupinovou morálku pomocí sociometrického rozmísťování osob. Nezapomíná ani na vzájemnou závislost produktivity práce a pracovní morálky: „Vysoká produktivita vytváří vysokou morálku a vysoká morálka posiluje vysokou produktivitu“ [Miller 1954: 724].

Buržoazní sociolog nemůže mít na zřeteli prospěch pracujících, ale prospěch kapitalistů, kteří jej za tím účelem zaměstnávají. Sociologové průmyslu proto nepatří mezi kritiky buržoazního společenského řádu, jinak by nezískali přístup do průmyslových podniků. Patří do soustavy „managementu“ a plní úkoly, které jim dávají kapitalističtí manažeři. I když intenzita práce a úroveň organizace práce v kapitalistických podnicích a z nich vyvozená produktivita práce je vysoká, ukazuje krize posledních let, že celková výroba se snižuje a klesá produktivita práce celé společnosti.

V socialistických podnicích není rozpor mezi řízením a pracujícími. Zde jde o spojování individuálních, skupinových a celospolečenských cílů. Pracovní podmínky jsou zlepšovány nejen proto, že to zvyšuje produktivitu práce, ale i proto, že to patří k zásadám socialistického společenského řádu. I zde však úkoly sociologa určují především vedoucí hospodářští pracovníci a podnikový sociolog může být kritikem

¹ Stat byla napsána pro časopis *Sociologičeskí problemi*.

² Specifikováno podle sborníku *Celovek i jeho rabota*. Moskva, Nauka 1967.

jejich řídicí práce jen pokud sami zaujmají sebekritický postoj. Hlavním jeho úkolem v podniku je hledat nevyužité rezervy v pracovních kolektivech pomocí průzkumů jejich struktury, názorů a postojů. Tím se podílí na hledání cest jak tyto struktury, názory a postoje změnit a svým způsobem ovlivňuje rozhodování vedoucích hospodářských pracovníků.

Mezi faktory zvyšující produktivitu práce patří zejména:

1. výrobní zařízení jako aplikace vědy,
2. pracovníci a jejich kvalifikace,
3. řídicí pracovníci a způsob řízení,
4. organizace práce a výroby.

Sociologie, jak je zřejmé, může ovlivnit zejména druhou, třetí a čtvrtou skupinu faktorů. Přispívá ke kultivaci řídicího procesu doškolením řídicích pracovníků a k vytváření optimální struktury pracovníků na základě průzkumu zjištěných potřeb. Pokud jde o organizaci práce a výroby, zkoumá hlavně otázky kooperace, přechodu ke skupinovému formám práce apod. Zjišťuje však i údaje o vztahu pracovníků k technickému vybavení a pracovním podmínkám.

Je tedy možno říci, že sociologie může ovlivnit produktivitu práce přímo i nepřímo, nejvýznamněji však uplatněním získaných poznatků v řídicí práci. Jejím úkolem tedy je především rozvíjet řídicí potenciál vedoucích hospodářských pracovníků i všech orgánů účasti pracujících na řízení.

Další otázkou je, na jaké úrovni řízení se sociologie může uplatnit nejlépe. Nejvíce rozhodnutí týkajících se sociální struktury sociálních procesů i sociálních vztahů je přijímáno na úrovni podniků. Na této úrovni je také zpravidla vybudováno sociologické pracoviště, které může provádět průzkumy v podniku a dělat sociologickou expertizu projektů a navrhovaných řídicích opatření. Sociologické poznatky přinášejí největší efekt v oblasti produktivity práce tehdy, jestliže je současně využito také technických, organizačních a ekonomických faktorů jejího růstu. Přispívají i k odkrytí nedostatků v oblasti technického vybavení výroby, jejího organizačního uspořádání a ekonomického podněcování.

Ohniskem pozornosti sociologie je však především sociální systém podniku. Zde je třeba zkoumat vedle tradičních témat formální a neformální organizace, profesionálních pozic a rolí a sociálního klimatu — i některé projevy dezintegrace sociálního systému podniku, jako:

1. růst absence pracovníků,
2. fluktuaci pracovníků, která překročuje přirozenou hranici,
3. nízkou výkonnost práce,
4. vysoký počet zmetků,
5. špatné využívání strojů,
6. plýtvání surovinami a časem,
7. nedostatky organizační, projevující se dlouhými prostopi, nedostatky kooperace, nedostatky vybavení,
8. vysoký podíl odpadu,
9. konflikty,
10. různé projevy nelegální a trestné činnosti [Szcepański 1969: 299].

Všechny tyto negativní jevy mají své sociální příčiny a všechny snižují produktivitu práce. Zde může sociologický výzkum přispět k překonání nedostatků jejich analýzou a návrhy na řešení. Zatím však jsou z uvedených problémů sociologickými průzkumy zkoumány pouze fluktuace, absence a konflikty. Kromě prohlubování poznatků o fungování sociálního systému podniku je žádoucí i rozšíření tematického okruhu sociologických průzkumů i na uvedené otázky.

Sociologie může přispět také k úsporám práce tím, že bude spolupracovat při plánování rozvoje dosavadních podniků nebo při plánování výstavby nových.

V Československu již byly provedeny sociologické expertizy investičních akcí (například při plánování výstavby elektrárny ve Chvaleticích, které přinesly pozitivní výsledky zejména při rozmístění sídlišť pro pracovníky závodu v souladu s jejich přáním a potřebou).

Podmínky pro uplatnění sociologie při zvyšování produktivity práce se v jednotlivých odvětvích národního hospodářství liší. Jsou lepší ve velkých podnicích, kde jsou samostatná sociologická pracoviště, která se podílejí na řešení aktuálních problémů řídicí práce a zaměřují svoji pozornost na dělníky i ostatní kategorie pracujících, zejména pokud jde o jejich sociální rozvoj. Sociologie může významně

příspěť i k růstu produktivity práce techniků (projektantů, konstruktérů, výzkumných a vývojových pracovníků), kde zlepšení profesionální, kvalifikační a věkové struktury může být faktorem růstu výkonnosti. Také překonání negativních sociálních norem, které je možno průzkumem zjišťovat, vede k růstu produktivity práce.

* * *

Bylo již řečeno, že mezi klasické oblasti, kde může sociologie přispět k řešení problémů zvyšování produktivity práce, patří *sociální klima*.

V širším pojetí řadíme klima do pracovních podmínek. Ty — jak známo — dělíme na fyzické a sociálně psychické, z nichž sociálně psychické se často ztotožňují se sociálním klimatem vůbec.

Na první pohled se může zdát, že fyzické pracovní podmínky jsou vzdáleny zájmům sociologie a týkají se především ergonomie. Současně však nikdo nepopírá, že jejich vliv na produktivitu práce je značný: přílišné horko při práci zvyšuje únavu, nesprávný světelný režim zvyšuje zmetkovitost, přílišný hluk snižuje pozornost a rychlost reakcí apod. Nelze ovšem zapomenout, že tyto faktory nepůsobí stejně na všechny profesionální skupiny a že spolupráce sociologů a ergonomů umožňuje posuzovat vliv fyzických pracovních podmínek nejen na individuální pracovníky, nýbrž na celé sociální skupiny (ženy, mládež, výzkumníky apod.). Spolupráce sociologa s ergonomem umožňuje lépe odstranit bariéry produktivity práce týkající se celých skupin profesí v podniku.

Pracovní podmínky mají bezprostřední vazbu na efektivnost práce, v dlouhodobé perspektivě na udržení pracovní schopnosti do vysokého věku. Existuje korelace mezi pracovními podmínkami a úrazovostí i fluktuací. Pracovní podmínky hrají stále větší úlohu i ve výchově, při vytváření správného poměru k socialistickému podniku, při estetické výchově mladé generace atd.

Plán sociálního rozvoje umožňuje přejít od krátkodobých a dílčích opatření k systematické a komplexní činnosti, optimalizující prostřednictvím pětiletých plánů pracovní prostředí v socialistickém

podniku podle nejnovějších poznatků medicíny, fyziologie práce, psychologie práce, sociologie práce, estetiky aj.

Sociální analýzy v tomto rámci zjišťují ty skupiny pracovníků, které pracují v provozech s nejnižšími (nejvíce závadnými) ukazateli a navrhuji, která opatření a v jakém harmonogramu realizovat — například přednostní zavádění nové techniky do těch provozů, kde jsou ukazatele hlučnosti, prašnosti, monotónnosti atd. nejvíce negativní. V jiných provozech se zkoumají úpravy prováděné při stávajícím technickém vybavení (odsávání prachu, výparů, zeleň, barvy stěn, hudba apod.).

Dosažené změny v pracovním prostředí se odrážejí v sociálním i ekonomickém efektu.

Optimalizace pracovního prostředí přináší bezprostředně značné ekonomické efekty. Irkutští sociální psychologové vypracovali například režim práce zabraňující předčasné únavě. Po jeho zavedení v podnicích Irkutské oblasti vzrostla během roku produktivita práce o 4 %. Skupina psychologů Leningradské univerzity byla vyznamenána za analýzy pracovních procesů v některých závodech Leningradské oblasti v souvislosti se zaváděním plánů sociálního rozvoje.

Analýza pracovního procesu ve Sverdlovském nástrojovém závodě ukázala, že k největším pracovním ztrátám (19 %) dochází po 7 hodinách práce. Původní režim přestávek byl stanoven na základě zcela jiných než fyziologických hledisek (zaměstnanci totiž chtěli kumulovat přestávky na polední dobu, kdy také nakupovali v místní prodejně apod.). Po analýze byl navržen nový systém. Pracovní doba začínala fysminutkou, jejíž hlavní funkcí bylo zvýšit pohybovou adaptabilitu pracovníka na stroj. 90 minut před koncem směny byla zavedena 7 minutová přestávka s hudbou. Během ní se v těžkých provozech podávala káva. Z hlavní pauzy na oběd byla vydělena přestávka na malé občerstvení v dopoledních hodinách. Zároveň byla zavedena objednávková služba v obchodě a podstatně racionalizován provoz v závodní jídelně, takže zaměstnanci byli obslouženi za poloviční dobu.

Výsledkem těchto komplexních úprav byl vzrůst produktivity o 1,2 %, snížení

Tabulka 1. Sociální a ekonomické výsledky zlepšování pracovních podmínek v podniku*)

Praktické úkoly podniku spočívající ve zlepšování pracovních podmínek	Sociální výsledek realizace téhož opatření	Ekonomický výsledek realizace téhož opatření
Zmenšování podílu prací se škodlivými a obtížnými pracovními podmínkami Normalizace a optimalizace zdravotně hygienických podmínek Optimalizace psychofyzilogických podmínek, zavádění průmyslové estetiky a vědecky zdůvodněných režimů práce a oddechu Realizace opatření k ochraně při práci a bezpečnostní technika Zlepšování systému zdravotních a sociálních služeb Léčebné profylaktická opatření	Zmenšování počtu a podílu osob pracujících ve škodlivých podmínkách Zmenšování počtu pracovníků, jejichž pracovní podmínky neodpovídají zdravotním normativům stanoveným pro průmysl Zlepšování pracovních podmínek a pracovního režimu žen: omezování jejich práce ve špatných podmínkách, v noci atd. Růst počtu pracovníků u nichž byly zjištěny specifické psychofyzilogické vlivy určité pracovní činnosti a jejichž práce je organizována v souladu se zjištěnými zákonitostmi Omezování počtu pracovních úrazů, odstraňování nemocí z povolání a otrav; snižování celkové nemocnosti pracovníků	Zvětšování objemu a zlepšování kvality výroby Snižování nákladů na nepříznivé pracovní podmínky Snižování nákladů na dočasnou pracovní neschopnost a ztrát následkem nedodané produkce a prostojů strojů a zařízení Zmenšování ztrát následkem prostojů a nezákonných přestávek v práci Zmenšování ztrát v souvislosti s fluktuací kádrů

*) Pramen: Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973, s. 80.

úrazovosti o dvojnásobné snížení prostojů.

V tomto závodě došlo v rámci sociálního plánování i k úpravám světelného režimu, odhlučnění, odstranění průvanu, který byl příčinou častých nachlazení. Rovněž asfaltové podlahy, absorbující až 80 % světla, byly nahrazeny světlou mozaikou pastelových barev. Dřívějších 70 typů nábytku bylo vyměněno za 15 typů, vesměs však s regulovatelnými prvky, umožňujícími individuální nastavení židlí, pracovních stolů, políček atd.

Velmi metodicky významné jsou zkušenosti z přípravy a realizace jednoho z prvních plánů sociálního rozvoje kolektivu ve sdružení podniků Lomo v Leninogradě. Tento komplex, zabývající se výrobou optických přístrojů, řešil zlepšení pracovního prostředí rovněž v prvé řadě mechanizací a automatizací. Během pětiletky 1966—1971 bylo 1860 pracovníků zbaveno těžké fyzické práce. Současně byla ve sdružení Lomo založena Labora-

toř vědecké organizace práce, v níž existuje speciální oddělení sociologických a psychologických výzkumů. Toto oddělení spolu s fyziology práce provedli přesná měření síly energie u pracovníků, navrhlo optimální pracovní tempa v jednotlivých provozech i formy přizpůsobení techniky jednotlivým pracovníkům. Výpočetní technika analyzovala výsledky chronometráží. Uplatnění závěrů z analýzy přineslo v uvedené době sdružení podniků Lomo úspory ve výši 40 miliónů rublů.

Je velmi příznačné, že pro tuto pětiletku (tj. do r. 1980) stanovili v tomto sdružení jako hlavní cíl plánu sociálního rozvoje v oblasti pracovního prostředí nikoli již zlepšování fyzického pracovního prostředí, nýbrž sociálního pracovního prostředí.

Rozsáhlé výzkumy pracovního prostředí byly v rámci plánování sociálního rozvoje kolektivů prováděny v jižních repub-

likách SSSR, zejména v textilním průmyslu, kde klimatické podmínky vyžadují, aby byl řešen zejména tepelný režim při práci. Výzkumy například prokázaly, že zvýšení tepla z 20° na 25° zvyšuje výdej energie o 44,4 %. Tím výrazně stoupá koeficient únavy při práci, se všemi negativními důsledky na produktivitu, pozornost, úrazovost, kvalitu práce atd. Dochází například ke zřetelnému zpomalení reakcí pracovníka, což při tempu zavádění nové techniky a zvyšujících se nárocích na kontrolní funkce je faktorem velmi nežádoucím.

Označíme-li teplotu vzduchu 21° rovnou konstantě 100 pro reakci na zvukové i zrakové signály, pak se tyto reakce zpomalily v cechu u tkadlen:

při teplotě 23° ... reakce na signál zvukový: 101,4 zrakový: 102

při teplotě 32° ... reakce na signál zvukový: 138 zrakový 122

Ukázalo se, že například v Taškentě, kde teplota kolísala od 25° do 35°, potřebovala pracovnice při teplotě 25° na operaci 3,4 vteřiny a při teplotě o 10° vyšší na tutéž operaci 4,3 vteřiny. V tomto závodě byla produktivita práce dělnic, jejichž stroje stály u oken, za směnu o 8 % nižší než práce dělnic v téže dílně ve stínu.

Analýzy účinku hluku na práci tkadlen prokázaly, že zvýšení z 81 na 96 db vede ke snížení produktivity práce při ručních operacích až o 7,5 %.

Jako zvláště významný faktor se projevilo osvětlení. Jeho působení je nejen specifické (např. na kvalitu konkrétního úkonu) nýbrž především celkové (zvýšení jistoty při práci, celkové aktivity člověka apod.). Optimalizace světelného režimu v textilním průmyslu bezprostředně vedla ke zvýšení produktivity práce o 3 %, zmetkovitost se snížila o 25 %.

V Serpuchově výzkumy prokázaly, že snížení únavy (tj. komplexní řešení všech faktorů, které únavu způsobují) má největší význam v kontrolní práci. Kontrola propustila v posledních dvou hodinách práce o 49 % více zmetků než v prvních dvou.

Uvedené praktické výsledky sociálních, sociálně psychologických, ergonomických a fyziologických analýz jednak ukazují

ekonomickou efektivnost těchto postupů, jednak představují i praktickou realizaci programu komunistické strany, jehož smyslem i cílem je pracující člověk.

Optimalizaci pracovních podmínek podle nejnovějších poznatků věd o člověku je proto právem dán široký prostor v metodice plánu sociálního rozvoje kolektivu pracujících. V tomto rámci má i sociologie svůj podíl na zvyšování produktivity práce. Zvláště velké možnosti má pak sociologie při výzkumu sociálního klimatu.

Významným úkolem řídicích orgánů podniku, počínaje ředitelem a konče mistrem je ovlivňovat *sociální klima v pracovním kolektivu*. Předpokládá to znát faktory, které jej vytvářejí, poznávat metody jeho zjišťování a nástroje jeho pozitivního rozvíjení.

Sociální klima (ovzduší, atmosféra) je sociologická a sociálně psychologická kategorie, představující odraz a výslednici celého sociálního systému dílny, podniku, instituce, především však interpersonálních vztahů v pracovním kolektivu. Neopracovanost definice nijak neznamená, že by jev sám nebyl obecně znám i uznáván. (V podniku např. lze slyšet: Do té dílny je „radost přijít“, do jiné je lépe „neotevřít ani dveře“, „tam se nedá dýchat“.)

Pojem „klima“ byl převzat z přírodních věd pro mnoho shodných rysů: objektivnost klimatu v určitém místě, působení na pocitovou sféru člověka, jež silně ovlivňuje jednání i pracovní výkon (dusno, před bouří, jako když se najednou protrhnou mraky; shodná je v přírodě i ve společnosti rovněž *specifičnost* klimatu pro určité místo).

Systém, tvořící sociální klima v pracovním kolektivu, lze vyjádřit schématem.

Některé sovětské výzkumy uvádějí, že produktivita práce v kolektivech s vysoce pozitivním sociálním klimatem bývá až o 23 % vyšší než v kolektivech s narušenou kohezí.

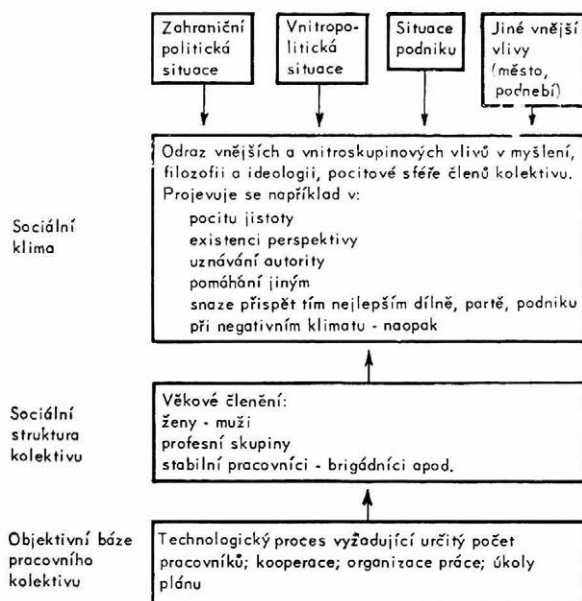
Soudržnost (kohezi) kolektivu a pozitivní klima v něm mohou narušovat konflikty, pokud nejsou řešeny či jsou řešeny neadekvátními metodami. Jinak je ovšem jejich vznik i v socialistických podnicích zcela přirozený.

Doc. V. Stýblová, pracovnice neurolo-

gické kliniky v Praze, vyvodila na základě analýz a léčby neurotiků, že člověk není neurotizován množstvím práce, je-li zajímavá, nýbrž mnohem spíše „nespokojeností“ s určitou prací, ať již proto, že na ni pracovník nestačí, či proto, že je pro něho práce příliš snadná či jednotvárná, ... nebo lehkou prací, pokud je izolován od

skupinu. Existují i konflikty meziskupinové. O problematice konfliktů existuje dnes již široká literatura. Lze však konstatovat, že je naprostý nedostatek prací sociotechnického charakteru, které by mohly být dobrým návodem řídicím pracovníkům, jak si v této oblasti počínat. Západní literatura pak v kapitolách

Schéma: Sociální klima v pracovním kolektivu

ostatních lidí. Častou příčinou nervozity ... jsou konflikty na pracovišti, špatné vztahy mezi spolupracovníky apod. Mnohé může zavinit i špatná organizace práce. U některých lidí budí nezdravé rozladění a nechuť k práci příčiny obecnější. Jsou to například případy flákačství, proti němuž se nezakročí, špatná pracovní morálka, která se někdy toleruje. To může vést až k zatrpklosti a trvalé nespokojenosti [Stýblová 1967].

Pro řídicí práci jsou důležité spíše interpersonální (mezilidské) konflikty, než konflikty intrapersonální (probíhající v nitru jednotlivého člověka; i tyto ovšem mohou být tak vážné, že ústí až v sebevraždu).

Interpersonální konflikty mívají totiž pravidelně značný sociální dosah. Ke stranám sporu se přidávají další, neřešený konflikt může rozvrátit celou pracovní

o konfliktu probírá i různé projevy třídního boje, který navrhuje řešit metodami psychologickými, což již svou koncepcí snižuje vědeckou hodnotu těchto děl.

V sociální analýze pracovního kolektivu je důležité se orientovat na zjištění, který činitel může nejvíce ovlivnit *vytváření pozitivního sociálního klimatu*. Výzkumy ukazují, že je to především formální i neformální *vedoucí*.

Od vedoucího se zatím žádá hlavně dodržování technologické kázně a organizačního pořádku. Jen organizační pořádek však nestačí. Je běžné, že v řadě podniků se zcela stejnými parametry technologickými, dokonce v témže podniku v jednotlivých dílnách se zcela stejnou organizací práce, mzdovým a prémiovým systémem je různá dynamika produktivity práce. Výkony se velmi odlišují, liší se zájem pracovníků o práci, poměr jednotlivých

kolektivů k podniku, iniciativa, fluktuace, tendence. Proč? Dnes se ve všech socialistických zemích studují a potom prakticky organizují podmínky aktivity a iniciativy pracovních skupin. Výzkumy znovu potvrzují, že v komplexu podmínek rozvoje aktivity a iniciativy zaujímá právě *pozitivní sociální klima* v pracovní skupině významné místo. Mistr by měl s jistotou, a nikoli jen vágně, znát sociální klima v dílně. Měl by si ověřovat jeho dynamiku a brát ho v úvahu. Především pak by měl znát svůj vliv na jeho vývoj a působit v tomto směru cílevědomě, nikoli jen živelně: jednou pozitivně a šťastně, jindy směrem ke zmrazení. Konečně by měl být sám pro tyto úkoly kvalifikován a dostatečně informován.

Konkrétní sociální analýzy pracovního kolektivu provádějí speciálně kvalifikovaní sociální psychologové a sociologové. Jedna z častých metod, ověřovaných nyní i v SSSR a ostatních socialistických zemích, je *sociometrie*.

Řekli jsme již, že zvlášť významnou úlohu při vytváření sociálního klimatu hraje sám vedoucí příslušného kolektivu — v dílně tedy mistr, v podniku ředitel, ve školní třídě učitel atd. Výzkumy potvrzují, že jeho funkce je vždy především politická, že jeho *rozhodnutí* mají nejen individuální, nýbrž vždy sociální dosah, že svým příkladem vychovává celý kolektiv, že i jeho dobrá či špatná nálada se stává faktorem ve vytváření sociálního klimatu celého kolektivu.

V této souvislosti má stále větší význam sociologicky analyzovat tak významný faktor řízení, jímž je *styl práce* řídicího pracovníka.

V podmínkách socialistické společnosti jde o stále širší uplatňování leninského stylu práce, který významně napomáhá i vytváření soudružského sociálního klimatu v pracovních kolektivech, a tím rozvoji pracovní iniciativy, tvořivé práce, účasti pracujících na řízení. Leninský styl řízení se stává stále významnějším činitelem při zvyšování společenské produktivity práce za socialismu.

V jednáních sjezdů komunistických stran byla této otázce věnována zaslouže-

ná pozornost. L. I. Brežněv na XXV. sjezdu řekl: „Leninský styl je styl tvůrčí, je mu cizí subjektivismus a vyznačuje se vědeckým přístupem ke všem společenským procesům. Předpokládá velkou náročnost vůči sobě i ostatním, vylučuje sebeuspokojení a čelí všem projevům byrokratismu a formalismu.“³

Promyslíme-li jeho slova a aplikujeme-li je na práci vedoucího hospodářského pracovníka, je zřejmé, že především musí pochopit společenské procesy, z nichž vyplývají i cíle a smysl jeho vlastní činnosti. Musí se naučit vědecky se orientovat ve společnosti, a v rozhodování se tedy vystříhat subjektivistického zkreslování a náhodných závěrů. Má-li si vedoucí hospodářský pracovník osvojit leninský styl řízení, musí chápat svou práci především jako politickou činnost a sebe jako pracovníka, který má svou každodenní činností realizovat hospodářskou politiku strany, realizovat vědecky vypracovaný plán, tento „druhý program strany“.

Součástí leninského stylu je dále náročnost, a to k sobě i k jiným. Sotva si lze představit vedoucího hospodářského pracovníka, který by měl autoritu u svých podřízených, kdyby jim o dochvilnosti, zodpovědnosti, kvalitní práci či soudružské vzájemné pomoci jen kázal, sám však se choval podle svého. Jedním z neúčinnějších nástrojů výchovy jiných je vlastní příklad. Náročnost k vlastní práci je také prostředkem proti *stagnaci osobnosti*. Je známo, že pohodlný vedoucí, který se nestará o svůj růst, se za čas může začít obávat mladších a tvořivějších spolupracovníků. Potom — místo aby jejich kolektiv vedl ke stále náročnějšímu a vyššímu cíli — má naopak tendenci stagnovat a být spokojen s dosaženým.

Všimněme si však i dialektiky této náročnosti: u vedoucího pracovníka je nezbytné, aby náročnost k sobě šla ruku v ruce s náročností k jiným. Nelze označit za leninský styl takové řízení, kdy vedoucí pracovník sám padá pod tíhou úkolů, které dělá za každého, kdo ho dovede odmítnout. Vedoucí hospodářský pracovník je jistě zodpovědný za splnění úkolu, má však zároveň pravomoc zajistit toto

³ Rudé právo 25. 2. 1976, s. 6.

plnění odpovídající organizací práce a kladením nároků na všechny, kdo jsou povinni úkoly splnit v daných termínech a kvalitě.

Na XXV. sjezdu KSSS i na XV. sjezdu KSČ bylo zdůrazněno, že s leninským stylem je neslučitelný byrokratismus a formalismus.

Vzpomeneme-li na nespočetné příklady Leninova řízení, vždy vystupuje do popředí jeho skromnost, věcnost, porozumění pro realitu problémů i pro lidi, kteří je mají řešit. Byrokrat a formalista je pravým opakem. Místo skromnosti obvykle zdůrazňuje svou důležitost. Místo věcné analýzy problémů a smysluplné organizace práce, v níž je každý pověřen předem přesně promyšlenými úkoly, nejraději jen formálně „rozhodí“ úkoly na lidi a málo se stará o jejich kvalitu, smysl a často i samo splnění. Jde mu hlavně o jejich „odškrtnutí“, absolvování, nikoli o živou práci s lidmi, s kolektivem, o jejich růst na úkolech, o přesvědčení pracovníků o potřebnosti a správnosti celé věci. Stává se, že takový styl řízení vyvolává podobnou reakci u podřízených pracovníků: povrchní, nezúčastněné, rovněž jen formální plnění úkolů, někdy pouze jeho „nafilmování“. Naproti tomu za leninský styl řízení upokořující práci splněním i takových úkolů, které se zdály v daných termínech a podmínkách nesplnitelné, hledají sami nová řešení, překonávají sami sebe. Jsou skutečně nejen objektem, nýbrž i subjektem řízení. Zde je zřejmé, jak jedině leninský styl odpovídá podstatě socialismu. Jde o každodenní uplatňování základního principu řízení za socialismu — demokratického centralismu.

* * *

Poukázali jsme na několik momentů, kde mohou sociologické výzkumy přispět stranickým a státním orgánům v řešení tak společensky závažné otázky, jako je zvyšování produktivity práce. Její význam — jak ukázala usnesení sjezdů komunistických stran ve všech socialistických zemích — neustále poroste, zejména v souvislosti s další intenzifikací rozvoje národního hospodářství.

Nutno přiznat, že jde o tematiku v sociologii dosud málo zpracovávanou. Tím

větší je potřeba integrace vědecké práce v rámci socialistických zemí a její orientace na akutální otázky socialistické výstavby.

Literatura

- Miller, D. C. — Form, W. H.: *Industrial Sociology*. New York, Harper & Row 1964. 873 s.
Szczepański, J.: *Projevy a procesy dezintegrace sociálního systému podniku*. In: *Przemysł i Społeczeństwo w Polsce Ludowej*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1969 s. 299.
Stýblová, V.: *Nervový systém a pracovní prostředí*. Rudé právo 10. 2. 1967.
Rudé právo 25. 2. 1976, s. 6.

Резюме

Когоут Я. - Коларж Я.: Роль социологии в повышении производительности труда

Социология выполняет ряд функций: информационную, критическую, теоретическую. Ее результаты способствуют научному управлению общественным развитием. До сих пор подчеркивалось ее значение для развития общественных отношений. Экономическая социология, однако, может существенно способствовать и развитию производительных сил и росту производительности труда. И в этом направлении следует использовать преимущества социалистического общественного строя.

К факторам повышающим производительность труда относят в частности: производственные устройства в качестве приложения науки, работников и их квалификацию, руководящих работников и способы управления, организацию труда и производства. Социология рассматривает преимущественно вторую, третью и четвертую группу проблем, пока в основном на уровне предприятий. В этой области остается еще ряд вопросов, систематически не изучавшихся. Значительны и различия в применении социологии в различных отраслях народного хозяйства.

Одной из основных тем, в которых оказывается влияние социологии на рост производительности труда, являются условия труда в организациях. В этой области целесообразно сотрудничество социологов с эргономами при исследовании влияния физических условий труда на различные группы трудящихся (влияние температуры, шума, света). Большой опыт на базе ряда исследований накопили в этом вопросе советские социологи. Специфически социологической проблемой является социальный климат в организации — его влияние на производительность труда изучается и буржуазной, и марксистской экономической социологией. Особенно большое значение имеют межличностные отношения в трудовых коллективах. С этой точки зрения следует обратить внимание и на влияние неформальных

руководителей, на режим труда, нужно использовать данные социометрии. Важной задачей всех руководящих работников социалистических организаций является усвоение ленинского стиля работы, с которым несовместим бюрократизм и формализм. Этот стиль работы стимулирует трудящихся на инициативное выполнение заданий, способствует раскрытию резервов производительности труда.

И в области изучения роли социологии в повышении производительности труда необходимо организовать международное сотрудничество.

Summary

Kohout J. — Kolář J.: The Role of Sociology in Increasing the Productivity of Labour

Sociology fulfils a number of functions — e. g. the information, the critical, the theoretical function. By its findings, it contributes to the scientific management of social development. Until now, primary emphasis has been laid upon its significance for the development of social relations. Economic sociology, however, can also make a substantial contribution to the development of productive forces and to the growth of labour productivity. The advantages of the socialist social order should be put to use even in this respect.

Factors increasing the productivity of labour include especially the following: production equipment as the application of science, workers and their qualification, managers and methods of management, organization of work and of production. Sociology studies mainly the second, third and fourth

problem areas — for the time being, it does so predominantly on the level of enterprise management. There is a number of questions in this area that have hitherto escaped systematic examination, and also the application of sociology in various branches of national economy is widely different.

The working conditions of the organization constitute one of the main areas wherein sociology manifestly affects the growth of the productivity of labour. Here the cooperation between sociologists and ergonomists in studying the effect of physical working conditions on various groups of workers (effect of temperature, noise, illumination) plays a positive role. Soviet sociologists have acquired rich experience in this direction, based on a number of researches. The social climate of the organization whose influence upon the productivity of labour is examined both by bourgeois and Marxist economic sociology represents a specific sociological problem area. Inter-human relations in working collectives are of primary importance. From this point of view, attention must also be paid to the influence of informal leaders on the working régime. It is also necessary to apply sociometric findings. The appropriation of the Leninist style of work, incompatible with bureaucratism and formalism, represents a serious task of all head workers in socialist organizations. This style of work stimulates the working people initiatively to fulfil their tasks and to disclose reserves in the productivity of labour.

International cooperation should be organized also in the area of studying the role of sociology in raising the productivity of labour.

K otázce přípravy vedoucích pracovníků pro řízení vědeckovýzkumného pracovního procesu

Rostoucí význam vědeckotechnického pokroku jako hlavního faktoru zvyšování efektivity společenské práce, pokroku ve výrobní technologii, v rozvoji a využívání surovinových a energetických zdrojů, ve zlepšování podmínek života a práce lidí [Husák 1976] klade vysoká měřítka na rozvoj a využívání našeho tvůrčího vědeckovýzkumného potenciálu.¹ Přínos z prostředků, které společnost vynakládá na vědu a techniku, musí být proto systematicky zvyšován racionálním řízením složitého tvůrčího pracovního procesu probíhajícího ve sféře vědy, výzkumu a vývoje. I když i tato činnost podléhá obecným společenským zákonitostem vyplývajícím z nastolení socialistických výrobních vztahů, existují zde také podstatné zvláštnosti. Přesné poznání typických prvků pracovního procesu ve vědě, výzkumu a vývoji, jejich pohybu a interakce může zpětně vést k odvození cenných námětů pro jeho účinnější řízení. Řízení a organizace vědeckovýzkumné práce — od národohospodářské roviny až po detailní výzkumné pracoviště — se stává stále důležitějším činitelem vytváření, předávání a využívání výsledků vědy jako zvláštní oblasti tvůrčí lidské práce. Moderní vědeckovýzkumný pracovní proces je komplexní, mnohotvárný proces vícedimenzionálního řádu. Zahrnuje dnes v podstatě tři organicky spjaté vzájemně se prostupující sféry:

— vlastní generování a akumulaci nových poznatků, jejich transformaci do podoby využitelné ve společenské praxi, pomoc a aktivní podíl při uplatnění těchto nových poznatků při výstavbě socialistické společnosti;

— proces reprodukce hlavní produktivní síly ve sféře vědy a výzkumu, tj. výběr, výchovu a zvyšování kvalifikace, nebo jinými slovy stupně specifické pracovní způsobilosti tvůrčích pracovníků (kádrů);

— řízení vědeckovýzkumného pracovního procesu.

Je nesporné, že každý účastník procesu vědeckovýzkumné produkce se musí vypořádat nejen s vlastním předmětem řešení, s vědeckovýzkumným úkolem, ale současně i s mnoha dalšími otázkami, které souvisejí s řízením vědeckovýzkumného procesu a mají výrazně sociopsychologické rysy. Moderní vědeckovýzkumný proces, a to i v oblasti výzkumu badatelského či základního, je mj. charakterizován růstem závislosti individuální tvorby na kolektivním charakteru výzkumné práce. Efekt individuálního tvůrčího úsilí jednotlivců je podmiňován mezosobními vztahy, uspořádáním koordinace a kooperace jednotlivých pracovníků různého kvalifikačně profesního typu, úrovní komunikace jak ve vertikální, tak zejména v horizontální poloze, proměnami v hodnotových orientacích a v pracovní motivaci jednotlivců a kolektivů. Vznikají nové nebo modifi-

¹ V jednorázovém šetření Federálního statistického úřadu, provedeném v součinnosti s českým a slovenským statistickým úřadem k 1. 4. 1974 byl zevrubně podchycen celý vědeckovýzkumný potenciál CSSR. Do šetření byli zahrnuti všichni pracovníci evidenčního počtu, kteří pracují v organizacích VVZ nebo na pracovišti vědeckovýzkumné základny (VVZ) ve svém hlavním zaměstnání a jsou zařazeni na funkcích, pro jejichž výkon platí požadavek vědecké kvalifikace nebo vysokoškolského vzdělání a dále i řádní vědeckí aspiranti a pracovníci na studijních pobytech. Hlavní pozornost byla věnována nosné kategorii tvůrčích pracovníků vědy, výzkumu a vývoje, do níž byli zahrnuti pra-

covníci, jejichž hlavní náplní (funkcí) je tvůrčí účast na řešení výzkumných a vývojových úkolů. Z celkového počtu pracovníků VVZ v CSSR, tj. ze 151 702 osob, bylo klasifikováno ve skupině „tvůrčí pracovníci“ 45 836 osob. Z celkového počtu tvůrčích pracovníků pracovalo v různých řídicích funkcích 14 602 osob. Téměř každý třetí tvůrčí pracovník tedy vykonává určitou řídicí funkci v tvůrčím výzkumném pracovním procesu, z toho 8,8 % na vrcholovém stupni vedení ústavů, 44,4 % na stupni středním (vedoucí laboratorů, oddělení, odborů, sektorů apod.) a 46,8 % na stupni základním (výzkumné skupiny, týmy apod.).

kované profese i struktury základních pracovních jednotek (interdisciplinární týmy) i celých ústavů, kdy v kombinaci s výrobními, projekčními či poradenskými organizacemi se vytvářejí moderní inovační komplexy.

Kolektivnost jako intenzifikační faktor vědeckovýzkumné práce

Mezi nejvýraznější kvalitativní změny v charakteru vědeckovýzkumného pracovního procesu patří nástup kolektivních forem práce.² Posun od převážně individuální badatelské práce jako třeba práce profesora s několika málo asistenty, žáky a laboranty, kteří vlastně jen pomáhali na osobním profesorově badatelském úkolu, který neměl dnešní míru naléhavého aplikačního zacílení v průmyslové dimenzi, k práci velkých výzkumných institucí, orientovaných k určitému cíli, podřízených plánů, s jejich organizační hierarchií, rozvinutou dělbu práce a kolektivní povahou výzkumu a jeho výsledků, s růstem technické vybavenosti a nákladové náročnosti rozměrných výzkumných programů a projektů, to vše znamená zásadní převrat přímo v charakteru tvůrčí činnosti ve vědě, v celém systému vztahů a sociálně pracovních norem, které se vytvářejí v tvůrčím pracovním procesu ve vědě, výzkumu a vývoji.

Člen dnešního vědeckovýzkumného kolektivu je spjat se svými spolupracovníky, s vedením ústavu, s celou organizací složitou sítí komunikačních vazeb. Kolektiv, v němž výzkumník pracuje, působí svou intelektuální a sociálně psychologickou atmosférou na realizaci jeho tvůrčí potence, aktivně ji podněcuje a stává se organickou složkou tvůrčího procesu samého. Kolektiv je tedy tvůrčím subjektem „sui generis“.

V této souvislosti se otevírá mnoho specifických problémů, jako jsou například:

a) formy a metody přidělování a kontroly úkolů ve vědeckovýzkumných kolektivech různého řádu;

b) koordinace činnosti mezi specialisty v základním vědeckovýzkumném kolektivu, mezi těmito kolektivy a pracovníky mimo vlastní sféru vědy a výzkumu;

c) hodnocení míry účasti a přínosu každého ze specialistů reprezentujících různé vědní disciplíny či potřebné profese při řešení výzkumné úlohy;

d) utváření a využívání nové hierarchie motivů tvůrčí vědeckovýzkumné činnosti (zvýraznění celospolečenské a kolektivní motivace) v socialistické společnosti a její zapojení do úsilí o vyšší výkonnost a celospolečenskou efektivnost práce účastníků vědeckovýzkumného pracovního procesu;

e) zajišťování potřebného stupně věcné logické a sociopsychologické kompatibility, tj. vzájemného pochopení, porozumění a vzájemné slčitelnosti dílčích výsledků práce výzkumníků s různou specializací; ve smíšených kolektivech (komplexní výzkumně racionalizační brigády) jde navíc o porozumění mezi výzkumníky, pracovníky útvarů projekce, technické přípravy výroby, dělníky atd.;

f) výběr, příprava a hodnocení pracovníků pro vedoucí funkce ve vědeckovýzkumném pracovním procesu.

Postavení a role vedoucích pracovníků ve vědeckovýzkumném pracovním procesu

Tyto a další problémy, které s sebou nese složitý vnitřní vývoj vědy samé, nutnost cílevědomě intenzifikovat vědeckovýzkumný pracovní proces, to vše se nedotýká přirozeně stejnou měrou, způsobem a naléhavostí všech účastníků vědeckovýzkumného pracovního procesu a ne všichni na ně také musejí shodně reagovat.

Nejcitelněji doléhají tyto problémy na ty vědeckovýzkumné pracovníky, jimž

² V monografii věnované problémům řízení vědeckých výzkumů v oblasti sovětské fyziologie (Lange 1971) dochází autor v souvislosti s rostoucí kolektivností vědecké práce ke dvěma charakteristickým závěrům: nejprve zdůrazňuje, že kolektivnost tvůrčí vědecké činnosti je spjata s celkovým rozvojem vědy a je současně podmínkou i důsledkem tohoto rozvoje. Rozvoj vědy, diferenciace vědeckých poznatků, proces rozšiřování a růst složitosti experimentální základny výzkumu vedou přitom k dalšímu vtahování stále nových specialistů do

vědecké práce, k přeměně vědecké práce v masovou profesi. Kromě toho je kolektivnost vědecké práce těsně spjata s rostoucí komplexností vědeckého výzkumu, s procesem integrace vědeckých poznatků, se vznikem nových vědeckých směrů na styku „klasických věd“. Jestliže je v prvním případě kolektivnost vědecké práce podmíněna zejména nezbytností rozvoje kolektivní práce v rámci jednotlivých vědeckých disciplín, zde se již jedná o kolektivní vědeckou tvorbu specialistů vědních oblastí.

jsou na různém stupni svěřeny řídicí funkce.

Na práci vedoucích kádrů jsou kladeny vysoké nároky v souvislosti se zajištěním náročných úkolů, které pro zvyšování účinnosti práce československé výzkumné a vývojové základny vytyčil ÚV KSČ na svém zasedání v květnu roku 1974. Řídicí pracovníci na všech stupních řízení, spolu se všemi komunisty, stranickými a společenskými orgány, musí svou prací vytvářet příznivé podmínky pro rozvoj všech forem iniciativy, upevňování soudružské spolupráce, pro vytvoření atmosféry tvůrčího hledání a nesmiřitelnosti vůči zastaralým řešením, vědeckému a technickému konzervatismu a stagnaci, plně podporovat ty pracovníky, kteří přinášejí pro potřeby praxe tvořivá novátorská řešení. Přednosti socialismu se neuskutečňují automaticky, ale bojem za nové. Proto tolik záleží na lidech, na jejich práci a odpovědnosti, na jejich kvalifikaci. Trvale, plánovitě a cílevědomě „zvyšovat znalosti kádrů je významný politický úkol, přičemž mimořádnou pozornost vyžaduje zvyšování znalostí řídicích pracovníků, aby zvládali moderní metody řízení a socialistického vedení lidí“, praví se v citovaném stranickém dokumentu.

V komplexu otázek zdokonalování postupů plánování, forem dělby a kooperace práce, disciplíny a motivace vystupuje tedy výrazně do popředí otázka fyzického nositele řídicí funkce ve vědeckovýzkumném pracovním procesu, tj. vedoucího pracovníka, vědce — organizátora, vůdčí osobnosti. K problému významnosti vlivu tohoto kvalifikačně profesního typu vědeckovýzkumného pracovníka na tvůrčí výkonnost kolektivů, k otázce jeho role při ovlivňování vztahů uvnitř výzkumných skupin a mezi nimi, na otázky stylu vedení ve vědě a výzkumu, na znaky profesního standardu a kritéria účinnosti jejich práce atd. se postupně shromažďuje řada názorů, poznatků, kritických soudů a doporučení. Známý sovětský vědec akademik P. L. Kapica [Kapica 1974] upozornil, že v nejbližší budoucnosti musí být nastolen nový úkol výchovy a vzdělání vědců — organizátorů, nezbytných pro vedení kolektivů vědeckých pracovníků. Úspěch kolektivní vědeckovýzkumné práce je

možný pouze tehdy, jestliže je řídí nadaný vedoucí, který musí být nejen dobrým vědcem, ale musí být obdařen i speciálním tvůrčím talentem pro vedení kolektivu, a to zejména při experimentální práci. Vedoucí formuje kolektiv, rozděluje a hodnotí práci, prosívá dobré myšlenky od špatných. Kapica dále připomíná, že se zatím v odpovídající míře nedoceňuje role vedoucího vědeckých organizací a kolektivů a obvykle se vědecký úspěch nespravedlivě připisuje pouze jednotlivým vědeckým pracovníkům v důsledku přežívající koncepce hodnocení založené na individualistických principech. Činnost vedoucího a organizátora vědeckých prací je však třeba nejen vysoko hodnotit, ale je třeba z řad vědců vybírat pro vedoucí funkce nadané osobnosti, speciálně je vyskolit pro vědecké řízení a pro úspěšnou práci vedoucího ve vědě a výzkumu vytvořit nezbytné podmínky.

Významnost role vedoucích pracovníků pro společenskou efektivnost vědeckovýzkumného pracovního procesu je též patrna z řady prací, které se zabývají hodnocením různých vědeckotechnických projektů a výsledků řešení komplexních vědeckých problémů, kde je přítomnost a působení výrazné vedoucí osobnosti řazena mezi nejprřednější pozitivně působící faktory.

Tak například Langrisch [Langrisch 1972] uvádí na základě komparativního vyhodnocení souboru úspěšných a neúspěšných projektů pořadí sedmi faktorů ovlivňujících příznivě jejich průběh od prvního zájmu o určitý námět přes výtěž je podle jeho závěrů „přítomnost vyniknutí k reálným inovacím. Na prvním místě jsou osobnosti s vysokou autoritou“, na místě druhém „přítomnost osob s výjimečnými znalostmi nebo dovednostmi“.

Obdobně výsledky průzkumu problémů řízení vědeckotechnického rozvoje, uskučeného v rámci příprav květnového pléna ÚV KSČ o VTR na vzorku 150 výrobních, projekčních a výzkumných organizací, svědčí o klíčové úloze kádrů. Mezi osmi skupinami odpovědí na otázku „jaké jsou problémy a hlavní cesty ke zvýšení efektivnosti práce výzkumných ústavů a předvýrobních etap“ mělo největší váhu

„zlepšení kádrové vybavenosti, přípravy kádru a využití kvalifikace“.

Americký specialista Wallmark [Wallmark 1973] uveřejnil údaje o účinnosti práce tvůrčích pracovníků 18 výzkumných ústavů, vysokých škol a firem z oblasti výzkumu a vývoje polovodičů a přístrojové techniky na jejich bázi. Z výsledků provedené analýzy mj. vyplývá, že úroveň tvůrčí produkce výzkumného pracoviště se zvětšuje v závislosti na rozměrech výzkumného pracoviště exponenciálně. Výpočty ukázaly, že při růstu počtu vědeckovýzkumných pracovníků od 1 do 50 vzrůstá střední hodnota účinnosti jejich práce exponenciálně, a to zhruba na trojnásobek. Wallmark uvádí i další zajímavý údaj: výkonnost například 50 výzkumníků pracujících v jednom organizovaném kolektivu odpovídá výkonnosti 138 pracovníků, kteří pracují odděleně. Na zvyšování úrovně výsledků tvůrčí práce všech větších výzkumných ústavů mají vliv — zhruba v relaci 1 : 1 — dvě skupiny faktorů: *pracovní podmínky v širším slova smyslu* a *osobní kvality jednotlivých vědeckovýzkumných pracovníků*. Komparační analýza působení obou těchto skupin činitelů ovlivňujících tvůrčí výkonnost přitom ukázala, že mimořádně závažným faktorem je existence tvořivě aktivních řídících (vedoucích) pracovníků. Bylo prokázáno, že přítomnost vedoucích pracovníků tohoto typu podstatně ovlivňuje vzrůst střední hodnoty tvůrčí produkce v daném ústavu.

Řada špičkových světových vědců a odborníků, kteří se zabývají otázkami řízení vědy a výzkumu, má tedy v podstatě shodný názor na vzrůstající úlohu vědce nového typu, vědce-organizátora, systematicky myslícího odborníka, spojujícího dostatečně hluboké speciální znalosti s uměním rychle postřehnout perspektivní ideje i ve vzdálených vědních oblastech, sjednocovat v zájmu řešení závažných problémů četné a různorodé kolektivy, disponovat odpovědně značnými finančními a materiálovými zdroji, chápat společensko-politický význam a místo práce na jím řízeném úseku.

Plastickým přiblížením charakteru a významu práce tohoto typu pracovníků je vylíčení úlohy vědeckého ředitele atomo-

vého výzkumu z období druhé světové války, jak ho nacházíme u M. Chevaliera [Chevalier 1963].

„Směr však už byl jasný, cesta zřetelně vyznačená a každým dnem se přibližovali k cíli. Jak narůstala armáda vědců, techniků a pracovníků všech odvětví, formovala se postupně organizace: docházelo ke stále duplicitě výkonů a spousta energie byla vyplýtvána v osaměle pracujících laboratořích a výzkumných ústavech. Nyní byly úkoly stále více koordinovány. Vyžadovalo to co nejvýkonnější a nejpružnější organizaci, řízenou vysoce kvalifikovanými lidmi, která by umožňovala hladký styk a výměnu názorů s nejrůznějšími složkami atd.

Tato obrovská a komplikovaná mašinerie nezbytně potřebovala jediný mozek, který by obsáhl celek i části, pochopil všechny vzájemné relace, proplétající se v času i prostoru, dovedl respektovat fyzikální zákony, materiál, jenž byl k dispozici, konkrétní možnosti, prostředky i psychologii lidí a který by vedl a řídil pracovní operace a koordinoval veškeré úsilí k co nejrychlejšímu dosažení cíle. Tím vším byla pověřena určitá osobnost — mozek, rozhodnutím nejvyšších míst, přičemž rozhodnutí bylo souhlasně schváleno jak kandidáty, kteří přicházeli v úvahu, tak širším kolegiem spolupracujících a zainteresovaných vědců (tedy zajištěním formální i neformální autority — pozn. P. K.).“

Nelze tu samozřejmě směšovat ideální typ se standardem, zaměňovat výlučnou možnost výběru několika málo všestranně a mimořádně disponovaných jedinců s vytyčením hromadné společenské míry pro výběr, přípravu a hodnocení vedoucích pracovníků, kteří působí v celé československé vědeckovýzkumné základně, členité a velmi různorodé. I když tedy ne všechny úkoly spjaté s funkcí „vést či řídit“ mají stejný řád, přesto právě jejich plnění v celku je nezbytné pro úspěšný rozvoj vědy a techniky, pro splnění úlohy vědeckotechnického rozvoje při budování rozvinuté socialistické společnosti.

Pro vedoucí funkce neexistují hotoví lidé. Je třeba je vybírat, vychovávat, systematicky připravovat. Vedoucím pracovníkům je třeba vytvořit podmínky po-

třebné pro adaptaci v nové funkci, do níž byli postaveni, a v neposlední řadě dotvářet i vhodná kritéria pro jejich hodnocení. Přejít k přebírání větší míry (podílu) organizátorských a řídicích úloh — na rozdíl od vylučného bezprostředního řešení dílčího výzkumného úkolu — nemusí být provázen odpovídajícím vnitřním uspokojením tvůrčího pracovníka, a to i za předpokladu, že nové úkoly úspěšně zvládá, protože dosavadní systém hodnocení (a zejména pak neformální postoje, sociální normy, neoficiálně se utvářející mínění skupin odborníků atd.) tyto složky profesního standardu pro tento typ pracovníka plně nedoceňuje. Přitom je tento hodnotový posun naprosto nutný právě z hlediska zajištění nezbytného růstu efektivnosti vědeckovýzkumného pracovního procesu jako celku.

Jako v každé oblasti socialistické řídicí činnosti, dbá se i při řízení vědeckovýzkumného pracovního procesu na to, aby získávání, předávání a aplikace vědeckých poznatků probíhaly současně a v jednotě s rozvíjením socialistické osobnosti tvůrčích účastníků vědeckovýzkumného pracovního procesu, kde vliv individuality pracovníka je obzvláště vysoký. Mnohem významnější roli než v materiální výrobě v něm sehrávají (a to nepochybně i v průmyslovém aplikovaném výzkumu a vývoji) individuální vědecké zkušenosti, světový názor vědce, jeho osobní pracovní styl, zdravotní dispozice atd. Zatímco v průmyslu, zejména v opakované výrobě, je do značné míry nutno abstrahovat od individuálních zvláštností jednotlivých účastníků bezprostředního výrobního procesu, kteří nesmějí bezprostředně měnit jeho plánovaný průběh a výsledky, ve vědeckovýzkumném pracovním procesu naopak ovlivňují intelektuální a emotivní vlastnosti jednotlivých osobností — vědců značnou měrou výsledek (produkt) výzkumu. Určují metody práce a často i cíl, resp. modifikaci cíle podle dílčích výsledků a koneckonců efektivnost práce vůbec. Proto má subjektivní faktor ve vědecké práci a jejím řízení zvláštní význam. Vedení vědy a výzkumu musí tedy zabezpečovat sepětí činnosti jednotlivců s vytyčeným cílem a přitom zároveň pečovat o rozvoj iniciativy každého

vědeckovýzkumného pracovníka, podporovat a rozvíjet smysl pro nalézání nových cest, dosud neznámých řešení, myšlení v netradičních dimenzích. Tomu musí být podřízeny metody a formy plánování, organizace, kontroly, hodnocení a hmotné i morální stimuly. Administrativní vzdálené věcnému obsahu vědeckovýzkumného pracovního procesu a reálným podmínkám jeho fungování, potlačování tvůrčí iniciativy brání naopak dosahování oněch výsledků, které očekáváme od vědeckovýzkumného pracovního procesu, ať již se rozvíjí v ústavech základního či aplikovaného výzkumu, ve vývoji či v jiných formách a útvech, které s sebou přináší vědeckotechnická revoluce.

Bližší zkoumání ukazují, že například i kontrolní činnost ve výzkumném vývojovém oddělení je nutno provádět v jiných časových úsecích a jiným způsobem než ve výrobě. Hierarchický autoritativní odstup mezi vedoucím a podřízenými pracovníky zde nevystupuje tak výrazně, protože vedoucí pracovník je sám řešitelem výzkumných úkolů a v této řešitelské pozici vstupuje s mnoha spolupracovníky i do pracovních vztahů kolegiálního, neautoritativního typu. Specifický způsob stanovování a hodnocení plnění úkolů přivádí mnohdy vedoucího výzkumně vývojového útvaru do obtížné situace, a to nejen vůči podřízeným, ale i ve vztahu k ostatním útvarům i vedení podniku. Obtíže vznikají i při náhlém nebo strmějším postupu pracovníka směrem nahoru po řídicí linii, a to zejména tehdy, jestliže šlo sice o nesporně zdatného výzkumníka, ale před jeho jmenováním do vedoucí funkce se neprezkumovalo, zda je schopen a připraven zvládnout také s tím spjaté kvalitativně nové úkoly.

Jestliže ovšem má vědeckovýzkumný tvůrčí pracovník osobní předpoklady pro výkon vedoucí funkce a je se zřetelem na perspektivní převzetí odpovídajícího místa v řídicí struktuře postupně pro nové úkoly připravován a zapracováván, pak lze s vyšší pravděpodobností očekávat, že jeho jmenování do vedoucí funkce přispěje ke zvýšení efektivnosti fungování daného vědeckotechnického tvůrčího potenciálu.

Vědeckovýzkumný pracovník, který postoupil do vedoucí funkce, se musí nově v různé míře (dané jeho konkrétní pozicí a úkoly) zabývat i otázkami financování, časového plánování, odměňování, hodnocení pracovníků, dále otázkami plánování počtu, skladby a rozmístění jemu podřízeného personálu, vybavením laboratoře atd. Jestliže zároveň bezprostředně spolupracuje na řešení určitého výzkumného projektu, nesmí se ve své vedoucí roli nechat natolik zaujmout detaily, aby ztrácel ze zřetele výzkumný projekt jako celek, jeho provedení ve stanovené době, jeho věcné a sociálně ekonomické návaznosti a důsledky.

Nutnost souladu se změnami v hodnotové orientaci pracovníka, který byl pověřen vedoucí funkcí, se projevuje i v tom, že by ho pak měly uspokojovat v práci některé nové momenty, jako například skutečnost, že má nyní přehled o veškeré práci vědeckovýzkumného útvaru, o jejích návaznostech na celou činnost podniku, že výrazněji ovlivňuje zacílení a plánování výzkumu atp., právě tak, jak ho dříve uspokojovala pouze například vlastní laboratorní výzkumná praxe. Není-li tomu tak, měl by se i z těchto důvodů takový pracovník vrátit raději ke konkrétní výzkumné práci, odpovídající jeho převažujícímu zájmu.

I k funkci vedoucího výzkumného útvaru samozřejmě náleží ukládání úkolů podřízeným pracovníkům. Přitom nebývá ušetřen víceméně nepříjemného překvapení spočívajícího v tom, že podřízený pracovník k určitému úkolu přistupuje zcela jinak, než by to byl učinil on sám, a je nucen hledat cestu jak tyto rozpory překonávat. V souladu s tvůrčím charakterem práce v průmyslovém vědeckovýzkumném pracovišti musí jeho vedoucí přistupovat k výkonu své funkce pod zor-

ným úhlem stále změny. Práce zde svým cílovým zaměřením vede k obměně nebo výměně výrobku či výrobního postupu. Tento rys dynamiky, hybnosti, pružnosti, přizpůsobivosti je proto nutně též imanentním rysem systému, metod a nástrojů řízení vědeckovýzkumné práce, charakterizuje významně roli vedoucích pracovníků ve vědě a výzkumu.

Jaké lze tedy činit z dosud uvedeného závěry?

1. Je zřejmé, že účinnost práce v moderním vědeckovýzkumném pracovním procesu je výrazně ovlivňována existencí a výkonem funkce vedoucích pracovníků.

2. Náplň, kvalifikační požadavky a výkonový standard charakterizující činnost těchto pracovníků jsou natolik vyhraněny, že lze hovořit o zvláštním kvalifikačním profesním typu tvůrčího pracovníka ve vědě, výzkumu a vývoji.³

3. Pro tuto funkci, vyplývající z efektivní dělby práce ve vědeckovýzkumném pracovním procesu, je nutno jednak osoby vybírat, protože musí disponovat osobními vlastnostmi, potřebnými při řízení, jimž se v podstatě nelze naučit, a jednak tyto osoby racionálně a systematicky připravovat a vychovávat.

Příprava vedoucích pracovníků pro řízení vědeckovýzkumného pracovního procesu

Vedoucí pracovníci působící ve vědeckovýzkumném pracovním procesu by měli tedy procházet speciální profesně kvalifikační průpravou odpovídající jejich konkrétní nezastupitelné funkci v kolektivní vědeckovýzkumné tvůrčí práci. Lze obecně říci, že dosažení optimální kvalifikace vedoucích pracovníků, organizátorů vědeckovýzkumného pracovního procesu v jeho různých částech a na různých úrovních řízení je perspektivním úkolem.⁴ Dostatečně účinným a stabilním řešením by

³ Pravděpodobně nelze zjednodušeně ztotožnit dosažení špičkové odborné kvalifikace a špičkový výkon ve vedoucí funkci na různých stupních a místech, kde v konkrétních podmínkách probíhá vědeckovýzkumný pracovní proces. Nelze také reálně počítat s tím, že všichni vedoucí významnějších výzkumných úkolů a projektů, ředitelé výzkumných ústavů atd. budou muset mít hodnost doktorů věd nebo prestiž zakladatelů vědeckých škol. Jde mi však o to zdůraznit, že vykonávání vedoucí funkce na kterémkoli stupni řízení vědeckovýzkumného pracovního procesu kladě specifické osobnostní a profesionální nároky a je třeba, aby daný pracovník byl pro ně adekvátně kvali-

fikován. To jen svědčí o potřebě dynamického a komplexního přístupu k formování soustav zvyšování kvalifikace a hodnocení způsobilosti osob, které mají vykonávat konkrétní úkoly ve vědeckovýzkumném pracovním procesu [Doležel 1974].

⁴ Řešení otázky zvyšování účinnosti práce vedoucích ve vědě a výzkumu nespočívá ovšem jen ve zkvalitňování jejich přípravy. Jednou z cest je např. různé kombinované rozdělení hlavních složek kvalifikačního standardu pro funkci vedoucího mezi více fyzických osob (ředitel — zástupce — vědecký tajemník atd.); je to cesta principiálně v praxi známá, avšak ne dostatečně využívaná [Jirásek 1974].

měl být projekt a realizace programu pracovních sociálního rozvoje tvůrčího vědeckovýzkumného potenciálu, v němž by bylo pamatováno na specifické nároky výběru, přípravy a zvyšování kvalifikace vedoucích pracovníků činných bezprostředně ve vědeckovýzkumném pracovním procesu a v přiměřené míře všech ostatních vedoucích pracovníků, kteří při výkonu své funkce jsou se sférou vědy, výzkumu a vývoje v úzkém bezprostředním kontaktu.

Rozhodující je přitom komplexní přístup k požadavkům, které klade výkon vedoucí funkce na politickou vyspělost a třídní uvědomělost pracovníků, na jejich odbornou úroveň, pracovní výkonnost a organizační schopnosti, na jejich charakterové vlastnosti, zdravotní a psychickou způsobilost. Základem je pro to realizace usnesení předsednictva ÚV KSČ z 6. 11. 1970 o kádrové a personální práci.

Za nedílné součásti komplexně pojatého výchovného projektu je třeba považovat zejména:

1. Soustavu systematického komplexního hodnocení kádrů, profesně kvalifikační atestaci tvůrčích pracovníků vědy aktivně působících ve společenském vědeckovýzkumném pracovním procesu, vytvoření a udržování kádrových rezerv v souladu s příslušnými kádrovými směrnici, což v sobě zahrnuje též stanovení znaků profesně kvalifikačního standardu pro konkrétní vedoucí funkce ve vědeckovýzkumném pracovním procesu.

2. Programové kursy pro přípravu vedoucích pracovníků a kádrových rezerv a současně stanovení vhodných forem a metod předávání, popřípadě nabývání potřebných poznatků (vědomostí), zkušeností a rozvíjení vlastností nutných pro efektivní vedení lidí ve vědeckovýzkumném pracovním procesu.

Nelze říci, že pro speciální přípravu or-

ganizátorů a vedoucích pro sféru vědy, výzkumu a vývoje se ještě nic nevykonalo.⁵ Celostátní systém cyklické přípravy vedoucích kádrů a kádrových rezerv zasáhne postupně i do oblasti vědeckovýzkumné základny. Bude ho však nutno doplnit účelovými kursy, které by umožnily intenzivní formou vybavit pracovníky pro výkon vedoucích funkcí ve výzkumu speciálními konkrétními poznatky ze sociologie a psychologie (vedení výzkumných kolektivů, metody zvyšování tvůrčí výkonnosti, sociální plánování ve výzkumu atd.), z metodiky prognózování a plánování ve výzkumu a vývoji, poznatky o financování a odměňování výzkumné práce a hodnocení její sociálně ekonomické efektivnosti, znalostmi právních otázek, organizačních metod vědeckovýzkumné činnosti a dalšími poznatky, jejichž účelnost se opírá o formující se teorii řízení vědeckovýzkumného pracovního procesu a jeho analýzu v konkrétních sociálně ekonomických podmínkách [Dobrov 1971; Wissenschaft 1973; Meleščenko 1973; Šubkin 1970; Kunst 1975].

3. Soustavný výzkum problematiky podmínek, forem a metod působení vedoucích pracovníků ve vědeckovýzkumném pracovním procesu z hlediska zabezpečení růstu produktivity společenské práce vynakládané v této oblasti.

Marxisticko-leninský přístup a metodologie zkoumání a řešení těchto otázek je zárukou toho, že příprava a zvyšování kvalifikace tvůrčích vědeckotechnických pracovníků, kteří musí plnit ve vědeckovýzkumném pracovním procesu v různé míře a na různém stupni úkoly spojené s výkonem vedoucích funkcí (jako konkrétní části obecné celospolečenské řídicí funkce) se bude rozvíjet v souladu se sociální pozicí a rolí této skupiny pracujících v budování rozvinuté socialistické společnosti. Nejde a nemůže jít v žádném

⁵ V CSSR byly již v roce 1961 z iniciativy bývalé komise vědeckých pracovníků při *Ústředním svazu zaměstnanců školství, vědy a kultury* zorganizovány pro vedoucí pracovníky československé vědeckovýzkumné základny speciální semináře. V roce 1969–1970 na základě požadavku bývalé *Státní komise pro techniku* proběhl na *Vysoké škole ekonomické* první postgraduální kurs *Rízení technického rozvoje a investiční výstavby* a následovaly podobné postgraduální kursy na *Vysokém učení technickém* v Brně, v *Domě techniky* v Bratislavě a také celá řada kratších seminářů a kursů, které uspořádaly ČSVTS, CKVR apod. Také presidium

CSAV uspořádalo obdobně zaměřené kursy pro svůj ústřední aparát.

Podle informací z ostatních socialistických zemí ani tam zatím nejsou rozsáhlejší zkušenosti. Slibné poznatky lze očekávat především od vyhodnocení prvního běhu kursů *Institutu pro přípravu vedoucích pracovníků moskevských výzkumných organizací*, o kterém v zásadních rysech informoval účastníky *vědeckokoordinační porady RVHP k výzkumu otázek přípravy a zvyšování kvalifikace vědeckých kádrů* [Berlín, březen 1975] K. Gorfan, děkan Institutu, vedoucí pracovník *Centrálního ekonomicko-matematického ústavu AV SSSR* v Moskvě.

případě o výběr a vyškolení úzké vrstvy jakýchkoli elitních manažerů pro vědeckovýzkumnou a vývojovou činnost. Jde o zvýšení účinnosti působení tohoto významného faktoru zdokonalování organizace vědeckovýzkumných kolektivů, s cílem zvyšování účinnosti práce ve vědeckovýzkumném pracovním procesu, probíhajícím v zájmu rozvoje socialistické společnosti. Výchova tvůrčích vědeckovýzkumných pracovníků pro vedoucí funkce musí být proto pevně zakotvena do systému komunistické výchovy školské i mimoškolské.

Člověk rozvíjí vědu a techniku, mění materiální a duševní podmínky své existence a zároveň se mění i on sám. Každé nové období vědeckotechnického pokroku znamená současně i nové období v rozvoji tvořivých sil člověka. Harmonicky rozvinutá osobnost, člověk-tvůrce, jemuž je práce nejvyšší životní potřebou a naplněním, je největším bohatstvím a současně podmínkou rozvoje celé naší společnosti. Proto socialistická společnost usiluje o to, aby ve všech oblastech vynakládání konkrétní lidské práce vytvářela k dosahování tohoto cíle odpovídající podmínky.

Literatura

- Dobrov, G. M.: *Nauka o nauce*. Kijev, Naukova dumka 1970.
- Doležel, V. a kol.: *Předpoklady soustavného zvyšování kvalifikace vědeckotechnických pracovníků*. Výzkumná zpráva Ústavu pro ekonomiku a řízení vědeckotechnického rozvoje. Praha 1974.
- Husák, G.: *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu KSČ a další úkoly strany, přednesená soudruhům Gustávem Husákem na XV. sjezdu strany dne 12. dubna 1976*. Rudé právo 13. 4. 1976.
- Chevalier, H.: *Člověk, který chtěl být bohem*. Praha SNKLU 1963.
- Jirásek, J.: *Řízení výzkumu I*. Praha, Institut řízení 1974.
- Kapica, P. L.: *Eksperiment, teorie, praktika*. Moskva, Nauka 1974.
- Wissenschaft im Sozialismus (Probleme und Untersuchungen), Berlin, Akademie-Verlag 1973.
- Kunst, P. a kol.: *Koncepcie a metodika komplexní analýzy rozvoje tvůrčího pracovního procesu v ústavech výzkumné a vývojové základny*. Výzkumná zpráva ústavu pro ekonomiku a řízení vědeckotechnického rozvoje. Praha 1975.
- Lange, K. A.: *Organizacija upravljenja na-*

- učným issledovanijem*. Leningrad 1971 (monografie pod redakcí člena korespondenta AV SSSR Mikulinského).
- Langrisch, S. a kol.: *Wealth From Knowledge*. Londýn, McMillan Ltd., 1972.
- Meleščenko, J. S. a kol.: *Naučno-těchničeskaja revolucija o izmēnēniji struktury naučnych kadrov SSSR*. Nauka, Moskva 1973.
- Šubkin, V. N.: *Sociologičeskije opyty* (Metodologičeskije voprosy sociálnych issledovanij). Mysl, Moskva 1970.
- Wallmark, J. T. a kol.: *The increase of efficiency with size of research teams*. IEE Trans on Engineering Manag., 1973, VIII, EM — 20, No. 3.

Резюме

Кунст П.: К вопросу подготовки руководящих работников в сфере управления научно-исследовательским трудовым процессом

В период строительства развитого социалистического общества растет значение научно-технического прогресса в качестве основного фактора повышения эффективности общественного труда, а тем самым и улучшения жизни и труда людей. Отдача средств, затрачиваемых обществом на науку и технику, должна систематически повышаться путем рационального управления сложным творческим процессом труда в сфере науки, исследований и разработок. Современный процесс научно-исследовательского труда включает не только собственное производство и накопление знаний и идей, их трансформацию в формы, могущие быть использованными в общественной практике, помощь и активное участие во внедрении этих новых знаний в строительство социалистического общества, но в то же время и процесс воспроизводства основной производительной силы, т. е. отбор и повышение специфических трудовых способностей научно-исследовательских кадров, а затем и управление процессом научно-исследовательского труда.

К числу наиболее ярких качественных изменений в характере научно-исследовательского труда относится развитие коллективных форм труда. Коллектив, в котором работает научный работник, воздействует своей интеллектуальной и социально-психологической атмосферой на воплощение его творческих возможностей, активно стимулирует работника и становится органичным элементом самого творческого процесса. Можно сказать, что коллектив в современном процессе научно-исследовательского труда становится своего рода творческим субъектом.

Ряд проблем, которые ставит сложное внутреннее развитие самой науки и в особенности необходимость целенаправленно и планомерно направлять развитие творческой эффективности научно-исследовательских коллективов, выдвигает на первый план вопрос о положении и роли руководящих работников в научно-исследовательских организациях. Из резуль-

татов ряда исследований в области теории управления наукой и техникой, равно как и из оценки собственного опыта ряда видных ученых вытекает, что определяющее значение для успеха коллективного научно-исследовательского труда имеет участие и воздействие руководителя, который является не только хорошим или замечательным ученым-специалистом, но обладает и особым творческим талантом руководителя.

Выдающейся эрудиции в своей области и таланта к руководству коллективным трудом однако еще недостаточно. Помимо систематического и ответственного отбора ученых на руководящие посты и соответствующей общественной оценки их труда этим руководящим работникам необходимо дать и специальное образование, вооружить их знаниями из области теории научного управления в приложении к конкретным условиям руководства научно-исследовательским трудом. Эти проблемы необходимо решать на столь же солидной научной основе, на которой решаются вопросы развития отдельных естественных и технических наук. Подготовка творческих научно-исследовательских работников для выполнения руководящих функций должна быть включена и в систему школьного и внешкольного коммунистического воспитания.

Summary

Kunst P.: Towards the Issue of Preparing Head Workers for the Management of the Working Process in Scientific Research

At the stage of building up developed socialism, scientific and technological progress is growing in significance as the principal factor of raising the effectiveness of social work and, simultaneously, of improving people's life and work. The contribution ensuing from the means expended by society on science and technology must be systematically increased by a rational management of the complex creative working process taking place in the sphere of science, research and development. The working process in modern scientific research involves not only the actual generation and accumulation of new knowledge and ideas, their transformation into a form utilizable in social practice, support of and active share in the application of this knowledge in building up socialist society, but simultaneously also the reproduction process

of the main productive force, i. e. the choice and enhancement of the specific working competence of scientific-research cadres as well as the management of the working process in scientific research.

The emergence of collective forms of work belongs to the most significant qualitative changes taking place in the character of the working process in scientific research. Through its intellectual and sociopsychological atmosphere, the collective wherein the researcher works affects the realization of his creative potency and stimulates it actively: it becomes an organic component of the creative process itself. In the working process taking place in modern scientific research, the collective can be said to be a creative subject „sui generis“.

A number of problems accompanying the complex intrinsic development of science itself, particularly the necessity of a purposeful and planned control of the development of creative efficiency in collectives engaged in scientific research, brings out the question of the position and role of head workers in scientific-research organizations. From a number of researches carried out in the area of the theory of management in science and research, as well as from the evaluation of the top workers' own experience and knowledge it follows that the participation and involvement of a head worker, who is not only a good or even eminent scientist-expert but is also endowed with a special creative talent for leading a collective, is of decisive significance for the success of collective work in scientific research.

However, prominent professional erudition and talent for managing creative collective work are not enough. In addition to a systematic and responsible selection of scientists for leading functions and an adequate social evaluation of their work, the necessity arises to give these head workers special instruction, to equip them with necessary knowledge of the theory of scientific management, quite concretely applied to problems of managing the working process in science and research. These problems must be solved on an equally solid scientific basis as development problems of the individual natural, technical sciences. The training of creative scientific-research workers for leading functions must also be firmly anchored in school and out-of-school communist education.

Postavení dělníků s vyšším než základním vzděláním ve výrobním procesu

Vědeckotechnická revoluce je dlouhodobý proces, který se neodvíjí rovnoměrně. V tomto období, kdy dochází k mohutnému rozvoji vědy jako výrobní síly, kdy technika chrlí nové vynálezy a do výrobního procesu vstupuje nová technologie (např. jaderná energetika, nové hmoty), kdy v některých oborech dochází k převratným objevům a změnám (kosmonautika, biologie, výpočetní technika), stále ještě mnohde ve vlastní výrobě převládá prostá mechanizace.

V důsledku nerovnoměrného pronikání automatizace, nové techniky i posledních výsledků vědy do výroby zůstává v podstatě zachována dosavadní dělba práce a někde ještě převažuje jednoduchá, často mechanická výkonná činnost, která „nevyžaduje“ vyšší kvalifikaci, vyšší všeobecné a odborné vzdělání pracujících.

Tradiční dělba práce se mění pouze pozvolna, cestou změn v profesní a kvalifikační struktuře pracovníků. Tato struktura se postupně přetváří nejen tím, že se posouvá a někde i stírá dosavadní hranice mezi kategorií dělníků a technickohospodářských pracovníků, ale i proměnami uvnitř jednotlivých profesí. Faktory vlivu jsou v tomto směru nejen způsob výroby, stupeň rozvoje techniky v technologických procesů, ale i charakter práce, její ekonomicko-spoolečenská významnost.

Vlivem nerovnoměrností, které se projevují v počátečním období vědeckotechnické revoluce, zvláště v těžkém strojírenství, však nejsou změny probíhající v kvalifikační a profesní struktuře vždy jednoznačné.

Důležitost řešení vývoje kvalifikační struktury pracovníků nás vedla k analýze, v níž jsme se blíže zajímali o vzdělání dělníků v oborovém podniku Škoda. Na základě zjištěných údajů jsme provedli výzkum zaměřený na problematiku dělníků

s vyšším vzděláním, jichž je v tomto podniku více než tisíc.

Základním cílem výzkumu bylo všestranně osvětlit postavení dělníků s vyšším vzděláním ve výrobním procesu a získat poznatky pro řízení kádrové a personální práce vzhledem k předpokládaným změnám struktury pracovních sil v souvislosti s rozvojem a aplikací nových vědeckých poznatků ve výrobním procesu.

1. Motivace ke studiu

Požadavek, aby se v socialistické společnosti zvyšovalo odborné vzdělání a jemu odpovídající profesní kvalifikace je nutno posuzovat v různých rovinách:

a) v rovině celospolečenské jako požadavek připravit jednotlivé členy společnosti na plnění společenských funkcí všestranně rozvinutých budovatelů socialistické společnosti;

b) v rovině podnikové jako požadavek plnit výrobní úkoly a úkoly společenské, jež podnik v socialistické společnosti má (výchova k socialistickému vztahu k práci, k uvědomělé pracovní kázní, k tvůrčímu a iniciativnímu přístupu k plnění úkolů ap.);

c) v rovině individuální jako požadavek uspokojovat potřeby a zájmy jednotlivců v souladu se zájmy celospolečenskými a podnikovými.

Do rozvoje kvalifikace v podnikové sféře se promítají zájmy celospolečenské, skupinové a individuální. Je zřejmé, že podnik je subjektem, který by měl řídit rozvoj kvalifikace svých pracovníků respektováním jak zájmů celospolečenských, tak individuálních. Výzkum podává informaci o tom, jaká je v současné době situace v řízení rozvoje vzdělání dělníků jako jedné složky jejich kvalifikace.

Na otázku: „Co mělo největší vliv na to,

Tabulka 1. Důvody ke studiu

Důvod ke studiu \ Způsob atudis	Denní	Při zaměstnání	Celkem
1. Získat odpovědnější funkci	36,51	63,49	100,00
2. Získat vyšší znalosti	27,96	72,04	100,00
3. Osobní důvody	72,13	27,87	100,00

$$\chi^2 = 137,13$$

$$P \ 0,99$$

$$c = 0,501$$

že jste studoval?“, odpověděli dělníci takto:

1. bylo to hlavně doporučení pracovníků závodu 10,83 %
2. bylo to hlavně z mé vlastní iniciativy 86,37 %
3. neuvedli 2,80 %

Podle těchto odpovědí by se dalo soudit, že podnik málo uplatňuje svůj vliv na rozvoj vzdělání svých dělníků. Byl by to však předčasný závěr. Předně je nutno uvážit, že skoro polovina (46,35 %) dotázaných pracovníků uvedla, že získala vzdělání formou denního studia. Podnik v tomto případě zpravidla nepůsobí jako iniciátor studia (i když nejsou ojedinělé případy, že na doporučení podniku absoluuje pracovník tuto formu studia), působí však jako činitel regulace kvalifikačního vývoje tím, že přijímá pracovníky s již dosaženým vzděláním. Tato regulace může působit v několika směrech:

- zajišťuje rovnováhu mezi kvalifikací a zastávanou funkcí;
- podněcuje ke zvyšování kvalifikace;
- může však navodit i opačný proces případné dequalifikace.

Dále je nutno uvážit tu skutečnost, že kromě přímých forem (v tomto případě konkrétní doporučení a vyzvání pracovníka ke studiu) uplatňuje podnik i nepřímé formy regulace kvalifikační struktury (hmotná zainteresovanost, požadavek kvalifikace, možnosti postupu ap.).

Tabulka 1 naznačuje převahu osobních důvodů u denního studia. U pracovníků, kteří studovali při zaměstnání, se naproti tomu ve významně větší míře vyskytují důvody, vyvěrající z potřeb podniku, vyjádřené potřebou kvalifikačního růstu a realizací kádrové politiky. Působení podniku jako iniciátora vzdělání se projevuje

i v zaměření vzdělání. Byl zjištěno, že u důvodů orientovaných k podniku je ve významně větší míře studium zaměřeno na strojírenské obory. Podnik bezprostředně ovlivňuje studium dělníků zejména pokud jde o studium při zaměstnání. Tato forma studia má tu výhodu, že vhodně doplňuje praktickou kvalifikaci k výkonu profese teoretickým vzděláním (viz tab. 2).

Tabulka 2. Kvalifikace v oboru

Kvalifikace \ Způsob studia	Vyučen	Nevyučen	Celkem
Denní	42,90	57,10	100,00
Při zaměstnání	89,17	10,83	100,00

$$\chi^2 = 197,97$$

$$P \ 0,99$$

$$c = 0,583$$

U pracovníků, kteří nastupují do dělnických profesí bez praxe, jako absolventi středních škol, je nutno počítat s určitým rozparem v jejich kvalifikaci. Po stránce teoretické mají vyšší vzdělání, než vyžaduje jejich pracovní činnost, praktickou stránku kvalifikace však nesplňují. Má-li zařazování těchto pracovníků do výroby splnit svoji funkci (ne řešit pouze přechodný nedostatek pracovních sil), je třeba důsledně realizovat plán praktické přípravy — ať již pro pozdější zařazení do některých funkcí THP, nebo pro některou z náročných dělnických profesí.

2. Využívání znalostí získaných studiem

Jednou ze stěžejních otázek, na niž chce dát výzkum odpověď, je využití znalostí, které dělníci získali studiem školy v pracovním procesu. Domníváme se, že stupeň tohoto využití může být kritériem k posouzení současného stavu nároků na ovlá-

dání techniky i podkladem pro prognózu-
vání trendů vývoje kvalifikace.

Na otázku o využití znalostí odpověděli
pracovníci takto:

1. nevyužity nebo převážně nevyužity	48,78 %
2. někdy ano, někdy ne	36,01 %
3. plně nebo převážně využity	14,60 %
4. neuvedli	0,61 %

Přehled ukazuje, že znalosti získané
studiem střední školy nejsou u tohoto
souboru využívány v dostatečné míře.

Stručně řečeno, polovina pracovníků
vypovídá, že jejich znalosti nejsou využi-
ty, druhá polovina vypovídá, že jsou vy-
užity alespoň někdy. Domníváme se, že
i odpovědi „někdy jsou mé znalosti vy-
užity, někdy ne“ je možno hodnotit klad-
ně, neboť v každé kvalifikované práci
jsou obsaženy i činnosti méně kvalifiko-
vané — ty by ovšem neměly převažovat.

Využívání znalostí bezprostředně souvi-
sí s prací, kterou příslušný pracovník vy-
konává. Vyšší požadavky na teoretické
znalosti korelují s vyšší duševní namáha-
vostí. Ve výzkumu se projevila závislost
využití znalostí na duševní namáhavosti
práce velmi výrazně. Obdobně byla pro-
kázána negativní závislost využití znalostí
na tělesné namáhavosti.

Zde je třeba poukázat na to, že vyšší
duševní namáhavost práce je nutno chá-
pat spíše jako kladný prvek, související
s vyšší složitostí práce, než jako negativní
prvek, jehož následkem je vyšší duševní
únava pracovníků. Ve výzkumu bylo pro-
kázáno, že stupeň duševní namáhavosti
práce ve zkoumaném souboru je determi-
nantou spokojenosti s prací, a tím přispí-
vá k uspokojení potřeby seberealizace je-
dince. U dělníků, jejichž teoretické zna-
losti jsou vyšší než běžný kvalifikační po-
žadavek dělnické profese, předpokládá
toto uspokojení výkon složitějších, dušev-
ně náročných prací. Tato podmínka je
zpravidla při zavádění nové techniky spl-
něna. Ještě se však vyskytují případy, kdy
automatizované prvky nové techniky vy-
žadují pouze jednoduchou obslužnou čin-
nost nepřispívající k všestrannému roz-
voji osobnosti pracujícího člověka. Tyto
případy je nutno považovat za přechod-
né a nežádoucí. Nebude-li je možno vy-
loučit, bude třeba kombinovat jednodu-

ché pracovní činnosti s jiným typem čin-
ností či jinak je kompenzovat.

Je zcela logické, že stupeň využití zna-
lostí koreluje se složitostí práce, kterou
respondenti vyjadřovali stupněm požado-
vané kvalifikace. Nevyužití znalostí pak
častěji uváděli dělníci se všeobecným
vzděláním nebo vzděláním jiným než stroj-
ním nebo elektrotechnickým.

Tato zjištění ukazují na nutnost sepětí
plánovaných požadavků a realizace nové
techniky s kvalifikačními požadavky, a to
ve vhodném časovém předstihu. Obecné
tendence zvyšování teoretického vzdělání
dělníků v období nastupující vědecko-
technické revoluce je nutno promítnout do
konkrétních plánů zvyšování kvalifikace
podle konkrétních požadavků v jednotli-
vých etapách tak, aby se na jedné straně
vzdělání neopožďovalo za potřebou, ale
aby současně na druhé straně nedocházelo
k inflaci vzdělání, které by nemohlo být
využito.

Vztahu mezi využíváním znalostí a spe-
cializací školy je analogická vazba na zá-
kladní dělnickou kvalifikaci. Nevyužívání
znalostí uvedlo významně více nevyuče-
ných pracovníků. Například odpověď:
„znalosti nejsou vůbec využity“ udalo
13,39 % pracovníků vyučených v profesi,
26,09 % pracovníků vyučených v příbuz-
né profesi a 38,22 % pracovníků nevyuče-
ných. Nevyužívání znalostí je také výraz-
nější u pracovníků, kteří absolvovali den-
ní formu studia. Opět to ukazuje na ur-
čitý nesoulad mezi praktickou a teore-
tickou složkou kvalifikace, ovlivňující
případné zařazení absolventů škol na ne-
kvalifikované práce. V souladu s tím bylo
prokázáno, že s délkou praxe v profesi
se zvyšuje stupeň využívání teoretických
znalostí v důsledku rostoucí kvalifikace
pracovníků a jejich přefazování na slo-
žitější práce.

Byl prokázán významný vztah mezi vy-
užíváním znalostí a dalšími faktory, bez-
prostředně souvisejícími s prací (napří-
klad se spokojeností s prací, jak ukazuje
tabulka č. 3).

Z tabulky je zřejmé, že využívání znalos-
tí je důležitou determinantou spoko-
jenosti pracovníků s prací. Se zvyšujícím
se stupněm využití znalostí výrazně roste
i spokojenost s prací a obdobně byl pro-

Tabulka 3. Spokojenost s prací

Spokojenost s prací Využití znalostí	Nespokojenost	Někdy ano, někdy ne	Spokojenost	Celkem
Nejsou vůbec využity	25,26	46,32	28,42	100,00
Převážně nevyužity	15,64	55,45	28,91	100,00
Někdy ano, někdy ne	3,72	35,81	60,47	100,00
Jsou využity	1,67	16,66	81,67	100,00

$$\chi^2 = 160,91$$

$$P \ 0,99$$

$$c = 0,482$$

kázán i vliv na spokojenost v závodě. To vypovídá o nutnosti vytvářet podmínky nejen pro zvyšování kvalifikace pracovníků, ale i pro jejich uplatnění, tj. respektovat nejen technické, ale i sociální aspekty rozvoje výrobního procesu.

Ukázaly se i další souvislosti, které mají obecnější charakter a celospolečenský význam. Jedním ze zajímavých vztahů je uvědomovaný rozdíl mezi vykonávanou profesní činností a představami o tom, jak by tato činnost měla vypadat. Vztah mezi stupněm využívání znalostí a představami o vykonávané práci a představami o této práci jako trvalém povolání je velmi silný ($c = 0,588$).

Využívání znalostí získaných studiem je tedy nejen důležitým faktorem stabilizace pracovníka ve výrobním procesu, ale i jedním ze základních činitelů uspokojování potřeby seberealizace člověka a činitelem rozvoje jeho osobnosti.

3. Motivace dělníků k přechodu do funkcí technicko-hospodářských pracovníků

Jedním z podstatných rysů rozvoje socialistické společnosti je postupné odstraňování rozdílů mezi manuální a duševní prací. Tento trend odpovídá cíli postupného přibližování k beztržní společnosti a nachází konkrétní výraz ve změně sociálně kvalifikační struktury pracovníků podniku. Stírání rozdílů je způsobeno především změnou charakteru práce samé a s tím souvisejícími požadavky na kvalifikaci.

Výzkum se proto zaměřil i na zjištění postojů dělníků k potenciálnímu přechodu

do kategorie technicko-hospodářských pracovníků.

Z předběžné analýzy a z výzkumu vyplynulo, že mobilita dělníků s vyšším vzděláním není jednoznačně vyjádřena linií: vyučení — praxe — získání vyššího vzdělání — přeražení do THP.

Je možný i směr mobility THP — dělník. Nemůžeme říci, že tento směr mobility je v současné době běžným způsobem pohybu pracovníků v socioprofesi strukture pracovních sil; přesto jsme zjistili, že ze zkoumaného souboru udala více než třetina (36,26 %) dělníků s vyšším vzděláním, že dříve pracovali jako úředníci, popřípadě jiní zaměstnanci nedělnického charakteru. Jako motivaci k přestupu do kategorie dělníků uvedli pracovníci tyto důvody:

1. větší plat	35,91 %	odpovědi
2. společensko-organizační důvody	33,56 %	"
3. jiné, nespecifikováno	30,53 %	"
	100,00 %	odpovědi

(100 % = počet bývalých THP)

Nebudeme-li přihlížet k nespecifikovaným důvodům, existují dva hlavní důvody pro přechod do dělnických profesí: finanční a společensko-organizační.

Finanční důvody přechodu některých pracovníků do dělnických činností jsou dány charakterem odměňování. U technicko-hospodářských pracovníků je odměna závislá na vykonávané funkci, vzdělání a praxi. V těchto hlediscích se určitým způsobem odráží princip seniority (získávání praxe a vyšší funkce s délkou zaměstnání).

U dělnických profesí má odměňování charakter převážně úkolové mzdy. Zvýšený výkon se bezprostředně odráží ve výši platu. Kromě profesí vyžadujících vyšší kvalifikaci (vyučení a delší praxi) existují pracoviště s méně atraktivními profesemi, kde mohou nekvalifikovaní pracovníci po krátkém zapracování získat relativně dobrý výdělek, jemuž dávají mnozí přednost i za předpokladu určitých negativních momentů, které s výkonem takových profesí obvykle souvisí (např. tělesné velmi namáhavá práce ve špatném pracovním prostředí — dělníci u pecí, cidiči, revolveráři). Jde často o mladé pracovníky, u nichž přitažlivost vyššího výdělku v dělnických profesích (ve srovnání s jejich platovým zařazením ve funkcích THP) zvítězí.

Další skupinu důvodů, proč někteří technicko-hospodářští pracovníci přecházejí do dělnických profesí, jsou důvody společensko-organizační. Zahrnují vlivy organizačních změn v podnicích i v jiných organizacích, zvyšující se požadavky na kvalifikaci pracovníků ve všech jejích aspektech a strukturní změny v profesně-kvalifikační struktuře pracovníků, právě tak jako i osobní vlivy, kdy pracovník se nechce přizpůsobit kvalifikačním nebo jiným požadavkům ap.

Při hodnocení potenciální mobility v opačném směru, tj. z kategorie dělníků do kategorie THP se objevila u respondentů značná nerozhodnost. Postojům dělníků k přechodu do THP věnoval výzkum pozornost z několika důvodů:

a) Mezi dělníky s vyšším vzděláním jsou mladí absolventi odborných škol a jiní pracovníci, u nichž zařazení do dělnických profesí bylo plánovitou etapou získání praxe pro další funkční zařazení.

b) Požadavky na profesně kvalifikační strukturu pracovníků podniku často vyžadují doplnění funkcí THP pracovníky, kteří mají praxi v dělnických profesích.

c) V socialistické společnosti je běžnou praxí pověřování příslušníků dělnické třídy různými politicko-společenskými funkcemi v institucích, kam přecházejí z výrobního procesu.

Na otázku: „Jak byste se zachoval, kdyby Vám byla dána možnost přejít do stavu THP?“ odpověděli pracovníci takto:

1. určitě bych přešel	6,45 %	pracovníků
2. pravděpodobně bych přešel	22,63 %	„
3. nevím, nemohu říci	44,28 %	„
4. asi bych nepřešel	18,86 %	„
5. určitě bych nepřešel	7,42 %	„
6. neuvedl	0,36 %	„

Otázka nebyla spojována s žádnými podmínkami a zřejmě to byl jeden z důvodů tak vysokého počtu neutrálních odpovědí. V dalších otázkách spojených s podmínkami přechodu se projevil posun k určitějším postojům. Při zjišťování důvodů, proč se staví pracovníci negativně k přechodu do stavu THP, uváděli pracovníci nejčastěji tyto dvě odpovědi: 1. jako technik bych měl nižší plat; 2. v profesi jsem již získal dobrou kvalifikaci, nechci znovu začínat v nové profesi.

Pracovník, který je již delší dobu zaměstnán v určité profesi, získá kvalifikaci, již odpovídá i hmotné ocenění. Přechod na nové funkce, v tomto případě z dělnické do THP, znamená nové kvalifikační nároky. Tyto nároky vyžadují, aby pracovník vynaložil zvýšené úsilí na získání potřebných znalostí a dovedností v nové funkci a může trvat několik let, než se vypracuje na odpovídající kvalifikační úroveň. Navíc bývá přechod z kvalifikované dělnické profese do některé z nižších nebo středních funkcí THP spojen s nižšími výdělky.

Kromě těchto dvou hlavních důvodů byly uváděny i další. Rozložení všech odpovědí vypadá takto:

1. jako technik bych měl nižší plat	35,90 %
2. v současné době jsem již získal dobrou kvalifikaci, nechci znovu začínat v nové profesi	24,04 %
3. škola, kterou jsem absolvoval, nemá technické zaměření	15,06 %
4. jako dělník mám větší pracovní jistotu	10,09 %
5. je to již moc dlouho, co jsem školu absolvoval	6,73 %
6. jako dělník lépe využiji svoji kvalifikaci	3,85 %
7. pracuji raději manuálně než duševně	3,69 %
8. jiné důvody	0,64 %

Z přehledu odpovědí je patrná další skupina důvodů, jejichž výsledkem je negativní postoj dělníků s vyšším vzděláním k potenciálnímu přechodu do stavu THP: škola, kterou absolvovali, nemá technické

zaměření, nebo ji absolvovali již dávno. Tyto důvody udává 21,79 % pracovníků.

Lze shrnout, že dělníci s vyšším vzděláním, kteří neprojevují zájem o eventuální přechod do stavu THP, se obávají finančního sestupu, nechtějí již takovou změnu podstoupit nebo se obávají nedostatečnosti svých teoretických znalostí. Tyto důvody uvádí 82 % dělníků s negativním postojem k přerážení do THP.

U pracovníků, kteří se staví kladně k potenciálnímu přechodu do stavu THP, byly zjišťovány podmínky, za nichž by chtěli do stavu THP přejít a jakou funkci by chtěli vykonávat.

Významnou podmínkou v tomto směru je očekávaný plat. Příslušní respondenti uvedli tyto očekávané měsíční platy pro případ přerážení do THP:

1. do 2250,— Kčs	21,48 %	pracovníků
2. do 2500,— Kčs	25,74 %	pracovníků
3. do 3000,—Kčs	29,07 %	pracovníků
4. přes 3000,— Kčs	8,89 %	pracovníků
5. neuvedli	14,82 %	pracovníků

Nebudeme hodnotit, zda jsou tyto očekávané platy nadsazené, nebo zda pracovníci tuto možnost zvažovali skutečně reálně, střízlivě. Můžeme však touto stupnicí považovat za informativní podklad při plánování profesně kvalifikační struktury pracovníků. Z uvedeného vyplývá, že při přerážování dělníků s vyšším vzděláním budou mít význam skutečné a nabízené platové relace, které hlavně u dělníků s vyššími platy mohou toto přerážení znemožnit. Na základě dalších zjištění však soudíme, že není správné platovou stránku absolutizovat a že existují i jiné faktory, které intenzivněji ovlivňují postoje pracovníků.

Na otázku, jaké jiné podmínky pracov-

ník očekává při přechodu do THP, jsou odpovědi již méně konkrétní.

Z výsledků výzkumu vyplývá, že i když postoj mnoha pracovníků k přerážení do THP jsou často (skoro u poloviny dělníků s vyšším vzděláním) nevyhraněné, jejich počet se rapidně zmenšuje při spojení možnosti přerážení s některými konkrétnějšími podmínkami. To znamená, že stabilitu nebo mobilitu těchto pracovníků je možno vhodnými podmínkami regulovat v souladu s předpokládaným vývojem kvalifikační struktury.

Kromě pracovníků s poměrně vyhraněnými názory na mobilitu, ať už v kladném nebo záporném smyslu, je možno většinu pracovníků považovat za přístupnou při jednání v rámci konkrétních podmínek a požadavků.

Předcházející zjištění a úvahy měly spíše utilitární charakter: podat přehled názorů dělníků s vyšším vzděláním na jejich potenciální mobilitu. Je nutno se však ještě zmínit o dalších poznatcích, které vyplynuly ze statistického zpracování prvotních informací a které mají obecnější charakter.

Nejtěsnější závislost byla shledána mezi potenciální sociálně profesní mobilitou a souladem vykonávané činnosti s představou pracovníka o trvalém povolání.

Ti pracovníci, u nichž se pracovní činnost a zařazení kryje s představou o trvalém povolání, jsou v podstatně menší míře ochotni změnit svou profesi přerážením do stavu THP. S tím významně koreluje i využívání kvalifikace: O přerážení do THP jeví zájem hlavně pracovníci, jejichž kvalifikace není ve stávajícím pracovním zařazení využita (viz tab. 4).

Intenzita působení jednotlivých faktorů

Tabulka 4. Využívání kvalifikace

Využití kvalifikace Postoje k přerážení	Není využita	Někdy ano, někdy ne	Využita	Celkem
Nepřešel by do THP	30,09	25,93	43,98	100,00
Neví	49,45	29,67	20,88	100,00
Přešel by do THP	74,06	15,06	10,88	100,00

$$\chi^2 = 110,42$$

$$P 0,99$$

$$o = 0,422$$

na sociální mobilitu dělníků s vyšším vzděláním vypadá takto:

1. představa o vykonávané práci jako trvalém povolání	$c = 0,438$
2. využívání kvalifikace	$c = 0,422$
3. spokojenost s prací	$c = 0,325$
4. stupeň vzdělání	$c = 0,235$
5. názor na výši platu vzhledem k vykonávané práci	$c = 0,223$
6. skutečná výše platu	$c = 0,183$

Z uvedeného pořadí a z kontingenčních koeficientů vysvítá, že platová otázka není nevýznamným činitelem při uvažované mobilitě pracovníků, avšak mnohem silněji ovlivňuje jejich postoje vykonávané práce i spokojenost s ní, možnost uspokojení potřeby seberealizace a z toho vyplývající představa o této práci jako trvalém povolání. Představa o výši odměny za vykonávanou práci se projevila jako mnohem slabší motivátor k mobilitě a těsnost vztahu se skutečnou odměnou je prakticky nevýznamná. Znamená to, že není možno absolutizovat výši platu jako determinující faktor. Naopak, je to hlavně charakter práce samé a možnost využívání dosažené kvalifikace, které v oblasti mobility nejvíce ovlivňují postoje dělníků s vyšším vzděláním. K faktoru „stupeň vzdělání“ ještě uvádíme, že tendence k přerazení se ve větší míře projevují u dělníků majících vzdělání s maturitou, kdežto dělníci s nižším vzděláním mají spíše tendenci setrvat v dělnické profesi.

4. Vyšší vzdělání a sociální systém podniku

Doposud jsme se zabývali vyšším vzděláním dělníků v bezprostředním vztahu k výrobě, ke konkrétní práci — jako výsledkem informativní stránky výchovně-vzdělávacího procesu (znalosti a jejich uplatnění). Nemůžeme ovšem opominout formativní stránku vzdělávacího procesu, projevující se změnami ve vědomí jedinců, implikující i změny v jejich chování.

Pro ověření změn v chování dělníků s vyšším vzděláním v sociálním systému podniku jsme využili analýzy pracovních vztahů dělníků v podniku, provedené na souboru 1020 dělníků se základním školením vzděláním.

Bylo zjištěno, že dělníci s vyšším vzděláním vykazují oproti ostatním dělníkům významný posun ke kladným hodnotám u těchto položek:

a) účast na řešení otázek pracoviště	$c = 0,467$
b) účast na řešení otázek v závodě	$c = 0,405$
c) účast na zlepšovatelství	$c = 0,338$
d) společenská angažovanost	$c = 0,260$

Tyto výsledky potvrzují již známou skutečnost, že v období nastupující vědeckotechnické revoluce se v socialistické společnosti uplatňuje vzdělání nejen jako nutný kvalifikační předpoklad pro zvládnutí stále složitějších a náročnějších úkolů technologických procesů ve výrobě, ale i jako důležitý faktor rozvoje socialistické společnosti, kdy vzdělání působí na připravenost a uvědomělost členů společnosti při přejímání společenských funkcí a jejich úspěšném plnění.

Vzdělání zde současně působí i v dalším významném směru: Ve srovnání s ostatními dělníky preferují dělníci s vyšším vzděláním ve významně větší míře práci zajímavou před prací nezajímavou, jednoduchou, ale lépe placenou. V tomto vztahu se projevila vysoká závislost, vyjádřená koeficientem $c = 0,632$. Tato skutečnost je logickým důsledkem vyšší kvalifikace s vyššími nároky na seberealizaci člověka v pracovní sféře. Současně však dokumentuje nutnost vytvářet v pracovním procesu takové podmínky, aby tato potřeba mohla být vhodným zařazením pracovníků dostatečně saturována.

Závěr

Dělníci s vyšším vzděláním tvoří reálnou i potenciální skupinu zajišťující náročné činnosti ve výrobě. I když v mnoha případech nemohla být dosud plně využita jejich kvalifikace, hlavně její teoretická složka, je nutno s nimi počítat při realizaci pokrokových výrobních metod a vhodně je motivovat k tvůrčímu uplatňování dosažených zkušeností a znalostí. Jejich kvalifikace se kladně projevuje nejen v náročné profesní činnosti a hodnotách přisuzovaných seberealizaci v práci, ale i v oblasti společenské: dělníci s vyšším vzděláním jsou všestranně angažovanější než dělníci se základním vzděláním.

Резюме

Фиала В. - Герман К.: Положение рабочих с образованием выше основного в процессе производства

Авторы приводят некоторые результаты исследования рабочих с образованием выше основного (образовательного). В 1974 году на предприятии «Шкода» в г. Пльзень таковых рабочих было свыше 1000.

Предприятие является субъектом управления развитием квалификации своих работников. Из результатов исследования вытекает, что предприятие влияет на мотивировку рабочих в сфере учебы через характер труда, потребность в кадрах и отбор работников в школы. Все эти влияния сказываются на личной инициативе трудящихся. У рабочих, учившихся без отрыва от производства преобладают мотивы непосредственно связанные с процессом производства, тогда как у учившихся в дневных школах в значительно большей мере сказываются личные основания в качестве побудительного мотива к учебе.

Важным вопросом, связанным с положением рабочих с образованием выше основного в процессе производства, является использование их квалификации. Значительное расхождение между приобретенной квалификацией и возможностями (или требованиями) ее использовать может стать с одной стороны тормозящим фактором в процессе производства (низкая квалификация), а с другой стороны если квалификация продолжительный срок не используется то она обесценивается, а у работников возникает недовольство. Использование приобретенной квалификации становится важным показателем социального климата предприятия и соответствия развития квалификационной структуры развитию науки и техники в процессе производства.

Использование рабочей квалификации в сочетании с теоретическим образованием находит себе применение и на технико-экономических постах. В этом смысле путем создания конкретных условий можно целесообразно влиять на рабочих с достаточным образованием в направлении плановой социально-профессиональной мобильности, реализуя таким образом запланированные изменения в профессиональной и квалификационной структуре работников.

Более высокое образование рабочих положительно сказывается не только на их отношении к конкретной трудовой деятельности, но и на их общей общественной активности и их участии в решении проблем рабочего участка.

Рабочие с образованием выше основного образуют реальную и потенциальную группу работников, могущих выполнять сложные задания на производстве.

In this paper, some findings obtained in the research of workers having a higher than basic education are submitted for consideration. In 1974 the branch enterprise Škoda in Plzeň employed more than one thousand of these workers.

The enterprise is the subject of management in the area of developing the qualification of its workers. The research results show the workers' motivation for study to be influenced by the enterprise through character of work, personnel requirements and the selection of workers' for study. These influences project themselves into the workers' personal initiative relating to their studies. Motivators directly connected with the production process are predominant in the motivational sphere of workers who have attended their courses and simultaneously remained employed, while with regular students it is personal reasons that manifest themselves significantly more often as factors of the motivation for study.

An important problem connected with the position of workers with higher education in the production process is the use of their qualification. On the one hand, greater disproportions between the qualification attained and the possibilities (or claims) of its application may represent a retarding element of the production process (insufficient qualification), while, on the other hand, the non-application of qualification for some time leads not only to its devaluation but also to the dissatisfaction of workers. The utilization of the qualification attained becomes an important indicator of the social climate within the enterprise, as well as of the agreement between the development of the qualification structure and the development of science and technology in the production process.

In connection with theoretical education, the workers' qualification (skilled work, manual practice) is put to use even in the functions performed by technical-economic workers. In this sense it is possible, by concrete conditions, adequately to stimulate the workers with higher education to effectuate the planned socioprofessional mobility, and thus to actualize the planned changes in the workers' professional and qualification structure.

The workers' higher education positively affects not only their attitudes to concrete working activity but also their social commitment and their participation in solving the problems arising at their workplace.

Workers with higher education form both a real and a potential group of workers ready to realize the exacting activities in production.

Summary

Fiala V. — Herman K.: Position of Workers with a Higher than Basic Education in the Production Process

K možnostem sledování životního způsobu pomocí statistických ukazatelů

Utváření socialistického způsobu života se v naší společnosti stává jednou ze základních *cílových funkcí* společenského plánování a řízení; orientace na tento úkol umožňuje uplatňovat v řízení komplexní, celostní pohled, vyhnout se hypertrofizaci dílčích složek sociálně ekonomického rozvoje a podřizovat tvorbu i užití společenských prostředků uskutečňování širace pojatých *sociálních cílů*.¹

V systému společenského řízení se kategorie životního způsobu uplatňuje na *různých jeho úrovních* a v souvislosti s tím se různí i nároky na způsob jejího pojmového ztvárnění. Hovoří-li se o socialistickém způsobu života v principiálních programových dokumentech při vymezování základních cílů rozvoje socialistické společnosti, figuruje zde tento pojem zpravidla ve své nejobecnější poloze. Má-li však na druhé straně pojem životního způsobu vystupovat také jako prvek konkrétní řídicí a plánovací praxe, tedy například jako cílové kritérium v dlouhodobých prognózách rozvoje národního hospodářství, v plánech rozvoje jednotlivých hospodářských odvětví, v plánech růstu životní úrovně a v koncepcích sociální politiky, resp. dokonce jako vodítko při stanovení technických a ekonomických norem v bytové výstavbě, pak již samo jeho obecné vymezení nepostačí. Uvedené funkce může kategorie životního způsobu plnit v té míře, v jaké se jí podaří též *obsahově konkretizovat* a rozvést až do empiricky sledovatelné a plánovatelné podoby. Jednotlivé úrovně, na nichž se pojem životní způsob rozpracovává, nelze ovšem navzájem izolovat; zejména pro empirické ztvárnění této kategorie

platí, že může mít úspěch jen pokud se opírá o fundovanou teoretickou analýzu.

Pokusy operacionalizovat způsob života socialistické společnosti nebo jednotlivé jeho komponenty se mohou v principu opírat o data čerpaná ze dvou zdrojů:

1. ze sociologických, demografických ekonomických a dalších společenských *výzkumů*,

2. ze *statistiky*.

I když hranice mezi oběma těmito prameny není tak ostrá, jak by se snad na první pohled zdálo, jde přece jen o dva zdroje obsahově, metodicky i institucionálně natolik odlišné, že jejich možnosti je třeba zkoumat samostatně.

V této stati věnujeme pozornost metodologickým otázkám sledování životního způsobu pomocí *statistických dat*. V první části se pokoušíme kategorii životního způsobu pracovní vymežit, ve druhé pojednáváme o některých metodologických otázkách její operacionalizace a v části třetí věnujeme pozornost konkrétním problémům operacionalizace životního způsobu pomocí statistických ukazatelů. V příloze je pak připojen nástin souboru deskriptivních statistických ukazatelů životního způsobu vybraných ze současné československé statistiky.²

1. Pracovní vymezení způsobu života jako východisko jeho operacionalizace

Klíč k operacionalizaci složitých pojmů spočívá v jejich *teoretickém* objasnění. Platí, že způsob, kterým je výchozí pojem ztvárněn, podmiňuje i možnosti výběru jeho empirických referentů, okruh informačních zdrojů, z nichž bude ukazatele

¹ „Nejobecnější cílová funkce všestranného uspokojování hmotných a kulturních potřeb pracujících se konkretizuje v parametrech rozvoje socialistického životního způsobu. ... který je pro sociální plánování integrovanou cílovou funkcí.“ [Kutta 1974

: 619]

² Stat navazuje na studii M. Illnera a kol., *Ukazatele způsobu života v československé statistice*, vydanou Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze v r. 1975.

čerpat, a strukturu soustavy, kterou tyto ukazatele společně vytvoří. Na povaze výchozího pojmového modelu záleží, zda operacionalizace sledované kategorie bude s ohledem na existující prostředky vůbec možná. Tento princip se v plné míře vztahuje i na operační vyjádření životního způsobu.

Pojetím kategorie životního způsobu v marxistické sociologii a řadou dalších otázek spojených například s formováním způsobu života v socialistické společnosti se u nás zabývali B. Filipcová a J. Filipec [1974] a kolektiv Výzkumného ústavu životnej úrovně [Pojmové 1972]. *Filipcovi* chápou způsob života takto: „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vnikají, jakož i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin... V celém tomto komplexu... určujícím prvkem jsou lidské činnosti.“ [Filipcová, Filipec 1974: 277,8]

O tuto definici se budeme v dalším opírat. Jde o vymezení po metodologické stránce dobře vyhovující potřebám naší studie: je natolik konkrétní, aby mohlo zprostředkovat přechod k ukazatelům, a současně i dostatečně široké, aby umožnilo uspořádat celý tematicky značně rozsáhlý okruh sociálně statistických dat; naznačuje, jaké jsou hlavní determinanty životního způsobu a který z jeho komponentů má určující význam.

Způsob života příslušníků historicky určité společenské třídy nebo jiné sociální skupiny zde budeme tedy pracovní chápáním jako konkrétní konfiguraci

- a) *činností*, které tyto lidé vykonávají,
- b) *vztahů*, do nichž přitom vstupují,
- c) *potřeb*, které tak uspokojují,
- d) *psychických forem* (hodnot, norem, aspirací, postojů atd.) v nichž své činnosti, vztahy a potřeby reflektují, jako soustavu *vzájemných relací* těchto prvků a směrů a *temp jejich změny*.³

Způsob života se vytváří na bázi určitých *výrobních vztahů*, je s nimi spjat, jimi determinován a spolu s nimi se mění; tyto vztahy určují jeho kvalitu, vytvářejí prostor a předpoklady pro jeho rozvoj a pronikají všemi jeho komponenty. Ekonomické, politické a další podmínky, do nichž se vládnoucí výrobní poměry promítají, a v nichž je daná skupina zasažena, se však současně v kontextu řízení a plánování socialistické společnosti stávají i hlavními faktory, od nichž se může plánovitá změna způsobu života odvíjet a kterými může společnost při plánování *záměrně manipulovat* jako vstupy řídicího procesu. Proto také bude účelné v kontextu této práce, věnované problematice ukazatelů a vázané na potřeby řízení socialistické společnosti, životní podmínky od vlastních komponent způsobu života *analyticky odlišovat*.

Jde o separaci, která má čisté metodologickou funkci. Jejím účelem je vytvořit předpoklady pro takové rozbory životního způsobu, jež by umožňovaly poměřovat prostředky vynakládané na jeho utváření s dosaženými výsledky a hodnotit tak efektivnost kroků, které společnost v zájmu formování socialistického způsobu života podnikla. Bez alespoň podmíněného oddělení vstupů a výstupů řídicího procesu by podobné, pro potřeby řízení nezbytné funkcionální analýzy nebylo možné provádět a operacionalizace životního způsobu socialistické společnosti by se pak musela omezit jen na deskriptivní účely.

2. Operacionalizace způsobu života socialistické společnosti; její fáze a problémy

Pojetí životního způsobu, jak jsme je charakterizovali v předešlých odstavcích, klade na operacionalizaci tohoto pojmu určité principiální *metodologické požadavky*:

1. I na empirické úrovni by měla být vystižena jeho *komplexní povaha*. Ukazatele by měly tvořit systém pokrývající všechny hlavní prvky životního způsobu, všechny jejich důležité aspekty, jejich dynamiku i vzájemné relace.

³ Toto pojetí viz též [Illner – Filáčková – Foret : 4]. Jde ovšem o přístup, který je diskutabilní; řada autorů dává přednost užšímu pojetí, podle něhož

je způsob života systémem lidských aktivit, redukováných navíc v některých starších přístupech jen na aktivity mimopracovní.

2. Operacionalizace životního způsobu by měla být doprovázena operacionálním vyjádřením základních *životních podmínek*, které způsob života rozhodujícím způsobem utvářejí.

3. Operacionalizace by měla otevřít možnost rozlišovat na empirické úrovni mezi životními způsoby různých *společenských tříd* a dalších sociálních skupin.

4. Způsob operacionalizace životního způsobu by měl konečně přihlížet i k *praktickým možnostem* zabezpečení informací a k potřebám, kterým má sloužit.

Ruku v ruce s významem, který pojmu životního způsobu přísluší, jdou bohužel i obtíže spojené s jeho vyjádřením na empirické úrovni. Lze konstatovat, že právě ty vlastnosti, které přispívají k významu tohoto pojmu pro řízení socialistické společnosti, především tedy jeho komplexní a integrativní povaha, jsou současně i zdrojem nejvážnějších komplikací při jeho operacionální interpretaci. Možnost vyjádřit způsob života prakticky použitelnou a dostupnou soustavou ukazatelů je *zatím omezena* a dosažitelná řešení budou výše uvedeným metodologickým požadavkům vyhovovat jen nedokonalé — budou zpravidla určitým kompromisem mezi jejich mnohdy konfliktními důsledky.

2.1 Kvalitativní modelování způsobu života

Uvažme nyní blíže, jak může operacionalizace životního způsobu probíhat, v čem spočívají její problémy a jaká konkrétní řešení jsou otevřena.

Operacionalizovat pojem tak komplexní, jako je způsob života, předpokládá uskutečnit dva základní metodologické kroky [Mansurov 1974: 12].

1. Dezagregovat tento pojem, redukovat jeho složitou strukturu a určit, které z jeho složek, aspektů a vazeb mezi nimi jsou podstatné; tedy konstruovat *pojmový model životního způsobu*.

2. Vyhledat k prvkům tohoto pojmového modelu *ukazatele*.

Nejprve stručně k prvému z uvedených

úkolů, spočívajícímu ve vytvoření pojmového „mostu“ mezi teoretickými východisky a ukazateli, k nimž směřujeme.⁴ Možnost systematicky redukovat kategorii životního způsobu a konstruovat tedy její *kvalitativní model* je podmíněna především stupněm teoretického rozpracování problematiky a hloubkou znalostí konkrétní reality. V závislosti na těchto činitelích lze pak mezi postupy užívanými při praktickém řešení dezagregace rozlišit tyto dva charakteristické typy.

Procedura, kterou označíme jako *taxonomickou*, spočívá v postupném rozkladu kategorie životního způsobu do jejích strukturálních prvků, tj. do jejích komponent, těch opět do subkomponent atd.; nad tuto klasifikační analýzu taxonomická procedura již nejde. Pojmový model, k němuž vede, zobrazuje způsob života jako souhrn horizontálně a vertikálně řazených prvků, spíše jako agregát než jako vnitřně propojený systém. Taxonomický přístup je převážně statický, deskriptivní a málo způsobilý zachytit dynamiku sledovaného jevu; podobné vlastnosti mají i z něho odvozené soustavy ukazatelů. Taxonomická procedura odpovídá počátečním fázím teoretického rozpracování i konkrétního výzkumu problematiky životního způsobu.

Druhá procedura, kterou označíme jako *dynamickou*, se opírá o znalost příčinných a funkčních vztahů mezi jednotlivými prvky životního způsobu, resp. mezi těmito prvky a vnějšími faktory, a modeluje způsob života jako měnící se a současně i fungující systém. Ukazatele vystupují v rámci tohoto přístupu jako empirické vyjádření parametrů systému. Dynamické modely, které mohou podstatně dokonaleji než předchozí přístup zachytit životní způsob v jeho pohybu a jsou také mnohem adekvátnější komplexní povaze tohoto jevu i potřebám společenského plánování v socialistické společnosti, odpovídají již značně pokročilé fázi teoretic-

⁴ Mansurov označuje tuto fázi za etapu kvalitativního modelování životního způsobu, kdy se daný jev popisuje pomocí pojmů odrážejících jeho podstatné, zákonité, stabilní, opakující se aspekty, tendence a prvky [Mansurov 1974 : 11]; proces kvalitativního modelování navazuje na definiční vyme-

zení sledovaného jevu, není s ním však totožný. Jadov hovoří v této souvislosti zase o „předběžné systémové analýze předmětu výzkumu“, jejímž cílem je tento předmět co nejzřetelněji vymezit a zvýraznit, rozčlenit jej na základní komponenty a určit vztahy mezi nimi [Jadov 1972 : 59, 62].

Tabulka 1. Taxonomický pojmový model způsobu života
(určený pro utřídění sociálně statistických ukazatelů)

Věcné komponenty	Formální komponenty			
	Činnosti	Sociální vztahy	Potřeby	Psychické formy
1. Biosociální reprodukce 2. Zdraví 3. Práce 4. Sociální participace 5. Příjmy 6. Spotřeba 7. Bydlení 8. Prostorová mobilita 9. Vzdělání 10. Kultura 11. Rekreatce 12. Sociální komunikace 13. Protispoločenské chování	Analytické prvky způsobu života			

V polích tabulky jsou obsaženy analytické prvky životního způsobu získané promítnutím každé formální komponenty způsobu života postupně do všech jeho komponent věcných.

kého rozpracování i konkrétních znalostí problematiky.⁵

Jak taxonomický, tak i dynamický postup, resp. model, se tedy mohou stát východiskem pro utváření soustav *ukazatelů* životního způsobu. Každý z nich však vytváří předpoklady pro soustavy jiného typu, jiné gnoseologické a funkční kvality a realizovatelné za jiných podmínek. Současný stav znalostí i povaha informací, které jsou k dispozici, otevírají možnost vytvářet především soustavy taxonomické povahy. Proto se také většina dosavadních pokusů o komplexní empirické vystižení způsobu života socialistické společnosti zatím uchyluje právě k tomuto typu modelování, na němž v této práci stavíme i my.

Taxonomické schéma komponent způsobu života

Způsob života jsme výše pracovním vymezení jako konkrétní konfiguraci činností, které lidé vykonávají, potřeb, které tak

uspokojují, sociálních vztahů, do nichž přitom vstupují, a psychických forem, v nichž své činnosti, vztahy a potřeby reflektují (a dále jako soustavu vzájemných relací těchto prvků a směrů a temp jejich změny). Výběr ukazatelů životního způsobu by se tedy mohl opřít o toto schéma: společenské činnosti — sociální vztahy — potřeby — psychické formy.⁶

Pro cíl, který sleduje naše práce, totiž pro rozbor možnosti *statistické* indikace životního způsobu, však toto strukturální schéma plně nevyhovuje; je poměrně abstraktní a nebere v úvahu kvalitativní různorodost jednotlivých sfér společenské existence lidí. Rozšíříme je proto ještě o další dimenzi, a to promítnutím uvedených formálních prvků do soustavy věcně vymezených *oblastí lidského života*; s přihlédnutím k povaze informací, které hodláme v dalším používat, a rovněž k běžné praxi, budeme rozlišovat tyto oblasti:

1. biosociální reprodukce
2. zdraví

⁵ Oba uvedené druhy modelů — taxonomický a dynamický — představují spíše ideální typy určitých procedur než postupy v této čisté formě skutečně používané. Prakticky všechna v literatuře navrhovaná taxonomická schémata životního způsobu — viz dále — zahrnují i určité dynamické prvky; může jít například o určení klíčového komponentu životního způsobu, o rámcovou představu kauzální sekvence jednotlivých jeho prvků, o předpoklad determinující vazby mezi makrosociálními faktory a způsobem života atd. Jako příklad dynamického modelu jednoho

z dílčích prvků životního způsobu uvedme práci Zaslavské a Ljašenka modelující vazbu mezi ukazateli sociálně ekonomického rozvoje vesnice a objemem migrace venkovského obyvatelstva [Zaslavskaja — Ljašenko 1974].

⁶ V tomto jednoduchém pojmovém modelu patří rozhodující role lidským činnostem: především v průběhu záměrné lidské aktivity se formují vztahy mezi lidmi a krystalizují také jejich potřeby. Z celého širokého spektra lidských aktivit je to pak práce, která má v struktuře životního způsobu význam determinující.

3. práce
4. sociální participace
5. příjmy
6. spotřeba
7. bydlení
8. prostorová mobilita
9. vzdělání
10. kultura
11. rekreace
12. sociální komunikace
13. protispolečenské chování

Výsledkem této kombinace je osnova spojující členění životního způsobu do formálně vymezených komponent s jeho rozvržením do komponent určených obsahově; znázorněna je v tabulce 1.

Oblasti lidského života lze jistě vymezovat nejrůznějšími způsoby, a proto také soustava věcných komponent životního způsobu, pro kterou jsme se zde rozhodli, je jen jedním z mnoha možných řešení. Navrhovaná koncepce je vázána především na účel této studie: existující statistické informace bude možné s kategorií životního způsobu nejsnáze spojit pomocí takového schématu, které nebude příliš vzdáleno odvětvovému členění tradičně již zavedenému ve statistice a v národohospodářském plánování. Kvalitativní model životního způsobu, který by se od členění běžně používaného v řídicí a plánovací praxi podstatně odpoutal, by sice mohl být velmi podnětný z teoretického hlediska, jen stěží by si však zachoval bezprostřední význam pro řízení; problémy spojené s pokrytím některých složitějších sociologických pojmů stávajícími statistickými informacemi a s jejich vazbou na strukturu plánování by se pravděpodobně ukázaly jako nepřekonatelné.⁷

Sociologicky náročnější pojmové modely životního způsobu bude proto nutné zatím uplatňovat v jiných souvislostech, zejména tehdy, když budou k dispozici data ze speciálních sociologických výzkumů. Toto stanovisko nechce vyzývat k rezignaci na postupné zdokonalování statistické informační soustavy, plyne však z realistického ocenění současného stavu. Dal-

ší rozvoj systému sociálně ekonomických informací může být totiž stimulován jen takovými modely, které s tímto stavem neztrácejí zcela kontakt.

Některé další taxonomické modely v československé a sovětské literatuře

K podobnému východisku, jaké jsme zde zvolili, se uchylují i jiné práce zabývající se dekompozicí životního způsobu a podávající případně i nástin možných ukazatelů (i když se — na rozdíl od nás — neomezují pouze na využití statistik a disponují tedy při operacionalizaci životního mnohem širšími možnostmi).

Tak Filipcovi, na jejichž vymezení životního způsobu v této studii navazujeme, proponují tuto soustavu „syntetických“ komponent způsobu života [Filipcová, Filipek 1974: 298, 299]:

1. práce
2. účast na životě společnosti, na rozhodování a na řízení společenských procesů
3. vzdělání
4. způsob zachování rodu — rodina
5. zdraví — výživa
6. bydlení a bytový standard
7. domácnost a její provoz
8. oblíbení — péče o vlastní vzhled
9. volný čas
10. účast na kultuře
11. komunikace
12. světonázorová orientace, hodnotový systém a normy chování.

Značně členitou osnovu ukazatelů způsobu života na celospolečenské úrovni navrhuje pro prognostické účely Bestužev-Lada [1974: 7—11]. Ukazatele dělí do čtyř skupin:

A. základní kvalitativní ukazatele mají zachytit kvalitu životního způsobu v dané sociálně ekonomické formaci, odlišit ji od způsobu života formací jiných a sloužit tak při vzájemném srovnávání různých společenských zřízení. Kvalitativní ukazatele však nepostačují, jak zdůrazňuje I. V. Bestužev-Lada, k analýze životního způsobu uvnitř dané sociálně ekonomické

⁷ Tento praktický aspekt věci podtrhl O. Sulc: „Zdá se, že možnosti a požadavky praxe budou velmi silně ovlivňovat tvorbu struktury životního způsobu: plán tradičně členěný podle odvětví a oborů nepřijme ukazatele v jiné struktuře než v té, která je integrovatelná s jeho předmětem a me-

todou sestavení“ [Sulc 1973 : 648]. A dále: „Smysl strukturování životního způsobu je v současné úvodní etapě teoretického výzkumu především praktický. Jde o usnadnění přístupu k informacím, zejména statistickým...“ [Sulc 1973 : 650].

formace. Pro tyto účely je zapotřebí pracovat s dalšími ukazateli, které jsou v práci označeny jako „kvantitativní“. Patří k nim:

B 1. ukazatele základních aspektů vědeckotechnické revoluce,

B 2. ukazatele základních předpokladů a důsledků vědeckotechnické revoluce,

B 3. ukazatele hlavních aspektů životního způsobu.

Ukazatele oddílu B3 mají vystihnout životní způsob uvnitř určitého společenského systému — v našem případě socialistického. Měly by být podle Bestuževa-Lady členěny do těchto oddílů:

1. povaha práce
2. hmotná životní úroveň
3. volný čas a každodenní život
4. vzdělání
5. kultura
6. rodina
7. politické a národnostní vztahy
8. protispolečenské jevy
9. urbanizace
10. doprava a komunikace.

Další taxonomický model životního způsobu proponuje pro prognostické účely O. Šulc, který rozlišuje tyto komponenty [Šulc 1973]

1. osobní spotřeba
2. charakter práce
3. kvalifikace a výchova
4. bydlení
5. komunikace
6. životní prostředí
7. populace a péče o zdraví
8. volný čas
9. sociální kontakty
10. hodnoty lidského života.

V rámci každého komponentu pak Šulc ještě doporučuje rozlišovat ukazatele „materiálních podmínek“ a podmínek „sociálních“.

2.2 Ukazatele způsobu života; pojem, druhy a vztahy

K pojetí ukazatelů životního způsobu

Druhým krokem v procesu operacionalizace způsobu života je *určení ukazatelů*

pro ony podstatné složky a aspekty této kategorie, které zvýraznil její kvalitativní model.⁸

Hledat ukazatele nějakého komplexního jevu, resp. jevu, který nelze buď pro jeho povahu, nebo vzhledem k dané situaci přímo sledovat, znamená vyhledávat k tomuto jevu jiné či dílčí empiricky sledovatelné jevy, které by k němu měly určitý dobře vymezený a prozkoumaný věcný nebo logický vztah a současně byly lépe sledovatelné než tento jev. Ukazatele mají indikovat určité podstatné, obecné a často také méně viditelné, hůře sledovatelné či bezprostředně za daných podmínek nesledovatelné vlastnosti daného jevu; z hodnot ukazatelů se usuzuje na hodnoty těchto vlastností.⁹ Při výběru ukazatelů výzkumník „překládá obecné abstraktní pojmy používané pro popis zkoumaného jevu na úrovni jeho kvalitativního modelu do „jazyka života“ — snaží se vyjádřit pomocí konkrétnějších pojmů ty jejich aspekty, které lze skutečně pozorovat“ [Mansurov 1974: 12].

Hovoříme-li tedy o ukazatelích způsobu života, máme na mysli soustavu operačních vyjadřovacích prostředků schopných na empirické úrovni vypovídat o podstatných stránkách jednotlivých komponent životního způsobu, o jejich vzájemných vazbách a jejich pohybu. Protože jde o soustavu proměnných, může tatáž soustava ukazatelů zprostředkovat empirické zobrazení i různých variant způsobu života (ovšem jen v rámci téhož jeho kvalitativního určení); může tedy například rozlišit v procesu řízení mezi výchozí a cílovou variantou životního způsobu. Konkrétní varianta životního způsobu bude na operační úrovni zachycena kombinací určitých hodnot ukazatelů, jež do dané soustavy vstupují. To je třeba zvlášť podtrhnout, protože v diskusích o sociálních ukazatelích bývá pojetí ukazatele jako proměnné nezdůvodněně zaměňováno s jeho úzkým chápáním jako jen určité hodnoty této proměnné, zejmé-

⁸ Kvalitativní modelování je tedy třeba považovat za nezbytnou úvodní teoretickou fázi operacionalizace.

bez níž nelze přejít k smysluplným ukazatelům.

⁹ Podrobněji k tomu viz [Illner — Foret 1974].

na její normativně stanovené hodnoty cílové.¹⁰

Z našeho pojetí ukazatelů dále plyne, že nemusí nezbytně jít jen o proměnné kvantitativní povahy, či snad dokonce pouze o proměnné vyjádřené čísly. Převážná většina ukazatelů v sociálním řízení používáných nebo i jen potenciálně užitečných sice tuto, z heuristického i funkčního hlediska výhodnou formu mít bude, není však žádný zásadní důvod, proč se na ni omezovat. Zejména v souvislosti s úsilím o operacionalizaci *mimoekonomických* prvků životního způsobu, pro něž nebudou kvantitativní a číselné ukazatele vždy k dispozici nebo vždy přiměřené, bude třeba počítat i s využíváním ukazatelů verbálních, resp. kvalitativních.

Indikační vztahy

Ukazatele, ať už jednotlivé nebo jejich soustavy, nelze ztotožňovat s pojmy, které mají být jejich prostřednictvím na empirické úrovni indikovány; ukazatele jsou ve většině případů jen parciálním, redukováním, a tedy nutně i *nedokonalým* vyjádřením sledované sociální skutečnosti a jejich nosnost bude s konečnou platností prověřena vždy až ex post společenskou praxí. Proto je také zapotřebí při konstrukci jakékoli soustavy ukazatelů, zejména ukazatelů složitých a komplexních pojmů, k nimž patří i kategorie životního způsobu, velmi pozorně zkoumat povahu *gnoseologického vztahu* mezi jevem, který má být pomocí ukazatele vyjádřen, a samým ukazatelem. Bližší znalost této vazby umožní přiměřeně vymezit indikační schopnosti dané empirické proměnné i její místo v soustavě dalších podobných proměnných a otevře tak cestu k její správné interpretaci. Jen málo prací zabývajících se tvorbou soustav sociálních ukazatelů, resp. ukazatelů životního způsobu, věnovalo zatím této zásadní metodologické otázce bližší pozornost.

Z velkého počtu empiricky bezprostředně sledovatelných jevů se mohou ukazatelů určitého komplexního a popřípadě

přímo nesledovatelného jevu stávat jen ty, které k němu mají určitý dobře známý a prozkoumaný věcný nebo logický vztah; Mansurov v této souvislosti podtrhuje zejména význam vztahů *kauzálních*: „Sociální ukazatele jsou pojmy odrážející *příčinné vztahy* a vazby (podtrhl M. I.) sledovaného jevu na nižší úrovni zobecnění“ [Mansurov 1974: 12].

Vyděme při klasifikaci vztahů mezi jevem, který hodláme pomocí ukazatele vyjádřit — označíme jej jako *indicatum* — a jeho ukazatelem — *indikátorem* — především z této kauzální perspektivy (jejím omezením věnujeme pozornost níže). Ukazatel pak může být:

- a) definičním prvkem, resp. částí sledovaného jevu,
- b) jeho příčinou nebo podmínkou,
- c) jeho důsledkem,
- d) jeho korelátém.

Podle toho lze pak ukazatele klasifikovat jako indikátory

— *přímé*, resp. definiční (označíme je jako ukazatele typu A)

— *nepřímé*, k nimž patří:

ukazatele-příčiny,	resp. podmínky
(ukazatele typu B)	
ukazatele-důsledky	(ukazatele typu C)
a	
ukazatele-koreláty	(ukazatele typu D).

3. K možnostem statistického sledování způsobu života

3.1. Statistické indikace jednotlivých komponent životního způsobu

Jednotlivé komponenty taxonomického modelu způsobu života, jak jsme jej výše nastínili, jsou empirickému sledování pomocí současné statistiky otevřeny v různé míře, kladou nestejně nároky na tvorbu ukazatelů a musí tedy být také operacionalizovány různými cestami.

Vcelku nejméně problémů přináší operacionalizace lidských *činností*. Jejich průběh lze mnohdy bezprostředně registrovat, a tedy i vyjadřovat přímými uka-

¹⁰ Vyjádření cílů je však ve skutečnosti jen jednou z více možných funkcí, které může ukazatel v procesu společenského řízení plnit. Tak podle Osipova a Kolbanovského [Osipov — Kolbanovskij 1974 : 10] mohou sociální ukazatele vyjadřovat nejen sociální cíle, ale rovněž prostředky, zdroje a vý-

sledky sociálního řízení a plánování.

¹¹ Indikátory-koreláty bývá zpravidla možné převést na některý z předešlých případů. Proto je dále v tomto textu jako samostatný typ neuvažujeme.

zatelí (tj. ukazatelí typu A). Statistika zachycuje široké spektrum informací o aktivitách spojených s biosociální reprodukci člověka, o činnostech pracovních, vzdělávacích, kulturních, o bydlení, spotřebě, prostorové mobilitě a péči o zdraví. Méně již pokrývá aktivity rekreační, sociálně komunikační, sociálně participační a deviantní chování; zde je zatím nezbytné uchýlovat se ve velkém rozsahu k indikacím nepřímým. Potřebné ukazatele můžeme hledat především v oblasti životních podmínek vytvářejících pro různé aktivity lidí prostor (půjde převážně o ukazatele typu B), mezi těmi empiricky sledovatelnými společenskými vztahy, které tyto aktivity podmiňují nebo se v jejich důsledku formují (ukazatele typu B a C), a v oblasti vybavení lidí hmotnými prostředky chápaného buď jako předpoklad, nebo jako důsledek určitých aktivit (jde tedy opět o indikátory typu B a C). V některých případech však nezbyvá než konstatovat, že statistika pro určité činnosti zatím žádné ukazatele poskytnout nemůže.¹²

Podstatně obtížnější je hledat ve statistice ukazatele pro kvalitu *vztahů*, do nichž lidé při svých činnostech vstupují. Kromě nečetných případů, kdy v úvahu přicházejí a statisticky také jsou zjišťovány ukazatele přímé (statistika nejspíše zachytí formální sociální vztahy vyžadující úřední potvrzení nebo alespoň registraci, jako je například zaměstnanecký poměr, manželství nebo členství v organizaci), půjde většinou o jevy, jež se samy přímému sledování pomocí postupů dosud ve statistice užívaných vymykají. Nejčastějším prostředkem jejich nepřímé indikace bývají lidské činnosti, vystupující zde obvykle v roli ukazatelů-důsledků (ukazatelů typu C) nebo též ukazatelů-determinant (typ B). Jindy je možné na vztahy mezi lidmi usuzovat z podmínek, opatření a zdrojů vynaložených společností na jejich formování (půjde o ukazatele typu B) nebo z rozložení prostřed-

ků tvořících hmotné zdroje osob a domácností (ukazatele typu B, C).

Zdaleka nejobtížnější — s přihlédnutím k nástrojům, jež jsou v kontextu statistiky běžné — je operacionální vyjádření lidských potřeb a *prvků vědomí*. Přímé statistické ukazatele těchto jevů zatím prakticky neexistují a ani ukazatele nepřímé neposkytují příliš spolehlivou oporu. Hledat je můžeme především mezi činnostmi chápanými buď jako způsob saturace existujících potřeb, resp. jako reakce na motivace (a tedy jako ukazatele typu C), nebo jako determinanty potřeb a prvků vědomí. Podobné indikační funkce můžeme připisovat i některým bezprostředně sledovatelným sociálním vztahům a hmotným zdrojům. Interpretace lidských potřeb, hodnot, aspirací, norem, postojů apod. z těchto vysoce nepřímých a vzhledem k předmětu indikace i značně hrubých statistických ukazatelů je však natolik labilní, že bychom se o ni bez pomoci dat ze sociologických výzkumů snad ani neměli pokoušet.

Některé komponenty životního způsobu je tedy možné vyjádřit *přímými* ukazatelí, u jiných je třeba *kombinovat* ukazatele přímé s nepřímými a u dalších pak přicházejí v úvahu pouze indikátory *nepřímé*. V roli nepřímých ukazatelů¹³ vystupují buď jiné složky způsobu života — nejčastěji činnosti, nebo také jevy, které jsme do pojmového modelu životního způsobu přímo nezahrnuli, které však životní způsob utvářejí — jde zejména o životní podmínky, nebo jím jsou podmiňovány. Jejich indikační funkce mohou být různorodé, jak to odpovídá *dialektické* a na kauzální schéma plně nepřevoditelné povaze jejich vztahů k životnímu způsobu (proto také lze výše uvedené členění ukazatelů na typy A—D považovat jen za pomocné a relativní).

V procesu operacionalizace životního způsobu, vytvářejí tedy jeho komponenty spolu s dalšími jevy *gnoseologickou soustavu*, propojenou indikačními vazbami

¹² K takovým činnostem patří například melouchářství, kutilství, práce v domácnosti apod.

¹³ Je zřejmé, že použitelnost takových nepřímých indikací závisí na tom, do jaké míry je vztah mezi nepřímým indikátorem a indikovaným pojmem prokázán a objasněn. Platnost indikačních vazeb je navíc třeba v každé společenské soustavě, v kaž-

dém historickém, sociálním a kulturním kontextu vždy znovu ověřovat, protože je těmito kontexty ovlivňována a protože daná vazba může se změnou kontextu změnit nebo i ztratit význam. Neexistují tedy žádné univerzální a provždy platné ukazatele způsobu života ani jejich soustavy.

Tabulka 2. Schéma hlavních statistických indikací pro jednotlivé formální komponenty způsobu života

Indicatum	Indikátory		
	Životní podmínky	Materiální zdroje osob a domácností	Empiricky sledovatelné činnosti
Lidské činnosti	B	B, C	A
Sociální vztahy	B	B, C	B, C
Potřeby	B	B, C	B, C
Prvky vědomí	B	B, C	B, C

A přímé ukazatele

B ukazatele-příčiny (podmínky)

C ukazatele-důsledky

různých druhů. Strukturu tohoto systému naznačuje tabulka 2.¹⁴

V soustavách ukazatelů životního způsobu, pokud vycházejí ze statistické informace, budou tedy jako indikátory převažovat jevy z oblasti ekonomických a institucionálních faktorů společenského rozvoje, představující *životní podmínky* lidí, empirické charakteristiky lidských činností a *materiálních zdrojů* jednotlivců i domácností. Jejich prostřednictvím však bude zobrazena pojmová struktura zahrnující aktivity, sociální vztahy, potřeby a prvky vědomí. Tento *strukturní posun*, k němuž v procesu zobrazení taxonomického modelu způsobu života do soustavy statistických ukazatelů nevyhnutelně dochází, je třeba respektovat zejména při interpretaci jednotlivých položek soustavy: skutečnost, že na úrovni ukazatelů dominují jevy určitého druhu, by neměla vést k mylnému dojmu, že tyto jevy nezbytně tvoří také jádro vlastního životního způsobu.

Tabulka 2 naznačuje, že některé položky, například určité činnosti, mohou mít v soustavě ukazatelů životního způsobu socialistické společnosti i několikerou indikativní funkci (tak určité lidské aktivity mohou být jednak přímými ukazateli pro sféru činností, jednak také nepřímými ukazateli sociálních vztahů a potřeb). V závislosti na konkrétním kontextu

může určitý jev vystupovat jednou jako ukazatel přímý, jindy jako ukazatel-příčina nebo ukazatel-důsledek. Tato *indikativní mnohofunkčnost* některých statistických ukazatelů je výrazem složité reciproční povahy kauzálních vztahů, jež se při determinaci životního způsobu projevují, a mnohdy i důsledkem jejich zatím nedostatečného probádání. Plyne rovněž z toho, že ukazatele jsou vyjádřovací prostředkem empirické úrovně, zatímco pojmy, které indikují, odpovídají už určitému, často značně vysokému stupni abstrakce; přiřazení obou úrovní pak není — pokud jde o jednotlivé ukazatele — vždy zcela jednoznačné a jedna a táž informační položka může být užita i ve více různých souvislostech. Počet a povaha těchto kontextů, tedy *diagnostické možnosti* ukazatele, nejsou předem ohraničeny a závisí na stupni poznání reality i na metodologické invenci.

Diagnostická funkce konkrétní statistické informace je tedy plně identifikována až jejím vřazením do konkrétní *soustavy indikátorů*, tj. na základě jejího kontextu; v souladu s tím je pak také třeba každý ukazatel interpretovat.

3.2. Osnova statistických ukazatelů způsobu života československé společnosti

Výběr ukazatelů životního způsobu musí vždy probíhat jak s ohledem na teoretic-

¹⁴ Toto schéma pochopitelně nezachycuje všechny indikační vazby, jež se mohou při operacionalizaci životního způsobu statistickými prostředky uplatnit. Pro jednotlivé komponenty poskytuje statistika celou řadu dalších, zde neuvedených ukazatelů —

například údaje o biologických stavech lidí, o jejich rozmístění v prostoru apod. Uvedený gnoseologický systém bude tedy ve skutečnosti ještě mnohem složitější a je třeba jej chápat s výhradami, o kterých jsme se již zmínili.

ká východiska, tak také s přihlédnutím k funkci, které má soustava sloužit, a k informačním zdrojům, o něž se může opírat. Soustavy indikátorů se budou lišit podle toho, zda jsou určeny pro vědeckou analýzu nebo pro plánovací praxi, zda vycházejí ze sociologických výzkumů nebo ze statistické evidence a výkaznictví.

V této práci se úmyslně omezujeme jen na informace poskytované běžnou statistikou. Restriktivní význam tohoto omezení je, jak jsme již měli příležitost několikrát se přesvědčit, značný: možnosti operacionalizace způsobu života by se podstatně rozšířily — zejména v těch oblastech, kde statistické ukazatele jsou neadekvátní, nedostatečné nebo prostě neexistují — pokud bychom chtěli uvažovat i o informacích z jiných zdrojů, zejména o informacích poskytovaných sociologickými výzkumy. Protože však tyto výzkumy jsou dosud prováděny jen nesystematicky, většinou jednorázově a zpravidla pouze na dílčích populacích, rozhodli jsme se s nimi v tomto kontextu orientovaném na potřeby společenského řízení nepočítat.

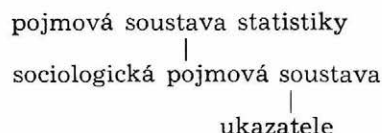
Jaké možnosti poskytuje tedy naše současná statistika pro empirické zobrazení životního způsobu? Především je třeba konstatovat, že v československé soustavě statistických informací je kategorie životního způsobu pojmem nepoužívaným a bezprostředně proto také nesledovaným. Tato soustava je členěna podle statistických odvětví, jež jsou zhruba i sektory plánovacími, a v omezené míře také podle některých průřezových jevů ekonomických, resp. demografických, jako jsou práce, mzdy, obyvatelstvo, životní úroveň apod. Poznatky o životním způsobu je možné získávat pouze prostřednictvím těchto *odvětvových statistik*, z nichž mnohé se také skutečně stávají pro jednotlivé komponenty způsobu života cenným informačním zdrojem; na mysl máme zejména statistiku obyvatelstva, práce a mezd, životní úroveň, školství, kultury, zdravotnictví, nemocnosti a úrazovosti, cestovního ruchu a ubytovacích služeb, statistiku bytového hospodářství, sociálního zabezpečení, a samozřejmě také sčítání lidu, domů a bytů, mikrocensy a statistiku životní úrovně domácností.

Chceme-li však na základě příspěvků čerpaných z různých složek statistického systému vytvořit síť statistických informací o životním způsobu, pak musíme jednotlivé statistické informační prvky vztahující se k životnímu způsobu *integrát* do jediného celku — bez ohledu na místo jejich původu v systému statistických informací; to je možné pouze na základě pojmového modelu způsobu života vneseného do statistiky z venku a umožňujícího překlenout dosud značně rigidní hranice mezi jejími subsystemy.

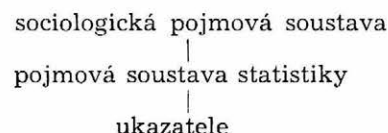
Takový model, který by naznačil, jaké informační položky vybrat ze statistiky pro empirickou mapu životního způsobu a jak je kombinovat, by mohla představovat tabulka 1. Konfrontujeme-li však tuto osnovu, rozlišující kromě obsahových komponent životního způsobu i komponenty formální s běžným statistickým materiálem, narazíme na určité metodologické potíže. Zatímco obsahové komponenty způsobu života — zvolené tak, aby na jedné straně překonaly běžnou tematickou strukturu statistiky, na druhé straně se jí však nadměrně nevzdálily — poskytnou pro výběr a třídění statistických informací poměrně dobré východisko, značné problémy budou s empirickým „překladem“ komponent formálních. V předchozím oddíle jsme ukázali, že pro takové formální komponenty životního způsobu, jako jsou hodnoty, aspirace, normy, postoje a lidské potřeby, ve statistice prakticky žádné přímé ukazatele nenajdeme a že v roli jejich nepřímých indikátorů se mohou vystřídat jevy z nejrozumnějších jiných oblastí — ekonomickými faktory počínaje a lidskými aktivitami konče.

Jde o *problém přiřazení* — adekvace sociologických a statistických pojmů, s nímž jsme se již několikrát v této stati setkali a v němž se kombinují potíže horizontální povahy, plynoucí z funkční různosti pojmových soustav statistiky a sociologie, s potížemi vertikálního charakteru, plynoucími z různého stupně jejich obecnosti. Při navrhování soustav statistických ukazatelů životního způsobu je možné řešit problém adekvace některou z těchto tří cest:

a) Především lze *vyjít ze statistických pojmů* a k nim pak přiřazovat, kdekoli je to možné, relevantní pojmy sociologické. Tuto metodu lze charakterizovat schématem:

b) Druhou alternativu představuje postup, kdy *vycházíme ze sociologických pojmů* a k nim pak přiřazujeme — opět, pokud to je možné — pojmy statistické. Tuto metodu lze charakterizovat schématem:

c) Konečně je možné zvolit cestu třetí a členit soustavu ukazatelů podle takových pojmů, které jsou *relevantní pro oba pojmové systémy* a mohou tak alespoň zčásti překlenout rozdíl mezi nimi; charakterizuje ji schéma:

V osnově statistických ukazatelů životního způsobu československé společnosti, kterou dále navrhuje, jsme se pokusili jít touto třetí cestou. Jako nejvhodnější pojítka mezi soustavou formálních komponent způsobu života a statistikou jsme zvolili kategorii lidských činností: představuje složku, kterou lze nejspíše vyjádřit přímými ukazateli a která má současně pro celou strukturu životního způsobu určující význam. Ostatní formální komponenty, totiž sociální vztahy, potřeby a prvky vědomí, v této práci pro členění statistických ukazatelů nevyužíváme, protože gnoseologické vztahy mezi nimi a empirickými položkami, které jsou ve statistice k dispozici, jsou zpravidla velmi volné a mnohdy problematické.

Osnova, podle níž by bylo možné statistické ukazatele životního způsobu členit, je v hrubých rysech uvedena v tabulce 3. Získali jsme ji, jak uvedeno, z výchozího pojmového modelu způsobu života

Tabulka 3. Osnova přehledu ukazatelů životního způsobu v československé statistice

Tematická struktura soustavy	Ukazatele		
	Ukazatele některých bezprostředně relevantních životních podmínek	Vlastní ukazatele životního způsobu	
		globální ukazatele	sociálně diferencované ukazatele
1. Biosociální reprodukce 2. Zdraví a péče o jeho zachování 3. Práce 4. Sociálně participační aktivity 5. Příjmy 6. Spotřeba 7. Bydlení a osídlení 8. Prostorová mobilita 9. Vzdělávací aktivity 10. Kulturní aktivity 11. Rekreační aktivity 12. Sociálně komunikační aktivity 13. Protispolečenské chování			
		UKAZATELE	

(tabulka 1) redukcí čtyř jeho formálních komponent na jedinou složku, totiž na lidské aktivity, a jejím promítnutím do všech 13 komponent věcných. Osnova je tedy rozvržena podle hlavních statisticky sledovatelných lidských aktivit a podle tohoto pořadacího hlediska jsou zařazeny i ty nepočtené sociální vztahy, potřeby a postoje, pro něž statistika má k dispozici alespoň nějaké ukazatele.¹⁵

Kromě ukazatelů vlastního způsobu života, vztahujících se převážně k činnostem mikrosociálních jednotek, zařazujeme do této osnovy i ukazatele některých základních *životních podmínek*, které životní způsob bezprostředně ovlivňují; počítáme dále s tím, že kdekoli to statistika dovoluje, budou se ukazatele životního způsobu členit podle jednotlivých *sociálních skupin* a dalších relevantních sociálních vrstev a kategorií. Od této osnovy zpravidla je pak možné — ještě po několikastupňové konkretizaci každého z výchozích prvků (viz připojený přehled) — přejít k vlastním ukazatelům.

Navrhovaná osnova indikátorů životního způsobu má pochopitelně všechny *nevýhody soustav taxonomického typu*: je deskriptivní, statická a vnitřně nepropojená; neobsahuje prakticky žádné položky, které by vyjadřovaly vazbu mezi komponenty, a vývojový aspekt v ní lze uplatnit pouze prostřednictvím většího počtu diachronních průřezů. Nepředstavuje tedy systém v pravém slova smyslu, ale je spíše jen podkladem pro utříděný a současně i selektivní soupis informací, které již jsou k dispozici.

Úkol vypracovat soustavu ukazatelů životního způsobu tedy zpracováním našeho přehledu ještě *řešen není*. Práce na takové soustavě by měla být v mnohem menší míře, než tomu je zde, svázána existujícími informačními možnostmi a měla by zahrnovat i aktivní úsilí vytvářet indikátory pro ty prvky kvalitativního modelu životního způsobu, které v dnešní soustavě sociálně ekonomických informací zachyceny nejsou. Prakticky použitelná soustava bude muset být podstatně

stručnější a ve značném rozsahu využije i syntetických ukazatelů, umožňujících značně snížit počet sledovaných položek. Osnova, kterou předkládáme, však může — naplněna daty — posloužit jako elementární deskriptivní mapa způsobu života československé společnosti a její stavba naznačuje i možnosti určitých analýz, které úroveň pouhého popisu překračují.

Závěrem

V této stati jsme věnovali pozornost otázkám spojeným s možnostmi sledování životního způsobu naší společnosti pomocí statistických ukazatelů. Jde o problematiku, která je z hlediska poznání a cílevědomého formování socialistického životního způsobu jistě důležitá, svým významem však přece jen dílčí.

Teoretický, ideologický a v širokém smyslu programový význam kategorie životního způsobu se totiž neměří možnostmi její operacionalizace, tím méně operacionalizace statistickými prostředky; analýzu životního způsobu nelze omezit na operace se souborem ukazatelů, který jej nezbytně zobrazí jen v redukované a okleštěné podobě. Žádná, ani sebečlenitější a dokonale promyšlená soustava ukazatelů nemůže způsob života vystihnout beze zbytku v celé jeho kvalitativní určenosti strukturou výrobních vztahů. Obraz životního způsobu zprostředkovaný statistickými ukazateli bude proto vždy v určitém směru dílčí a musí být doplněn pomocí jiných, kvalitativních prostředků.¹⁶

V našich úvahách bychom nyní měli pokračovat rozbořením konkrétních možností, kterými československá statistika při zobrazování životního způsobu naší společnosti disponuje. Měli bychom se postupně zabývat jednotlivými statistickými subsystemy a ukazateli, posuzovat jejich adekvátnost, optimalitu, interpretaci a navrhovat zdokonalení; měli bychom rozebrat možnosti statistického sledování životního způsobu jednotlivých

¹⁵ Logika uvedeného, z aktivit vycházejícího členění je do určité míry porušena vylčením samostatné položky „příjmy“; tento blok vyjímáme z kapitoly „práce“, kam by nejspíše náležel, pro-

tože tvoří, a to i ve statistice, tematicky relativně samostatný celek.

¹⁶ Podrobněji o mezích operacionalního a zejména statistického zobrazení životního způsobu viz [Illner, M. a kol. 1975].

společenských tříd a vrstev. Jde však ve smyslu o problémy, které jsou již nad možností této stati a k nimž bychom se proto rádi vrátili při jiné příležitosti.

Příloha

Členění přehledu vybraných ukazatelů životního způsobu v československé statistice¹⁷

1. Biosociální reprodukce

1. Natalita
2. Manželství
3. Rodina

2. Zdraví a péče o jeho zachování

1. Společenské předpoklady zdraví
 - 1.1. Kvalita hmotného životního prostředí
 - 1.2. Výživa
 - 1.3. Společenská péče o zdraví
2. Zdravotní stav obyvatelstva
 - 2.1. Délka života
 - 2.2. Úmrtnost
 - 2.3. Nemoci a úrazy
 - 2.4. Sebevražednost
 - 2.5. Vrozené vývojové vady
 - 2.6. Invalidita

3. Práce

1. Společenské předpoklady pracovních aktivit
2. Rozsah a povaha pracovních aktivit
 - 2.1. Rozsah pracovní aktivity
 - 2.2. Povaha pracovních aktivit
3. Organizace pracovních aktivit
 - 3.1. Ekonomická a sociální organizace pracovních aktivit
 - 3.2. Časová a prostorová organizace pracovních aktivit
4. Bezpečnost a hygiena práce
5. Vztah k práci

4. Sociálně participační aktivity

1. Členství a činnost ve společenských organizacích
2. Účast v národních výborech a jejich orgánech
3. Občanská aktivita
4. Pracovní iniciativa

5. Příjmy

1. Příjmy domácností
2. Mzdy
3. Důchody
4. Úroky a výhry
5. Půjčky

6. Spotřeba

1. Společenské předpoklady spotřeby obyvatelstva

- 1.1. Obecné předpoklady
- 1.2. Výroba spotřebních předmětů
- 1.3. Ceny spotřebních předmětů a služeb
- 1.4. Zařízení a pracovníci maloobchodu a služeb obyvatelstvu
2. Spotřeba obyvatelstva
 - 2.1. Výše osobní spotřeby
 - 2.2. Struktura osobní spotřeby
 - 2.3. Společenská spotřeba obyvatelstva
3. Spoření

7. Bydlení a osídlení

1. Společenské předpoklady bydlení
 - 1.1. Rozsah bytového fondu a bytové výstavby
 - 1.2. Stáří bytového fondu
 - 1.3. Dostupnost a cena bydlení
2. Bydlení obyvatelstva
 - 2.1. Kvalita bydlení
 - 2.2. Sociální a ekonomická organizace bydlení
 - 2.3. Sídlní organizace bydlení
 - 2.4. Rekreační bydlení

8. Prostorová mobilita

1. Stěhování
2. Vyjížděka a dojížděka za prací a studiem
3. Cestování

9. Vzdělávací aktivity

1. Společenské podmínky a předpoklady vzdělání
 - 1.1. Společenské náklady na vzdělání
 - 1.2. Vzdělávací zařízení a jejich pracovníci
 - 1.3. Ubytování a stravování studující mládeže
 - 1.4. Stipendia, stipendisté
2. Vzdělávací aktivity
 - 2.1. Předškolní výchova
 - 2.2. Základní školní vzdělávání
 - 2.3. Učňovská výchova
 - 2.4. Středoškolské vzdělávání
 - 2.5. Vysokoškolské vzdělání
 - 2.6. Studium při zaměstnání
 - 2.7. Mimoškolní vzdělávání
 - 2.8. Výchova vědeckých pracovníků

10. Kulturní aktivity

1. Společenské předpoklady kulturních aktivit obyvatelstva
 - 1.1. Společenské výdaje na kulturu
 - 1.2. Síť osvětových, kulturních a zábavních zařízení
 - 1.3. Kulturní, osvětové a zábavní akce
 - 1.4. Produkce předmětů kulturní potřeby
2. Kulturní aktivity obyvatelstva
 - 2.1. Receptivní kulturní aktivity
 - 2.2. Tvůrčí kulturní aktivity obyvatelstva
 - 2.3. Osvětové aktivity obyvatelstva
 - 2.4. Lidová zábava

¹⁷ Funkcí přehledu prezentujícího soubor ukazatelů způsobu života vybraných ze současné československé statistiky, je poskytnout orientaci o možnostech, jimiž naše statistika při zobrazování životního způsobu disponuje, a upozornit na mezery. Přehled, jehož plné znění je obsaženo v práci M.

Illner a kol. 1975, navazuje na taxonomické schéma životního způsobu, které jsme výše navrhli, a je založen pouze na těch informacích, které československá statistika běžně a periodicky publikuje. Představuje tedy svého druhu inventuru existujících možností.

11. Rekreační aktivity

1. Společenské předpoklady rekreačních aktivit
 - 1.1. Společenská zařízení umožňující rekreaci
2. Vybavení obyvatelstva pro individuální rekreaci
3. Rekreační aktivity obyvatelstva
 - 3.1. Vázaná rekreace
 - 3.2. Individuální rekreační aktivity
 - 3.3. Rekreační tělovýchova
 - 3.4. Návštěva přírodních památek a útvarů
 - 3.5. Rekreace v zahraničí

12. Sociálně komunikační aktivity

1. Společenské předpoklady sociální komunikace
 - 1.1. Hromadné sdělovací prostředky a jejich činnost
 - 1.2. Spoje a jejich činnost
2. Sociálně komunikační aktivity obyvatelstva
 - 2.1. Sledování hromadných sdělovacích prostředků
 - 2.2. Poštovní styk
 - 2.3. Telefonní styk

13. Protispoločenské chování

1. Kriminalita
2. Sebevražednost
3. Prostituce
4. Alkoholismus a toxikománie
5. Dopravní nehody

Literatura

- Bestužev-Lada, I. V.: *Forecasting the Way of Life of Society*. Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu. Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.
- Filipová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1974.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*. Sociologický časopis, 10, 1974, č. 1., s. 79—92.
- Illner, M. — Filáčková, J. — Foret, M.: *Indicators of the Way of Life of the Czechoslovak Society. Methodological Problems and Possible Solutions*. Příspěvek pro VIII. světový sociologický kongres v Torontu. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1974.
- Illner, M. a kol.: *Ukazatele způsobu života v československé statistice*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1975.
- Jadov, A.: *Sociologičeskoje issledovanie. Metodologija, programma, metody*. Moskva, Nauka 1972.
- Kutta, F.: *Principy systému řízení sociálních procesů*. Sociologický časopis, 10, 1974, č. 6, s. 611—625.
- Mansurov N. S.: *Obraz žizni: opyt postrojenija sistemy socialnych indikatorov*. Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu

v Torontu. Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.

Osipov, G. V. — Kolbanovskij, V. V.: *Social Indications and Indicators of the Social Development*. Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu. Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.

Pojmové a metodologické otázky teorie socialistického způsobu života. Výzkumná zpráva Výzkumného ústavu životnej úrovně, Bratislava, 1972.

Šulc, O.: *K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života*. Sociologický časopis, 9, 1973, č. 6, s. 644—654.

Zaslavskaja, T. I. — Ljašenko, L. L.: *O vzaimosvjazi social'no-ekonomičeskogo razvitiya děrevni i migracii selskogo naselenija*. Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu. Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.

Резюме

Иллнер М.: К возможности рассмотрения образа жизни при помощи статистических показателей

Операциональное отображение образа жизни общественных классов и крупных социальных групп для нужд управления и планирования является одной из основных функций социальных показателей. В статье объясняются методологические проблемы использования статистических данных в этих целях.

В первой части сделана попытка в рабочем порядке определить категорию «образ жизни». Отправной точкой является понимание этой категории, предложенное Филипповыми: для данной цели под образом жизни понимается конфигурация деятельностей, социальных отношений, потребностей и элементов сознания членов определенной социальной группы в ее обусловленности производственными отношениями.

Во второй части рассматриваются некоторые вопросы операционализации этой категории. Различаются таксономические и динамические модели образа жизни и в качестве исходного пункта построения системы статистических показателей предлагается двухмерная таксономическая схема образа жизни, в которой сочетание «предметных» и «формальных» слагаемых позволяет выделить аналитические элементы образа жизни. На основании рассмотрения разных типов статистических показателей, с помощью которых можно характеризовать отдельные слагаемые образа жизни, делается вывод, что в системах статистических показателей образа жизни в качестве индикаторов будут преобладать явления из области условий жизни, человеческих деятельностей и материальных ресурсов. Но они будут выявлять значительно более сложные и плохо поддающиеся наблюдению понятийные структуры, с которыми, однако, их не следует при интерпретации отождествлять.

В заключительной части автор сосредотачивает внимание на конкретных вопросах операционализации образа жизни с помощью различных статистических показателей. Рассматриваются возможности координации отдельных статистических и социологических понятий. Схема системы показателей образа жизни, заимствованных из текущей статистики (см. приложение), основана на категории человеческая деятельность и разбита в 13 следующих блоков: биосоциальное воспроизводство, здоровье и забота о его поддержании, труд, общественная жизнь, доходы, потребление, жилье и расселение, пространственная мобильность, образование, культура, отдых, социальные коммуникации, антиобщественное поведение.

Summary

Illner M.: Towards the Possibilities of Studying the Way of Life with the Aid of Statistical Indicators

The operational representation of the way of life of social classes and major social groups for the purposes of management and planning is one of the basic functions of social indicators. The present paper discusses the methodological problems connected with the application of statistical data to this end.

In the first part, an attempt is made to work out an operational definition of the way-of-life category. Proceeding from the conception outlined by J. Filipec, and B. Filipcová, we conceive the way of life — for our purposes — as a historically specific configuration of activities, social relations, needs and elements of consciousness of the members of a particular social group, which in turn is conditioned by production relations.

The second part is devoted to some problems connected with the operationalization of this category. Taxonomic and dynamic models of the way of life are distinguished. A two-dimensional taxonomic scheme of the way of life where the combination of „objective“ and „formal“ components makes it possible to define the analytical elements of the way of life is suggested as a basis for the construction of a system of statistical indicators. Various types of statistical indicators applicable in characterizing individual components of the way of life are discussed and the conclusion is reached that, in systems of statistical indicators of the way of life, phenomena from the area of living conditions, human activities and material resources will have the upper hand. These indicators, however, will indicate substantially more complex conceptual structures whose investigation is connected with difficulties; consequently, in their interpretation, the two should not be identified.

In the third part, attention is paid to concrete problems of the operationalization of the way of life with the aid of existing statistical indicators. The possibilities of individual statistical subsystems and the problems of linking statistical and sociological concepts are considered.

The scheme of the system of way-of-life indicators selected from contemporary statistics, which is attached hereto, is based on the category of human activities and broken down into the following thirteen blocks: bio-social reproduction, health and its protection, work, social participation, income, consumption, habitation and settlement, mobility in space, education, cultural activities, recreation activities, social communication, antisocial behaviour.

B. Filipcová — J. Filipec: Různoběžky života
Praha, Svoboda 1976

Pod tímto názvem vyšla v Sociologické knižnici nakladatelství Svoboda v roce 1976 rozsáhlá práce B. Filipcové a J. Filipce věnovaná problematice životního způsobu.

Autory není nutno československé sociologické veřejnosti představovat. Jsou známi řadou svých teoretických prací i kvalifikovaných vystoupení na vědeckých konferencích, sympóziích a kongresech. Podílejí se i na mezinárodních výzkumech, jsou spoluautory publikací vydávaných v ostatních socialistických zemích, jejich práce vyvolávají zájem i na mezinárodní filozofické a sociologické frontě. Právě nyní vydává Akademie-Verlag Berlin práci J. Filipce *Životní způsob v současné ideologické boji*.

Práci *Různoběžky života* rozdělili autoři do pěti kapitol, doplněných 70 stranami bohatého faktografického materiálu, analýzami statistik OSN, UNESCO, rozborů některých statistických zjištění a demografických podkladů naší provenience, komparativními materiály ze socialistických zemí aj. Práci uzavírá rozsáhlý seznam literatury, svědčící o komplexním zvládnutí zkoumané problematiky i o bohatém teoretickém a metodologickém vybavení autorů. Zvláštního ocenění zasluhuje novost, aktuálnost titulů, z nichž autoři čerpali.

První kapitola zařazuje problematiku životního způsobu do reality současného třídního boje. I když se „kvalita života“ jeví tématem aktuálním tím více, čím intenzivněji se rozvíjí vědeckotechnická revoluce, realita života vyvrací konvergenční koncepcce životního způsobu. Teorie „společnosti blahobytu“ a společnosti „střední třídy“ — v níž je prý i ekonomicky podloženo splývání životních stylů všech dřívějších tříd v jediný (americký) „způsob života“ — se rozplývá uprostřed inflace a nezaměstnanosti. Slovní doping o postindustriální společnosti nemůže vyvrátit reálný fakt, že buržoazní společnost je nikoli post, nýbrž uprostřed ekonomických, sociálních, politických a ideových krizí. Autoři dokumentují pohyb buržoazní ideologie, opouštějící stále zřetelněji někdejší „růstový optimismus“ (Rostow, Galbraith aj.), a podrobují kritice teorie dynamického konzervatismu, přesvědčujícího o možnosti seberegulace monopolního kapitalismu. Kriticky analyzují frankfurtskou školu a její epigony, snažící se i u nás o symbiózu Marxe a Freuda, a v závěru kapitoly kriticky analyzují revizionistické karikatury reálné tvorby socialistického

životního způsobu, jak se objevily zejména u Lefébèra, Fromma a Marcuseho.

Autoři v závěru kapitoly upozorňují na určitý paradox spočívající v tom, že „socialismus, který má na své straně nejen dějinnou pravdu, ale i konkrétní, hmatatelné výsledky v utváření jedinečné vlastní trasy nového způsobu života, není dosud někdy v rovině teoretických a empirických výzkumů přiměřeně se svými všemi přednostmi prezentován. Naproti tomu kapitalismus, o jehož metropoli, Spojených státech severoamerických, taková jeho stoupenci jako R. Aron a jiní hovoří jako o společnosti morálně troskotající, tedy tento rozpolcený a rozkládající se systém stále dosud v části světa dovedně ovládá vědomí a jednání těch vrstev pracujícího lidu, jejichž život soustavně mrzáčí“ (s. 43).

V celé první kapitole je programově realizována myšlenka, kterou vyjádřil L. Hrzal na semináři komunistů filozofů a sociologů v Solenichách: „Trvalou, konstitutivní složku celého vědeckého programu filozofie a sociologie tvoří kritika buržoazní a revizionistické ideologie... Jde tu především o zásadní konfrontaci s hlavními proudy buržoazní filozofie a sociologie atd., o komplexní kritickou analýzu jejich teoretických a sociálních kořenů, k čemuž spojení filozofických a sociologických přístupů vytváří potřebné a nutné předpoklady, jakož i pozitivní řešení těch problémů současnosti, na nichž tyto směry parazitují“ (s. 45).

Marxistické pojetí člověka a způsob života zkoumají autoři ve druhé kapitole. Ukazují význam výroby prostředků pro rozvoj člověka jako specifického druhu, zkoumají vztah subjektu k přírodě a v této souvislosti ukazují na reálnou váhu i biologických a genetických prvků v determinaci subjektu.

V práci, která s takovou šíří záběru studuje životní způsob, zcela logicky vystupuje nutnost zabývat se i psychofyziologickým vybavením subjektu, odtud i sociální roli talentu a nadání i věd, které do této oblasti směřují. Autoři těmto otázkám věnují pozornost; při kvalitě této partie lze jen litovat, že tak stručnou. Nejdříve vyjadřují své zásadní stanovisko k marxistickému pojetí psyché a psychologie: „Nepopíráme a ani Marx nikdy nepopíral existenci individuálních vloh a určitých jejich vlivů na životní osudy lidí. Nicméně nevysvětloval jimi tyto osudy, ale ukázal reálné cesty jejich uplatnění a rozvinutí. Tím také narysoval akční rádius a hranice psychologie, která naopak, chce-li být vědeckou psychologií, musí do sebe vstřebat principy materialistického pojetí dějin; cesta k rozvinutí a

uplatnění mnohostranných individuálních vloh (a jejich neopakovatelnosti) vede totiž přes revoluční přestavbu společenských podmínek působení psychických faktorů člověka. Proto také klíč k rozpoznání a rozvinutí individuálních talentů je třeba hledat nikoli pouze v psychologii osobnosti, ale v nastolení diktaury proletariátu a v organickém spojení komunistické společenské formace s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce. Tajemství člověka, ani co do rodové podstaty, ani co do individuální osobnosti, není psychologické povahy. Jeho teoretické i praktické rozluštění je věcí revolučního společenského pohybu týkajícího se především přeměny společenských vztahů, institucí a konečkonců revoluční přeměny charakteru pracovní činnosti lidí“ (s. 56).

Autoři upozorňují, že typové odlišnosti lidí vedou i k určité diferenciaci při volbě aktivit ve volném čase (extrovert, introvert). Bylo by vhodné ukázat, že mají svůj význam i při volbě povolání a takto zprostředkovaně zasahují tedy i sféru práce. Velmi zajímavé by jistě byly výzkumy ověřující například vazby mezi extrovertní typovou vybaveností a kolektivismem; specifická váha tohoto komponentu v socialistickém životním způsobu bude mít nepochybně silně vzrůstající tendenci. Na velmi významnou oblast upozorňují autoři i na str. 60, když připomínají marxistickou tezi o úloze talentu osobnosti. Realizace usnesení naší strany o výchově talentů na školách by vyžadovala hlubší poznání mechanismů optimalizace sociálních podmínek a organizačních forem. Přesné zjištění bariér by umožnilo za socialismu cílevědomě minimalizovat ztráty při rozvoji například matematického nadání u mládeže.

Podstatnou pozornost věnují autoři ve druhé kapitole místu a roli práce ve způsobu života lidí. Jde o základní marxistickou pozici, zatracovanou ovšem buržoazními ideology jako jakýsi ekonomismus a spojovanou obvykle s výtkami o „zanedbání člověka“.

Koncepci člověka věnují autoři závěrečnou část druhé kapitoly. V ní podávají pozitivní výklad marxistického pojetí podstaty člověka a v této souvislosti analyzují chybné koncepte A. Schaffa, jak je podal zejména ve své práci *Marxism a jednotka lidstva* (Varšava 1965) a dále L. Kolakowského, vyjádřené v práci *Światopogląd a życie codzienne* (Varšava 1957). Pro prvního je klíčem k marxismu jednotlivec. Pro druhého jedinac prý nesmí být prostředkem, nýbrž cílem.

Dialektiku jedince a společnosti řešil Marx známou charakteristikou socialismu jako sdružení, v němž svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech. Kapitalismus produkuje konkurenci. „Tento individualismus založený na konkurenci znamená faktické odsuzování a mrzačení osobnosti v masovém měřítku, zatímco zespolednění výroby vede v masovém měřítku k rozvoji individualit. Individualismus tedy ohrožuje individualitu osobnosti v pravém slova smys-

lu, zatímco komunistický kolektivismus znamená ve své intenci pravý opak: rozvoj individuálních vloh jednotlivce v zájmu společenského celku“ (s. 94).

Ve třetí kapitole nazvané *Socialistický životní způsob v teoretické reflexi*, se autoři zabývají vymezením socialistického způsobu života.

Jestliže v současné době již většina zemí socialistického tábora buduje rozvinutý socialismus, zákonitě sílí potřeba komplexního řízení všech stránek pohybu společnosti, potřeba cílevědomého rozvoje socialistického životního způsobu.

V této kapitole je shromážděn bohatý a našemu čtenáři ne vždy známý materiál o vývoji teoretických názorů na socialistický životní způsob především v SSSR a polom i v naší zemi.

Ve dvacátých letech se v Sovětském svazu rozvinuly četné diskuse související s novou koncepcí života v prvé socialistické zemi. Zcela logicky se do ní zapojili i architekti, postavení před úkol nových urbanistických řešení a široké bytové výstavby. K problematice bylo přijato usnesení ÚV VKS(b) v r. 1930.

„Je poměrně málo známou a zároveň impozantní skutečností, že již v r. 1918 S. G. Strumilin organizuje první výzkum příjmů a výdajů dělnických rodin v Petrohradě, později rozšířený do čtyřiceti dalších měst. V letech 1923—1928 se pravidelně — vždy v listopadu opakovaly tzv. ‚listopadové rozpočty‘, zkoumající rozpočty dělnických a zaměstnaneckých rodin. Tyto první výzkumy zachycují pohyb v materiálních životních podmínkách zejména dělnické třídy“ (s. 116).

Ve stručné subkapitole je věnována pozornost i našim tradicím, zejména názorům arch. K. Honzika a prof. J. Krohy.

Autorům se podařilo shrnout dostatečně reprezentativní okruh teoretických názorů o pojetí socialistického způsobu života, jak jsou dnes prezentovány v literatuře socialistických zemí. Ukazuje se, že velmi častý je akcent na dominantní úlohu činnosti.

Velmi přínosné je pojetí teoretiků G. Hoppeho a G. Manze z NDR, kteří píší o úrovni zralosti socialistické společenské formace toto: „Dnes už nestačí měřit ji pouze materiálně předmětnou úroveň života, pouze materiálně předmětnou úroveň spotřeby či pouze úroveň jednoho odděleného systému. Převahu našeho zřízení nad kapitalistickým vyjadřuje aktivní utváření a formování celého systému socialistické společnosti vcelku, jež nachází svůj historický výraz v utváření kvalitativně nového způsobu života. Životní způsob v socialismu zahrnuje „veškerou sociální a duchovní činnost lidí. V procesu jeho rozvíjení dochází k sociálnímu sblížování tříd a vrstev, k růstu morálně politické jednoty lidu“ (s. 147).

V práci je věnována seriózní pozornost přínosu R. Richty a jeho prací pro marxistické pojetí socialistického životního způsobu.

V dalších částech třetí kapitoly se hodnotí

empirické zkoumání socialistického životního způsobu. Na pozadí kritického rozboru některých přístupů polských sociologů a z našich zejména práce Machoninovy dospívají autoři k řadě závažných teoretických i metodologických závěrů: „Převládající koncentrace empirického výzkumu na zúžené definované ukazatele materiálního a kulturního standardu jako nejpodstatnější složky životního způsobu může mít v určité historické fázi vývoje socialismu jisté oprávnění,¹ ovšem za jediné podmínky: že tento proces bude zachycen ve svých specifických, rozvoji socialistické společnosti odpovídajících podobách. Právě tato stránka je zatím v empirickém obraze skutečného společenského pohybu vyjádřena většinou velice slabě, až nedostatečně.

Nespočívá snad 'vina' na samé skutečnosti, která nese v sobě zatím velice málo „odlišných“ znamení, není snad poznání stavěno do obtížné role nástroje, s jehož pomocí se má najít 'socialistické specifikum' tam, kde prostě ve skutečnosti není? Zdá se nám, že právě naopak empirie je v situaci, kdy si nedostatečně uvědomuje a artikuluje problém výzkumu životního způsobu jako procesu vzniku nové kvality,² vázané na společenské zřízení“ (s. 170).

Autoři ukazují, v čem tkví omezení stratifikačního pojetí sociální struktury pro výzkum životního způsobu. Jde předně o to, že východiskem je jedinec. Dále, že stratifikační přístup je ahistorický. Umožňuje spíše dílčí popis určité situace, nemůže však „reflektovat změny v sociální struktuře jako proces s rozlišením kauzálně určujících a kauzálně určených jevů“. Konečně jednostranně zdůrazňuje vertikální sociální diferenciaci.

Autoři uvádějí názory řady marxistických teoretiků (Fedosejev, Uznadze, Hahn) prokazujících, že analýza vrstev, skupin, kolektivů a jednotlivců je organickou částí třídní analýzy, že rodina, pracovní kolektiv „nesou“ třídní určení k jednotlivci.

„E. Hahn a podobně marxisté ze všech ostatních socialistických zemí usilují o tvůrčí rozpracování třídního principu v jeho dalších konkrétních zprostředkováních. Naproti tomu naši odpůrci by chtěli tento náš poznávací pochod vycházející z třídního principu interpretovat jako odchod na druhou stranu, tj. do náručí buržoazních stratifikačních teorií“ (s. 174).

Závěr třetí kapitoly je věnován kritice Mertonova pokusu řešit vztah empirie a teorie vytvořením teorie středního dosahu. Tento pokus hodnotí B. Filipcová a J. Filipec jako nikoli nalezené řešení, nýbrž naopak stavění další bariéry, neboť vzniká „generalizaci závěrů z dat získaných na bázi pozitivistického omezeného přístupu k realitě, zachycujících

jevovou stránku skutečnosti a představuje ve své podstatě zafixování všech omezeností pozitivistického empirismu prostředky abstraktního logického myšlení. Je to falešná generalizace a špatná abstrakce, která je především překážkou poznání společenské skutečnosti“ (s. 179).

V této souvislosti odkazují autoři i na marxistickou kritiku koncepce teorie středního dosahu v práci F. Charvátka *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií* (Praha, 1975, s. 114).

Metodologický charakter má kapitola čtvrtá *Srovnání a poznání*. Autoři se v ní zabývají některými již realizovanými empirickými výzkumy životního způsobu v socialistických zemích, nebo i výzkumy typu kapitalismus — socialismus a na této bázi vyslovují řadu nových myšlenek k teorii i praxi komparací.

Klasikové oceňovali komparativní metodu jako významný gnoseologický nástroj. Takovým ovšem je pouze ve své dialektické podobě. Jedním z nejvýznamnějších aspektů komparací v pracích buržoazních autorů je naopak jejich statickost. Anketa a dotazník nejsou potom filmem odražejícím životní procesy, nýbrž často naopak velmi voluntaristicky volenými jednotlivými fotografickými záběry. Nelze proto analyzovat jen data, nýbrž i způsob jejich získávání. Autoři uvádějí některé práce buržoazních sociologů, kteří si již sami omezenost empirických výzkumů a význam metodologie a teorie stále více uvědomují (J. Padioulet aj.).

Podstatnou část kapitoly zaujímá rozbor známého mezinárodního výzkumu využití času ve dvanácti zemích (UNESCO — Szalai-1972). Citace faktického materiálu z výzkumu, kterého se vedle SSSR NDR, BLR, MLR, PLR a Jugoslávie zúčastnila i ČSSR, (terénní výzkum se konal v Olomouci), zde ovšem není možná.

Závěr čtvrté kapitoly je věnován východiskům vědecké komparistiky, jejíž aktuálnost v socialistických zemích zdůrazňují i procesy integrace, potřeba společných prognóz a plánů. Pokud jde o komparace typu socialismus — kapitalismus, uvádějí autoři model, usilující „o pozitivní překonání neadekvátního principu komparací typu socialismus — kapitalismus, podle něhož jako by jedna společnost měla na věčné časy dohánět druhou. Ve skutečnosti však socialismus si nelze představovat jako běžce, který beznadějně dohání překonané cíle kapitalismu nýbrž spíše, obrazně řečeno, jako běžce, který běží zásadně jiným směrem, jinou cestou a jinam než kapitalismus. Tyto obě trajektorie ve vývoji současného světa, představujícího vnitřně souzledanou dialektickou jednotu protikladů, jsou také

¹ Odpovídá politice zvyšování hmotné a kulturní úrovně, která v praxi socialistických zemí je dlouhodobě sledována.

² Tato obecná poznámka platí jistě se značnou diferenciací. V polských studiích je kategorie socialistického životního stylu například minimálně

frekvencována a s ní i otázka jeho specifických rysů. V analyzovaných výzkumech si nejvýrazněji tuto problematiku uvědomuje Fergová, která se neustále snaží interpretovat výzkumné výsledky v začlenění do konkrétního historického vývoje maďarské socialistické společnosti.

materiálním základem jeho odlišných interpretací. Jen jedna z nich má skutečnou budoucnost. Je to ta interpretace, která je rozluštěnou hádankou lidských dějin a přitom současně ví o tom, že jí je“ (s. 228).

Pátou, nejrozášhlejší kapitolou, nazvanou *Tvorba života a život jako tvorba*, práce vrcholí a vyúsťuje k otázkám naší přítomnosti.

Autoři zde předně podávají vlastní formulaci životního způsobu: „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu a potřeb vznikají, i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v němž pak nabývá různých funkcí a významů. Jde o převážně kvalitativní, složité strukturovaný jev, jehož postižení a měření, zejména běžnými metodami empirické sociologie, je ovšem velmi obtížné“ (s. 234).

Ukazují dále, že v rámci konkrétní sociálně ekonomické formace reprodukuje jednotlivé třídy svůj život různým způsobem, a nelze proto hovořit o stejném způsobu života celé společnosti.

Socialistický způsob života představuje novou kvalitu. Revoluce vytváří společenské vlastnictví výrobních prostředků, všichni zakládají svůj život na výsledcích vlastní práce, podílejí se na řízení, roste životní úroveň a existují sociální jistoty pracujících, mění se postavení jedince. Dochází ke změně funkce životního způsobu.

„Socialistický způsob života má dvě základní funkce: je prostředkem k všestrannosti směřujícího rozvoje osobnosti a takového rozvoje společnosti, jenž vytváří předpoklady přechodu k vyšší vývojové fázi — ke komunismu“ (s. 250).

Autoři uvádějí i cenný statistický materiál, prokazující procesy homogenizace v naší společnosti. Jde například o postupné vyrovnávání příjmů dělníků a družstevních rolníků, o vyrovnání rozdílů mezi národy, ve spotřebě různých společenských vrstev, v časovém rozvrhu dne atd.

Socialistická společnost programově zasahuje do tvorby životního způsobu již v rovině řízení ekonomiky („systém výroba — rozdělování — spotřeba nesmí tedy být chápán jako samoučel, nýbrž jako jeden z významných prostředků formování socialistického způsobu života“ — s. 318), tak v procesu výchovy a vzdělávání („vedle rodiny a školy zaujmají v utváření životního způsobu stále významnější postavení moderní komunikační prostředky“ — s. 330).

Tím socialistická společnost vytváří podmínky ke stále širšímu rozvoji aktivity a tvořivosti všech tříd, skupin, kolektivů a jednotlivců.

„Nový život nečeká na člověka v ‚království nebeském‘, ani mu nemůže být dán shůry

jako dar. Není na prodej, ani zadarmo. Vskutku nový a vpravdě lidský, socialistický způsob života vzniká výhradně jako dílo pracujících mas“ (s. 347) — uzavírají autoři svoji práci.

* * *

Jak je zřejmé ze stručné recenze obsahu a z citovaných výňatků, je práce B. Filipcové a J. Filipce věnována tématu v současné etapě vysoce aktuálnímu. Autoři přitom neváhají vyslovit svůj názor k otázkám zdaleka ne uzavřeným, sami mnohé nové nadhazují. Čtenář přirozeně může mít na některém místě odlišný názor, některý soud autorů by mohl formulovat jinak, určitému faktickému údaji by připsal větší či menší váhu apod. Tak např. — lze skutečně pojem „pasivní konzumentství“ hodnotit jako *contradictio in adjecto*, neboť vždy „existuje účast vnímatele na komunikačním aktu“ (s. 338). Jestliže vždy — proč potom následuje formulace, že „má existovat“? Proč na další straně se uvádí správné konstatování, že i pasivita se reprodukuje a plodí potřebu nečinnosti? Věcně jde o to, vidět kde a proč je tato spoluúčast vnímatelů (účastníků) malá (jen poslech hudby, jen přihlížení sportu atd.) a vytvářet, optimalizovat podmínky i rozvíjet člověka samotného.

Různoběžky života představují práci teoreticky náročnou: vstupují na terén mnohdy neprobádaný, mnohdy více než složitý. V tomto procesu přináší řadu nových pohledů, hodnocení, inovací, což je jedním z hlavních atributů skutečně vědeckého přístupu.

Práce je psána důsledně z marxistických pozic. Přináší čtenáři rozbor celé řady teoretických názorů, jejichž kritika je zasvěcená, fundovaná. Představuje významný teoretický a metodologický základ jak k dalším teoretickým diskusím k pojetí a obsahu socialistického životního způsobu, tak k řešení řady organizačních otázek ve sféře řídicí praxe. Obsahuje bohatý aktuální a faktografický materiál.

Různoběžky života nepochybně právem vyvolají široký zájem mezi pracovníky společenskovědní fronty u nás i v ostatních socialistických zemích.

Jaroslav Kohout

D. I. Česnokov: Historický materialismus jako marxisticko-leninská sociologie

Praha, Svoboda 1975

V sociologické knižnici nakladatelství Svoboda vyšla v roce 1975 práce sovětského vědce D. I. Česnokova, která je věnována významné problematice současné marxistické vědy. Česnokov se v ní zabývá především otázkami pojetí marxistické sociologie, jejího vztahu k ostatním společenským vědám v rámci marxismu-leninismu, otázkám sociologické teorie a sociálního výzkumu a s tím spojeným metodologickým otázkám. Významné místo v koncepci celé knihy zaujmají dále otázky fungování obecných sociálních zá-

konitostí, problémy revolučního přetváření světa a v neposlední řadě i kritika soudobého revizionismus a buržoazní sociologie. Rozsah řešených problémů v knize je tedy značný, v řadě věcí bezesporu přínosný a inspirativní.

Za nejvýznamnější a také za nejdiskusnější pokládám ty kapitoly knihy, v nichž se autor snaží formulovat pojetí marxistické sociologie (především kapitola 1. a 3.). Prvá kapitola je věnována historickému významu objevu materialistického pojetí dějin. Autor správně konstatuje, že „je-li marxismus harmonickým filozofickým systémem, vysvětluje se to především tím, že stojí na žulovém materialistickém základě...“ Dále zdůrazňuje jaký význam má materialistické pojetí dějin pro vypracování strategie a taktiky revolučního dělnického hnutí. V bezprostředním spojení s revolučním dělnickým hnutím se materialistické pojetí dějin změnilo z hypotézy ve vědeckou teorii, stalo se „základem obecné sociologické teorie marxismu-leninismu, historického materialismu, jediné vědecké teorie společenského vývoje“.

Na otázku, co znamená historický materialismus jako sociologická teorie marxismu, Česnokov odpovídá, že se tento přístup projevuje především v uplatňování materialistické dialektiky na zkoumání všech společenských jevů. Na tomto základě podává historický materialismus ucelené pojetí společenského života, je harmonickou teorií společenského vývoje. Současně je však také metodologií poznání sociálních jevů. Historický materialismus je obecnou metodou pro všechny ostatní společenské vědy. Autor uvádí, v čem spatřuje podstatu Marxova sociologického přístupu ke společenským jevům. Je to především důsledné objektivní zkoumání sociálních jevů v celé souvislosti, bez vytrhávání jednotlivých příkladů nebo událostí; dále respektování dialektiky společenského života dějin vzniku a vývoje sociálních jevů. Při analýze jakéhokoli jevu se musí badatel seznámit s veškerým materiálem, který věda o jevu shromáždila, a to nejen v rovině konkrétních vědeckých údajů, ale i v rovině obecného vědeckého obrazu společnosti.

Když Česnokov hodnotí Leninův přínos pro rozvoj marxistické sociologie, zdůrazňuje především jeho myšlenky obsažené v knize *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům*. Zde postupně dochází k vymezení marxistické sociologie, kterou chápe jako vědu „...o nejzákladnějších, nejobecnějších zákonech vývoje lidské společnosti, a to předpokládá, že jejím předmětem je analýza struktury společnosti, studium souvislostí všech stránek společensko-ekonomických formací“. Zcela jednoznačně a ve všech souvislostech uvádí, že za marxistickou sociologii považuje historický materialismus. To je také v podstatě základní výchozí bod celé recenzované práce. D. I. Česnokov v tomto směru patří k těm marxistickým autorům, kteří se domnívají, že sociologické zkoumání společ-

nosti se vyčerpávajícím způsobem děje v rámci historického materialismu. Tento názor na předmět marxistické sociologie a jeho vztah k historickému materialismu jak známo však není jediný. V sovětské literatuře je mnohem frekventovanější pojetí historického materialismu jako teorie a metody vědeckého poznání revolučního procesu. Toto pojetí vychází z faktu rozdílných úrovní vědeckého zkoumání co do obecnosti a chápe historický materialismus jako nejobecnější sociologickou teorii společenského pohybu. Tento přístup je prezentován v pracích A. M. Rumjanceva, V. A. Jadova, A. G. Zdravomyslova, G. Glezermana a dalších sovětských vědců.

Od Česnokova pojetí sociologie se výrazně liší přístupy dalších marxistických autorů, především bulharských, kteří chápou sociologii jako „nejobecnější nefilozofickou vědu“ (viz práce T. Pavlova, Ž. Ošavkova, S. Michajlova ap.). Ponechme zde stranou podle mého soudu diskusní pojem nefilozofická věda a připomeňme si, že toto pojetí zdůrazňuje význam sociologie zejména pro zkoumání dílčích otázek společenského vývoje na metodologickém základě historického materialismu.

Z hlediska výše uvedených přístupů, prezentovaných jednak sovětskými a jednak bulharskými autory, je pojetí sociologie, tak jak jej uvádí D. I. Česnokov zřejmě krajní a představuje podle mého mínění zřetelnou redukci složitosti zkoumání sociálního systému společnosti.

Česnokov správně uvádí, že marxistická sociologie na rozdíl od speciálních věd chápe celou společnost ve vzájemném působení jejích různých částí v různých etapách vývoje, analyzuje nejzákladnější, nejobecnější vývojové zákony společensko-ekonomických formací, odhaluje a formuluje obecné sociologické zákony (s. 74). Podle mého soudu je však problematické se domnívat, že se tím obsah marxistické sociologie vyčerpává.

V kapitole druhé autor rozebírá složitost působení společenských zákonů, uvádí, že zákony na sebe vzájemně působí prostřednictvím vzájemných vztahů a jednání lidí tím, že v lidech vyvolávají určitá přání, cíle, podněty je k činnosti (s. 53). Je tedy nesporné, že bezprostřední mechanismus působení společenských zákonů tvoří složitý komplex souvislostí, jejichž vysvětlení představuje proces prohlubování poznání zákonitostí společenského pohybu a odhalování dílčích zákonitostí, nebo pochopení podstaty nových společenských jevů. Autor sám v úvodu této kapitoly mluví o nutnosti vracet se k poznáním kategoriím v souvislosti s měnicími se životními podmínkami, zdůrazňuje i nutnost vytváření nových sociologických kategorií (s. 53). Domnívá se však, že sociální systém je ve své dynamice v nejobecnější rovině uspokojivým způsobem zkoumán především historickým materialismem a v rovině nižšího stupně obecnosti dalšími společenskými vědami.

D. I. Česnokov zdůrazňuje, že specifika so-

ciologie jako společenské vědy spočívá právě v tom, že se zabývá *nejobecnějšími* souvislostmi společenského života. „Společenské vědy zkoumají společenské vazby a vztahy lidí včetně celého systému společenských institucí. Avšak společenské vztahy se zase rozpadají na různé druhy vztahů: výrobně ekonomické, sociálně třídní, politické, právní, etické aj. Pojem vazeb a vztahů mezi lidmi nemůže tedy tvořit předmět ani (lépe „jen“ poznámka F. Z.) jedné společenské vědy a odlišovat ji od jiných společenských věd.“ Proto podle autora nemůže být předmětem sociologie problematika vztahů a vazeb mezi lidmi, neboť by se sociologie vlastně přeměnila v sumu všech ostatních společenských věd (s. 90). Otázku předmětu a specifiky sociologie proto klade jinak. Tvrdí, že každá oblast sociologie je předmětem zkoumání zvláštní vědy nebo soustavy věd a sociologie zkoumá souvislost mezi těmito vědami. Specifika sociologie jako vědy pak spočívá v tom, že se v jejím rámci nezkuňují všechny souvislosti a vztahy, ale jen ty nejzákladnější, které se uplatňují v obecných *sociologických zákonech*. Jinými slovy, autor dokazuje, že není nutné provádět sociologické zkoumání relativně samostatných oblastí společenského života prostřednictvím úsekových sociologií (uvádí například nevhodnost sociologie práva, s. 93), nýbrž, že toto zkoumání, včetně sociologického výzkumu, je vlastně vyčerpáno příslušnými speciálními společenskými vědami. „Zvláštnost a přednost sociologie ve srovnání s jinými společenskými vědami spočívá v tom, že se opírá o všechny sociální výzkumy jak bezprostředně, tak zprostředkovaně, a to na základě těch zobrazení a závěrů, k nimž dospěly speciální vědy zpracováním pozorování a pokusů“ (s. 96).

Domnívám se, že nelze souhlasit s autorem, když dále tvrdí, že nezáleželo na tom, kdo provádí výzkum, zda ekonom, právník, estetik ap. Naopak každá speciální společenská věda přistupuje ke zkoumání sociálního systému z jiného, specifického, zorného úhlu, který je fixován v kategoriálním aparátu této vědy a v metodologických předpokladech respektujících tuto specifiku.

V posledním paragrafu třetí kapitoly se Česnokov zabývá otázkou dalšího rozvoje historického materialismu v souvislosti se sociálními výzkumy. Uvádí tezi, že historický materialismus není jen obecnou teorií a metodologií společenských věd, ale i nástrojem *bezprostředního* poznání konkrétních společenských jevů. Domnívám se, že vzhledem k obecnosti historického materialismu, která je správně v knize zdůrazňována, nemohou být kategorie, zákony a metodologické principy historického materialismu — obecné sociologie, bezprostředním nástrojem zkoumání. Není pochopitelně sporu o tom, že každý důsledně marxistický sociologický výzkum sociálních jevů musí respektovat vědeckou teorii historického materialismu a z ní plynoucí direktivy ve všech fázích empirického

zkoumání. Mezi obecné kategorie historického materialismu a bezprostřední konkrétní empirické zkoumání zákonitostí sociálních procesů však, jak snadno zjistíme z jakéhokoli speciálního výzkumu, vstupuje celá řada kategorií, pojmů, dílčích poznatků a hypotéz, které mají jen omezenou platnost z hlediska svého rozsahu, jsou však nezbytné pro pochopení a vysvětlení sociálních jevů a tvoří proto zcela přirozeně nižší roviny poznání v rámci marxistické sociologie. Podle stupně rozpracovanosti, ucelenosti, vytvářejí tyto dílčí poznatky o sociálních procesech relativně samostatné systémy poznatků, často tvoří i více nebo méně konsistentní parciální společenské teorie.

Pokud jde tedy o problematiku pojetí marxistické sociologie, tak jak je v recenzované knize zastává D. I. Česnokov, domnívám se, že ne zcela uspokojivě postihuje složitost sociálního pohybu, jeho komplexnost a strukturovanost. Pokládám za nejspřávnější takové pojetí marxistické sociologie, které je v obecné a nejobecnější rovině tvořeno historickým materialismem, ale nevyčerpává se tím (viz výše uvedené názory některých sovětských autorů). Marxistická sociologie má své upravení i v nižších rovinách obecnosti — při zkoumání dílčích relativně samostatných sociálních procesů a rozpracování metod sociologického výzkumu i mimo rámec speciálních věd. Z hlediska významu propracování struktury marxistické sociologie je Česnokovův přínos možno spatřovat ve zdůraznění významu historického materialismu jako nejobecnější sociologické teorie a rozpracování této teorie do otázek souvisejících s revoluční přeměnou světa. Podstatná je rovněž autorova kritika buržoazních koncepcí sociologie.

Otázkami koncepce marxistické sociologie se Česnokov zabýval také v kapitole čtvrté, zabývající se problematikou vztahu mezi společenskými vědami. Upozorňuje, že pro pokrok vědy jsou charakteristické dvě základní tendence: diferenciaci a integraci poznatků. Tyto procesy musí být respektovány zvláště v oblasti metodologie. Nejobecnější rovinu metodologie tvoří filozofie. Schematický a zjednodušený výklad marxistické filozofie, odtržený od dílčích věd vede k dogmatismu, při němž se přehlíží metodologické problémy jednotlivých věd. Druhé krajní nebezpečí představuje pozitivismus, s nímž — jako charakteristickou metodologickou základnou buržoazní ideologie — je třeba vést neustálý boj. S těmito názory autora je možno jednoznačně souhlasit.

Na tyto úvahy navazuje autor diskusí otázky vztahu historického materialismu a filozofie (s. 147). Kritizuje zejména pokusy některých autorů oddělit problémy, jimiž se „nezabývá jen historický materialismus (např. třídy, stát ap.)“ od historického materialismu a soustředit je do teorie vědeckého komunismu a ponechat sociologii jen „filozofickou problematiku ve vlastním smyslu.“ V této

souvislosti oprávněně argumentuje dialektickou jednotou marxistické filozofie a sociologie. Domnívám se, že právě v této dvojakosti jediného je největší teoretický a metodologický význam historického materialismu jako nejobecnější marxistické sociologické teorie. Současně Česnokov kritizuje autory, kteří se snaží vytvořit zvláštní sociologii jako teoretickou vědu vedle historického materialismu (s. 156).

V souvislosti s řešením otázek vztahu mezi mikroanalýzou a makroanalýzou při zkoumání sociálních procesů se dále dotýká významu sociálních výzkumů. Podle mého soudu správně kritizuje přístupy přeceňující dílčí výzkumy, pokusy dělat z těchto výzkumů samostatnou společenskou vědu. Současně se však v této pasáži objevuje jistý rozpor v hodnocení významu historického materialismu pro zkoumání sociálních procesů v rovině mikroanalýzy. Autor na jedné straně, jak jsem se již zmínil výše, uvádí, že historický materialismus slouží k *bezprostřednímu* zkoumání sociálních jevů, a zde v jiné souvislosti mluví o nezbytnosti „*obruštění*“ historického materialismu řadou nových kategorií právě při zkoumání konkrétních sociálních jevů.

Závěr čtvrté kapitoly tvoří rozbor metodologického významu kategorií historického materialismu při zkoumání vzájemného působení sociálních jevů. Česnokov zejména zdůrazňuje význam rozpracování kategorií historického materialismu z hlediska jejich metodologické funkce pro oblast výzkumu těch sociálních procesů, které probíhají v souvislosti s budováním socialistické společnosti. Zejména podtrhuje metodologický význam teorie třídního boje pro sociální analýzu společenských jevů.

Kapitola pátá se zabývá pojetím revoluce jako průsečíku sociologických zákonitostí v soudobé praxi přetváření světa. Autor ukazuje především na základní hybnou sílu socialistické revoluce, na dělnickou třídu a její úlohu v procesu budování státu diktatury proletariátu. Mohlo by se zdát, že tato kapitola se poněkud odchyluje svým zaměřením od hlavního záměru knihy, jímž je zřejmě snaha koncipovat profil marxistické sociologie. Ve skutečnosti však tato problematika výstižně dokresluje autorovo chápání obecné teorie této vědy.

Závěrečné dvě kapitoly jsou věnovány kritice revizionismu ve filozofii a kritice soudobé buržoazní sociologie. Česnokov především upozorňuje na zostřování ideologického boje v soudobé etapě socialistické revoluce a rozebírá některé jeho zvláštnosti. Vytýká buržoazní sociologii především její empirismus a redukcionismus při zkoumání sociálních jevů. Idealismus buržoazní sociologie bude trvat potud, pokud se sociologové nevzdají abstraktního nazírání na společnost, pokud nebudou respektovat reálné rozdíly mezi materiálními a ideologickými společenskými vztahy. Materiální vztahy jsou základem vztahů

ekonomických a výrobní vztahy jsou závislé na určité úrovni vývoje výrobních sil — pouze na základě této východní teze je možno dojít k pravdivému poznání společenských procesů (s. 249).

Apologetičnost buržoazní sociologie ilustruje Česnokov na koncepcích tzv. průmyslové společnosti a od nich odvozených teorií konvergence ap. (P. Sorokin, R. Aron, W. Rostow a další).

V závěrečném paragrafu se autor vrací k problematice pojetí historického materialismu jako marxistické sociologie. Opakuje, že to byla právě marxistická sociologie — historický materialismus, která poprvé v dějinách vědecky definovala společnost a zjistila zákonitosti jejího vývoje. Současně byl stanoven rozdíl mezi sociologickými zákony, které působí v několika společensko-ekonomických formacích a specifickými zákony každé jednotlivé formace.

Česnokov nejen zde, ale v celé knize mluví o sociologických zákonech. Domnívám se, že v této souvislosti by bylo přesnější označovat zákonitosti společenského pohybu jako sociální zákony, neboť tyto zákony jsou bezsporně předmětem studia nejen sociologie, ale i ostatních společenských věd. Pojem sociologický zákon plyne z takového pojetí sociologie, které vymezuje sociologii v nejšířším slova smyslu, tj. takovém, které zahrnuje dílčí společenské vědy do sociologie. V tom případě je sociologický jev faktický synonymem sociálního jevu. Nepřesnost podle mého soudu spočívá v tom, že se tímto pojetím popírá specifika sociologického přístupu ke zkoumání sociálních jevů v rovině nižšího stupně obecnosti.

Česnokova kniha je zajímavá pro našeho čtenáře především tím, že prezentuje jeden, možno říci krajní, typ názorů na pojetí marxistické sociologie. Přínosem je komplexní argumentace, která umožňuje postihnout široké spektrum marxistické sociologie zvláště v nejobecnější rovině. Pokud jde o pojetí historického materialismu jako marxistické sociologie, nepokládám toto, možno říci, absolutní ztotožnění za přijatelné z důvodů, které jsem uvedl již výše. Struktura marxistické sociologie se zřejmě nevyčerpává jen rovinou nejvyššího zobecnění. Problém předmětu marxistické sociologie a jejího místa v rámci systému marxismu-leninismu bude zřejmě ještě dlouho diskutován. Domnívám se, že faktickému stavu rozvoje marxistické sociologie a potřebám praxe řízení socialistické společnosti mnohem více odpovídá takové pojetí, které historický materialismus chápe jako *nejobecnější* sociologickou teorii a metodologickou bázi pro sociologické zkoumání v konkrétních oblastech společenského života, pro sociologické výzkumy zákonitostí fungování dílčích sociálních jevů a procesů.

František Zich

Recenzovaná kniha navazuje na předchozí práce obou autorů, kteří patří mezi přední teoretiky systémového přístupu. Kniha je rozčleněna do 11 kapitol, rozpracovaných v různé šíři. Prvních pět kapitol je věnováno rozboru základních otázek systémového přístupu jako metodologického směru současné vědy, jeho filozofickým aspektům a jeho vztahu k logice. Šestá kapitola vymezuje úlohu systémového přístupu v současném vědeckém poznání. Další kapitoly uvádějí stručný historický vývoj a nastiňují další možnosti aplikací systémového přístupu v biologii, psychologii a v sociálním poznání. Devátá a desátá kapitola je věnována aktuální problematice výzkumu reflexivních systémů a vztahů systémové analýzy k systémovému přístupu. V závěru autoři hodnotí systémový přístup zejména z hlediska jeho přínosu při definování úloh.

V první kapitole autoři uvádějí obecně vědní a metodické předpoklady vzniku systémového přístupu, které se vytvořily na přelomu XIX. a XX. století kdy nastal odklon od elementarismu a mechanicismu. Postupné změny filozoficko-metodologické základny vědeckého poznání, zdůraznění a konkretizace nových principů orientace výzkumu jsou analyzovány na příkladu biologie a psychologie. Rozvoj filozoficko-metodických základů vědeckého poznání ovlivnil nejen sféru základních přístupů k objektu poznání, ale i výchozí orientaci vědeckého myšlení, vedl ke změně typu vnitřní vědecké reflexe.

Autoři rozlišují tři typy těchto reflexí. Prvním typem je ontologická reflexe, která převládala v období klasického rozvoje vědy. Filozofický směr ontologismu jako typu reflexe byl empirismus. Pod vlivem německé kantovské filozofie dochází v polovině XIX. století k posunu směrem k problematice „subjekt — objekt“, tj. poznání mimo ontologické vztahy. Tento typ reflexe autoři nazývají gnoseologismem. K výsledkům tohoto typu reflexe počítají teorii relativity, kvantové mechaniky, koncepci úrovní organizace v biologii a jiné. Rozvoj gnoseologismu ve XX. století dal podnět k jeho podstatné modifikaci, která spočívá v tom, že se reflexe soustředí uje na prostředky poznání v širokém slova smyslu, tj. na principy přístupu k objektu poznání, základní kategorie a pojmy vědeckého poznání, metody a procedury výzkumů apod. Tento typ reflexe nazývají metodologismem.

Specifickým produktem současného vědeckého poznání jsou nefilozofické obecně vědní koncepce a disciplíny, které vznikly v důsledku univerzalizace prostředků vědeckého poznání a přechodu vědeckých úloh z disciplinárního k problémovému pojetí. Vzhledem k předmětným vztahům a jejich funkcím ve vědě rozlišují autoři čtyři hlavní skupiny

koncepcí a disciplín. Jsou to: problémové obsahové teorie, univerzálně koncepční systémy, metodologické koncepce a univerzálně formalizované koncepce.

Další část první kapitoly je věnována metodologickým předpokladům systémového přístupu, které se vytvořily v důsledku změn filozofických základů vědeckého myšlení, a tím přivodily i změnu forem vědeckého poznání.

Nutným důsledkem tohoto procesu byly změny typu vědeckých úloh charakterizované zvýšením poměrné váhy úloh syntézy. To se projevuje jak v přechodu od disciplinárních k problémovým úlohám, tak také v širokém rozvoji interdisciplinárních vědeckých výzkumů a komplexních vědeckých disciplín. Druhou charakteristickou zvláštností současné vědy je vzrůstající úloha srovnávacích typologických výzkumů nejen v přírodních vědách, ale i v humanitních vědách, zejména v jazykovědě, etnografii, historii a výzkumu kultur.

Změny v koncepci vědeckých úloh způsobily odklon od tradiční klasické vědy, kdy koncepční kostru tvořily „věcné“, substrátní kategorie a pojmy. Jejím typickým představitelem je například pojem „absolutního prvku“ jako prázdkladu předmětů, masy, síly, individua apod. To odpovídalo mechanistickým a elementaristickým představám o univerzální monotónnosti světa a utvrzovalo představu, že podstata věcí je neměnná a bezprostředně ukryta v ní samé. Na rozdíl od tohoto pojetí současná věda směřuje k tomu, aby operovala pojmy a kategoriemi, které vyjadřují různé typy vazeb a vztahů. Takovými pojmy jsou řízení, organizace, systémy pravděpodobnosti apod. K nim patří zejména také kategorie vazeb a vztahů, bez nichž se neobejde žádná ze současných vědeckých disciplín. Novodobá věda zaznamenala odklon od substančních teorií ke schémátům vysvětlení pomocí různých univerzálně abstraktních konstrukcí. Podle typu můžeme tyto konstrukce rozdělit na tři směry: je to orientace na hledání univerzálních vlastností, univerzálních vztahů a univerzálních mechanismů přeměn. Ke směrům prvního typu patří teorie založené na pojmu informace. Univerzální vztahy, které vystupují v roli vysvětlujícího principu, jsou dobře ilustrovány schématem „stimul — reakce“, který je významný zejména ve fyziologii a psychologii. Za příklad hledání univerzálních mechanismů přeměn mohou sloužit tektologická schémata vzniku a rozpadu struktur A. A. Bogdanova. Na rozdíl od substančních interpretací teorie operující univerzálním principem nepředpokládají ztotožnění s konkrétním materiálním nošitelem. Substanční vysvětlení předpokládá podvojnou ontologizaci. Je to jednak ontologický výklad samotné substance a dále ontologická redukce zkoumané reality, tj. její postupné dovedení k výchozí substanci. V univerzálně abstraktních koncepcích redukcionismus buď nemá ontologický charak-

ter, nebo má v podstatě metodologickou povahu, nebo vůbec neexistuje. Při absenci redukcionismu jeho místo zaujímá princip, který by bylo možno nazvat hierarchickým pluralismem. Jeho podstata spočívá v tom, že interpretace se provádí na některé množině zdůvodnění, jejichž vzájemné vztahy mají charakter hierarchické posloupnosti. Nejčastěji taková posloupnost představuje systém úrovní.

Poslední část první kapitoly je věnována hlavním směrům výzkumu systémů a struktur. Mezi tyto směry podle autorů patří především strukturně funkční analýza v sociologii, strukturalismus a systémový přístup. Autoři rozlišují dva hlavní metodické principy uplatňované ve strukturně funkční analýze; vymezení struktury objektu jako invarianty charakterizující principy skladby tohoto objektu jiným způsobem. Jako každá konkrétní, specializovaná metodologie odhaluje funkční analýza na jedné straně nové cesty vědeckého výzkumu, na druhé straně je však omezena ve svých možnostech. Podstata problému je v tom, že strukturně funkční analýza je orientována na poznání změn určitého typu, jmenovitě změn, které přímo nesouvisí s vývojem společností. Pokud si nečiní nároky na univerzálnost a nestává se ideologií, může být funkcionalismus efektivně využit při výzkumu zejména malých sociálních skupin a při konstrukci teorií známých v sociologické literatuře pod názvem „teorie středního dosahu“.

Strukturalismus vznikl současně v několika různých oblastech sociálního poznání. Je úzce spojen se specifikou předmětu zkoumání a tradicemi příslušných disciplín, nemá tudíž jednotnou metodiku. Můžeme hovořit pouze o některých obecných principech charakterizujících strukturalismus jako celek. Mezi těmito principy zaujímá přední místo důraz na celistvost předmětu poznání. Zatímco ve funkcionalismu má hlavní váhu pojem funkce a struktura je jejím postulátem, ve strukturalismu vystupuje do popředí pojem struktury a funkční podstata komponentů je jednou z výchozích podmínek. Sám pojem struktury je zde produktem poznání hierarchické stavby objektu a toto poznání je důsledkem úsilí zobrazit složitý objekt v rozčleněné formě. Při združňování čteností a růzností funkcí objektu dochází strukturalismus ke dvěma závažným metodickým zásadám: združňuje úlohu typologického rozboru struktur a formuluje potřeby interdisciplinárního přístupu k předmětu poznání.

Praxe řešení velkých a komplexních problémů v oblasti řízení poskytla osobitou metodologii, systémovou analýzu, která vznikla pod bezprostředním vlivem metodologických principů systémového přístupu. Organizace výzkumu je zde problémově orientována; to znamená, že objekt se člení nikoli podle stávajících funkčních podskupin, ale podle problematiky. V současné době se pro každý problém zpracovává zvláštní metodologie, kte-

rou nelze bez modifikace použít pro řešení jiného problému.

Ve strukturně funkční analýze a ve strukturalismu se princip celistvosti realizuje prostřednictvím pojmu struktury a funkce s příslušnými prioritami; v systémovém přístupu se uplatňuje širší pojetí systému, které je těsně spjato s celou řadou dalších pojmů, jako je struktura, organizace, vazba, vztah, prvek, řízení atd. Toto zřejmě rozšíření výchozí pojmové základny je předností systémového přístupu před strukturně funkční analýzou a strukturalismem.

V závěru kapitoly uvádějí autoři přehled hlavních principů systémového přístupu. Strukturně funkční analýza, strukturalismus i systémový přístup jsou jako metodologické směry spojeny s třemi hlavními skupinami problémů: filozofickou světonázorovou orientací vědeckých výzkumů v řadě oblastí současného poznání, metodologií a logikou výzkumu určité třídy objektů s využitím světonázorových a logických metodických principů umožňujících poznání reálných objektů, které jsou dovedeny až do úrovně metodiky a techniky konkrétních výzkumů. Tyto problémy spolu organicky souvisí a další rozvoj těchto metodických směrů je závislý na rozvoji současného vědeckého poznání v jednotě všech tří základních úrovní.

Ve druhé kapitole — *Systémový přístup jako metodický směr současné vědy* — provádějí autoři rozbor podstaty systémového přístupu. Vycházejí z hlavních funkcí metodologie a z tohoto hlediska uvádějí metodologii normativní, která má zabezpečit správné, věcné i formální nastolení problému, určit prostředky řešení zadaných problémů a dosáhnout lepší organizace výzkumu. Dalším typem je metodologie deskriptivní, jejíž hlavní funkcí je zkoumat tendence a formy vývoje poznání z hlediska použitých metod, kategoriálního a pojmového aparátu a schémat vysvětlení. Oba typy metodologií se neuplatňují pouze v jedné disciplíně s úzce vymezenými hranicemi, ale v různých disciplínách a v různých formách. V tom smyslu hovoří autoři o různých typech a úrovních metodologií. Nejvyšší úroveň metodologie tvoří filozofická metodologie, která obsahuje obecné principy poznání a kategoriální aparát vědy jako celku. Druhou úroveň je možno nazvat úrovní obecné vědních principů a forem výzkumu. Sem je možno zařadit jak obecné vědní koncepce, které plní metodologickou funkci ve všech, popřípadě v některých základních oblastech hlavních vědeckých disciplín, tak i formální teorie a studie, které se vztahují k dostatečně širokému okruhu metodologických úloh. Mezi formálně zaměřené koncepce patří například aplikovaná matematika, operační výzkum, teorie her, některé výzkumy v oblasti logiky, metodiky věd apod. Další úroveň vytváří konkrétní vědecká metodologie, tj. souhrn metod, principů výzkumu a procedur v dané vědecké disciplíně. Poslední metodologickou úrovní je metodika a tech-

nika výzkumu tj. aplikace procedur, které zabezpečují získání stejnorodého a věrohodného empirického materiálu a jeho prvotní zpracování. Praxe současných systémových výzkumů ukazuje, že systémový přístup plní svou metodickou úlohu bezprostředně při formulaci vědeckých úloh. Poměrně skromnou úlohu hraje systémový přístup ve třetí metodologické úrovni, v organizaci výzkumného procesu. Mnohem větší význam systémového přístupu vidí autoři v řešení těch úloh, které je možné přiřadit k deskriptivní metodologii, tj. úloh metodického samopoznání vědy, jejího strukturního samoodrazu z hlediska v ní použitých metodologických prostředků.

V dalším textu autoři rozvádějí pojem „metodologický přístup“ a systémový přístup řadí do druhé metodologické úrovně, tj. do kategorie obecně vědních disciplín. Pod zorným úhlem uvedených metodologických úrovní pak polemizují s některými tendencemi přisuzovat systémovému přístupu úlohu filozofické metodologie. V jiných tendencích se opomíjí skutečnost, že systémový přístup je metodickým směrem vědeckého poznávání a nemůže řešit věcnou problematiku vědeckých úloh. Tato připomínka je opodstatněná zejména v současné době, kdy se věda stává masovou profesí. Tím vzrůstá i požadavek na metodologii, která by — podle některých představ — měla vystupovat v roli činitele zabezpečujícího svéráznou heuristickou kompenzaci: doplnit produktivní možnosti statisticky průměrného individua tak, aby byla zabezpečena alespoň minimální vědecká úroveň výsledků. V nejtriviálnějších případech vede tento názor k aplikaci nějakého „současného přístupu“. Tím se získá pseudovědecké schéma s bezcenným obsahem, které diskredituje nejen příslušnou vědní disciplínu, ale i vlastní metodologii vědeckého výzkumu.

V další části druhé kapitoly autoři rozebírají vztah mezi systémovým přístupem a obecnou teorií systémů. Uvádějí krátký historický přehled vývoje systémového přístupu a obecné teorie systémů a v polemice zejména se Sádovským docházejí k závěru, že systémový přístup zůstane alespoň ještě v nejbližších letech, metodologickým směrem tj. nepříliš striktně organizovaných souborem metodických principů a pojmů.

V poslední části druhé kapitoly se autoři zabývají vztahem systémově strukturní metodologie a dialektického materialismu. Obecně vědní charakter systémového přístupu a jeho metodologická orientace ho sblížuje s filozofií. Na základě definovaných metodologických úrovní je hodnocena úloha marxismu-leninismu v rozvoji nových metodologických směrů a vztah systémového přístupu k dialektickému materialismu, který je základní filozofickou metodologií.

Autoři polemizují s názory, které nerozlišují metodologické úrovně a zaměňují systémový přístup s dialektikou, která nevystupuje a nemůže vystupovat v roli metodologie

konkrétní vědy. Takové názory objektivně snižují význam dialektiky jako obecně vědní metodologie. Systémový přístup, strukturalismus a strukturně funkční analýza jsou specializovanými metodologiemi. Z toho vyplývá, že tyto metodologické směry, na rozdíl od dialektiky a filozofických metodologií obecně, mohou být aplikovány jen na určité typy vědeckých úloh a zůstávají formou vnitřní vědecké reflexe, závislé na úrovni rozvoje filozofické metodologie, v daném případě dialektického materialismu. Z tohoto hlediska jsou v marxistické literatuře rozhodně kritizovány snahy některých západních specialistů stavět do rozporu — často s ideologickým podtextem — zejména strukturně funkční analýzu a strukturalismus s dialektickým materialismem.

Souvislost filozofické metodologie s obecně vědními principy a procedurami, k nimž patří i systémový přístup, vidí autoři především v tom, že filozofická metodologie nejen popisuje proces vědeckého poznání, ale činí tak ze světónázorových pozic a řeší určité světónázorové problémy. Systémový přístup — necht' řeší problémy sebe širší — nevychází z hranic relativně konkrétních způsobů a prostředků poznání různých, typologicky vymezených objektů.

Ve třetí kapitole se autoři zabývají současným stavem systémových výzkumů. Nastolují otázku kritérií, podle kterých by bylo možné posoudit, zda daný výzkum je možné nazvat systémovým. Je zřejmé, že nedostačuje pouhé užití terminu „systém“, „prvek“, „struktura“ apod. Tato okolnost není pro systémový přístup ani nezbytná, ani postačující. Posouzení, zda jde o systémový přístup, nezávisí na použité terminologii, ale na tom, do jaké míry jsou splněny jeho základní předpoklady. Autoři soudí, že systémový přístup je produktem změn ve stylu vědeckého myšlení při poznávání charakteru, skladby a adekvátnosti (nebo neadekvátnosti) metodologických prostředků u specifických výzkumných úloh zabývajících se výzkumem a konstrukcí složitých objektů. Zaměřují pozornost především na ty výzkumy, které se zabývají vyjasněním specificky systémových nástrojů poznání, metodologických funkcí pojmů „systém“, „celistvost“, „vazba“ apod. Z těchto hledisek se systémový přístup uplatňuje ve dvou hlavních oblastech, v oblasti metodologie a teorie a v oblasti praktických aplikací. V literatuře je mnoho prací, které se snaží dále rozčlenit typologickou charakteristiku systémového přístupu. Zkušenost však ukázala, že jenom seskupují různé směry systémových výzkumů, aniž by snížily jejich heterogenost. Potvrzují skutečnost, že systémový přístup není dosud ohraničen, což však není jeho organickým nedostatkem. Umožňuje zahrnout do sebe nové myšlenky a metody, a tím úspěšně plnit svou metodickou funkci — být orientačním bodem při konkrétním výzkumu v podmínkách bouřlivého rozvoje současné vědy.

Ve čtvrté kapitole se autoři zabývají filozofickými aspekty výzkumu systémů, které v podstatě vyjadřují výchozí předpoklady systémového přístupu. Analýza těchto předpokladů má významné místo v každé obecné systémové koncepci. Různé formy této analýzy vytvářejí sféru „filozofie systémů“ v ontologickém nebo gnoseologickém pojetí. Podle názoru autorů byly předčasné pokusy vysvětlit pomocí pojmu „systém“, „struktura“ apod. tradiční filozofické kategorie a vymezit u nich nový obsah. Produktivnější se jeví filozofická analýza těch či oněch konkrétních problémů, které vyvstaly s rozvojem systémových výzkumů. Sem patří princip celistvosti v současné vědě, problém organizace a řízení, různé aspekty teorie struktur, vztah principů systémovosti a vývoje apod. Rozvoj systémově strukturních výzkumů přináší celou řadu filozoficko-metodologických problémů přičemž v některých případech je samo nastolení těchto problémů činitelem, který v nemalé míře určuje úspěch výzkumu.

Na rozdíl od dosavadní vědy, která byla téměř výlučně analytickou, staví teorie systémů na první místo syntézu, jež však nezavrhuje analýzu, ale vystupuje jako výchozí princip výzkumu. Tuto tezi zastává například R. L. Ackoff, který zdůrazňuje interdisciplinární charakter systémového přístupu. Lefèvre uvádí pojem „konfiguratora“ jako osobitého teoretického modelu, který syntetizuje různé systémové představy o objektu. Kategorizační aparát systémového přístupu není dosud v systematické formě rozpracován a pracuje se s tradičními pojmy, bez upřesnění jejich nové náplně. Vzniká otázka, jakou úlohu může plnit rozvoj systémových výzkumů při vypracování obecného teoretického jazyka současné vědy. Jde v podstatě o vytvoření koncepčního skeletu současné vědy na základě rozboru systému kategorií specifických pro současné poznání. Tyto kategorie se vytvářejí jednak tím, že se tradičním filozofickým kategoriím přikládá nový obsah, jednak vytvářením nových kategorií.

V nemarxistické literatuře se vyskytují pokusy povýšit strukturalismus a systémový přístup na filozofickou metodologii, na novou alternativu „tradiční filozofie“, včetně dialektického materialismu. Autoři konstatují nedostatek konstruktivních filozofických zobecnění struktur systémových výzkumů v souladu se základními principy marxisticko-leninské filozofie a principiální kritiky interpretace těchto výzkumů jako „nové“, „současné“ verze filozofie.

V poslední části čtvrté kapitoly se autoři zabývají problematikou času při výzkumu systémů. Při analýze nových metodologických směrů se často argumentuje tím, že tyto směry jsou v mnohých principiálních momentech v rozporu s tradičními přístupy. Zejména je rozšířena teze o rozporu těchto směrů s historickým přístupem. V podstatě jde o tvrzení, že provádí-li se výzkum například z pozice strukturalismu, automaticky se uzavírá pří-

stup k poznání historie tohoto objektu. Z ontologického hlediska je rozpor mezi strukturou a historií neudržitelný, protože kterýkoli reálný objekt má svou strukturu i historii. Z metodologického hlediska je však tento rozpor nutný, má jiný smysl, neboť poskytuje možnost zkoumání téhož objektu při použití dvou různých metodologií. Může vyvstát otázka syntézy obou těchto pozic a v tom je metodologický smysl tohoto rozporu, jeho relativní, čistě poznávací charakter. Je zřejmé, že srovnáme-li mezi sebou dva různé pojmy stejného stupně obecnosti a jeden nevychází z druhého, roli měřítka jejich vztahu může plnit pojem třetí. Při použití strukturního a historického přístupu je tímto třetím pojmem čas. Byla nastolena otázka různých typů času, a zejména také problém času vzhledem k rozlišení typu objektů jako takových, i jejich vnitřního rytmu s obecnějším rozlišením typu změn charakteristických pro libovolné objekty, pokud lze hovořit o jejich historii. Jinými slovy, vzniká problém specifického systémového času jako měřítka všech těch změn, které prodělává objekt představující systém.

Při výzkumu fungování složitého objektu zaměřujeme hlavní pozornost na ty jeho charakteristiky, které zabezpečují jeho stabilitu v relativně se měnících podmínkách. Při zkoumání vývoje nás především zajímají ty charakteristiky a parametry objektu, které zabezpečují jeho vnitřní přesuny při současném zachování pro objekt důležitých funkcí a hodnot, umožňujících rozpoznat jeho identitu. Mechanismy zabezpečující stabilitu a mechanismy rozvoje působí ve značné míře autonomně a jsou obvykle spojeny s různými komponenty systému. Proto znalost prvních není zdaleka podmínkou pochopení druhých; je zapotřebí využít pojmového aparátu teorie vývoje. Přístup k předmětu poznání a z toho vyplývající aparát závisí především na typu úlohy výzkumu. V podstatě může jít o analýzu historie objektu bez ohledu na jeho strukturu, či o analýzu struktury objektu bez ohledu na jeho historii či strukturně genetickou analýzu. Ta může vystupovat ve formě objasnění historie objektu prostřednictvím jeho struktury, nebo objasnění struktury objektu pomocí jeho historie.

Metodologie strukturalismu v kterékoli jeho konkrétní variantě se snaží definovat složení struktury objektu a nepřihlíží k historickému času. Podobně jako historismus, který se nepohybuje jen v rámci diachronického přístupu, je i strukturalismus určitou modifikací synchronického přístupu. Úplná abstrakce od času je možná jen v úzce vymezených případech, kdy anatomie nebo morfologie objektu a operování čistě synchronním průřezem tohoto objektu jsou nejen uskutečnitelné, ale i nezbytné. Anatomie a morfologie však ještě neumožňují poznat strukturu objektu; ta je charakterizována invariantními faktory, které se projevují jen v procesu jeho reálné dynamiky. Strukturní výzkum dále předpokládá,

že prvky, části objektu, se rozlišují ne vzhledem (nebo nejen vzhledem) k jejich substančním vlastnostem, ale se zřetelem k jejich roli, tedy funkcím, které plní v rámci sledovaného celku. Proto je strukturní výzkum tak či onak spojen s funkční analýzou objektu a vystupuje jako strukturně funkční. Zaměření na dynamiku a fungování objektu nutně předpokládá zavedení časových charakteristik. Nejde zde o historický čas nutný při analýze vývoje objektu, ale o zvláštní typ času, který by bylo možno nazvat „časem fungování“, který se vztahuje k určité funkci nebo souboru funkcí, nebo k objektu jako celku vzájemně propojených souborů funkcí.

V páté kapitole se autoři zabývají některými problémy logiky a metodologie systémových výzkumů.

Všimají si obsahových a formálních aspektů metodologie a logiky systémového výzkumu, které však nelze chápat v absolutním slova smyslu. Jde pouze o různé směry, ve kterých se realizuje metodologická funkce systémového přístupu. V obsahově zaměřeném rozpracování systémového přístupu převládá metodologická problematika a při formalizaci logická problematika. Středem pozornosti metodologické analýzy jsou funkce charakteristiky výchozích principů systémového přístupu, jeho ontologických postulátů kategoriálního aparátu a schémat výkladu, který poskytují. Druhá větev realizace obsahového zaměření metodologie a logiky systémového přístupu je spojena s vyjasněním, popisem a systemizací specifických procedur, které vznikly při praktické aplikaci systémového přístupu. Jde zejména o problém syntézy, procedury upřesnění systémového objektu, kompozice a dekompozice systémů, princip izomorfie zákonů v různých oblastech reality a sférách poznání atd. Dalším směrem obsahově zaměřené metodologické analýzy je poznání obecných principů systémových výzkumů zaměřené nikoli na organizačně technické momenty, ale na objasnění podmínek, kterým musí vyhovovat vědecký výzkum, aby o něm bylo možno hovořit jako o systémovém.

Jedním z hlavních problémů formálně zaměřené analýzy logiky a metodologie systémových výzkumů je komplex otázek spojených s rozpracováním prostředků systémového přístupu, včetně formalizace hlavních a specifických pojmů. Mezi ně patří pojem systému, struktury, organizace, vazby a další. Jiným problémem formálního zaměření je konstrukce formalizovaných koncepcí podle zvláštních aspektů systémových výzkumů, které popisují některé třídy systémů. Specifickým problémem je také vytváření nových logických prostředků adekvátních obecným podmínkám systémového přístupu, které nemají analogii v současné vědě, například analýza reflexivních procesů. Mezi úkoly formálně zaměřené analýzy patří i vytváření formálních variant obecné teorie systémů.

Obsahová a formální analýza v rámci metodologie a logiky systémového přístupu je

vzájemně podmíněna. Vědecké poznání nelze přísně vymezit posloupaností: obsahový výzkum — formalizace — kvantifikace. Tyto jednotlivé etapy se vzájemně překrývají. Jednou z příčin omezenosti současných verzí obecné teorie systémů je také orientace na formální a matematické popisy systémů v době, kdy věcné poznání takových teorií je ještě nedostatečně rozvinuto. Proto se použitý matematický aparát jeví velmi úzký a neadekvátní těm úkolům, které má systémový přístup a obecná teorie systémů řešit. V té souvislosti hovoří autoři o „formálně matematické fetišismu“ a zdůrazňují, že formální aspekty systémového přístupu jsou významné nikoli jako takové, ale jen ve vazbě na jeho obsahové aspekty. V další části kapitoly se autoři zabývají historií poznávání složitých objektů a konstatují paradoxní situaci: vzrůstající množství shromážděného empirického materiálu poznání objektu neulehčuje, spíše naopak, komplikuje.

Podstata věci nespočívá v množství empirie. Byla vytvořena celá řada teoretických koncepcí, které řešily sice závažnou problematiku, nicméně neumožňovaly zkoumat objekt jako celek. Navíc snaha o teoretické zdůvodnění empirického materiálu vedla k vytváření nových vědeckých směrů a v důsledku toho k větší diferenciaci znalostí o zkoumaném objektu. Potřeba metodologické reflexe dosaženého stavu poznání vystupuje v současné době nejen jako prostředek systemizace a sjednocení získaných znalostí, ale především jako prostředek samotného jejich získání. Systémový objekt se obvykle bezprostředně nejví jako systém a zkoumání jeho fenomenálních vlastností z čistě ontologického hlediska zpravidla nedává uspokojivé výsledky. Musí být doplněno analýzou jeho gnoseologicko-metodologických momentů. V té souvislosti autoři rozlišují výzkum objektu jako systému a pojem systémového výzkumu. Tentýž objekt může být zkoumán jako systémový nebo nesystémový. Objekt jako takový, nepřihlídneme-li k úlohám, které si klade jeho výzkum a k použitým poznávacím prostředkům, nemůžeme charakterizovat jako objekt systémový nebo nesystémový. Nesystémový výzkum složitého objektu se zpravidla zaměřuje na poznání a objasnění jednotlivých vlastností objektu, zatímco systémový přístup má odhalit mechanismus procesu, tj. utváření fungování a rozvoj objektu v jeho vnitřních a vnějších vazbách.

V dalším textu se autoři zabývají problémem analýzy a syntézy v systémových výzkumech. Přínos systémového přístupu vidí v tom, že odhaluje metodologický mechanismus konstrukce různých systémových modelů objektu a rozpracovává logicko-metodologické prostředky k vytváření interdisciplinárních syntetických modelů.

Další část kapitoly je věnována vymezení pojmu „systém“, metodologickým aspektům klasifikace systémů a funkci tohoto pojmu v systémových výzkumech. Přes četné pokusy

se dosud nepodařilo stanovit standardní výklad tohoto pojmu. Rozbor formulací umožňuje rozlišit jednak formulace, které si činí nárok na ontologickou nebo gnoseologickou univerzálnost pojmu „systém“, a formulace, které se vědomě vztahují na víceméně ohraničený typ objektů. Autoři soudí, že se počet a význam definic jednotlivých tříd objektů bude dále zvyšovat vzhledem k tomu, že jsou konstruktivnější a více operacionalizovatelné než univerzální definice. V klasifikaci objektů rozlišují neorganizované celky (kde suma vlastností jejich izolovaných částí je v podstatě shodná s vlastností celku), které nemají systémový charakter, a dále organické a neorganické systémy. Zvláštní pozornost věnují rozdílu mezi organickými a neorganickými systémy. Z funkčního hlediska jsou rozlišovány výzkumy, kde pojem „systém“ je ústředním pojmem, a výzkumy, kde „systém“ je jen jedním z pojmů a pojmy „struktura“, „funkce“ apod. mohou mít ústřední charakter. V prvním případě se vychází ze systému jako skeletu, který udává hranice poznání a základní schéma členění objektu. Druhý přístup slouží k odhalení struktury a dynamiky systémového objektu na základě předběžné specifikace pojmu „systém“. Pojem „systém“ plní svou konstruktivní úlohu teprve tehdy, když jeho použití neslouží pouze k popisu objektu, ale vede k netriviální formulaci problému, ke konstrukci nového objektu výzkumu.

V návaznosti na rozbor pojmu „systém“ přistupují autoři k dalším systémovým pojmům. Rozlišují pojmy, které se vztahují k popsání vnitřního ústrojí systémových objektů (vazba, vztah, prvek, celistvost, struktura, organizace atd.) a jejich fungování (funkce, stabilita, rovnováha, regulace zpětná vazba, homeostáze, řízení, samoorganizace apod.). Zvláštní skupinu tvoří pojmy, které popisují procesy vývoje systémových objektů (geneze, evoluce aj.), klasifikují systémové objekty a charakterizují proces vytváření systémů (systémová analýza, systémová syntéza aj.). Některé z těchto pojmů vznikly v posledních letech, jiné se používají již velmi dlouhou dobu. V systémových výzkumech však dostávají pozmeněnou obsahovou náplň, jak autoři ukazují na rozboru pojmu „prvek“, „celistvost“ a „vazba“. V závěru páté kapitoly se autoři zabývají některými problémy zobecněných systémových koncepcí. Snaží se odhalit obecné schéma, ze kterého vychází zobecněné systémové koncepty, a tuto metodologickou analýzu aplikují na koncepty O. Langoeho uvedenou v publikaci *Celek a vývoj ve světle kybernetiky*. Pojmy, jimiž O. Lange operuje, člení do tří skupin, které v podstatě odpovídají třem metodologickým úrovním. Do první skupiny zařazuje pojmy: činný prvek, vazby prvků, systém a struktura. Druhou skupinu tvoří pojmy z kybernetiky, jimiž jsou popsány stavy objektů a patří sem vstupy a výstupy prvků ze systémů, rovnováha systémů, stabilita a samoregulace systémů. Tyto pojmy

nemají samostatnou úlohu a tvoří přechod ke třetí skupině pojmů, mezi něž patří pojem vektoru, matice a jiné algebraické pojmy. Obsahové zaměření konceptu, na němž je bezprostředně závislý celý pojmový aparát, je v podstatě založeno na dvou základních pojmech jimiž jsou prvek a vazba, které jsou však málo rozpracovány co do vnitřního obsahu; to je společně všem současným variantám obecné teorie systémů. Zobecněné systémové koncepty vycházejí zejména z intuitivních představ o systému, přičemž je tato intuice v určitém smyslu již předem omezena nutností přechodu na formální úroveň analýzy. Vzhledem k neobyčejné šíři třídy objektů, které se nazývají systémy, je vědecká intuice často zaměřena na poměrně úzkou třídu objektů — v důsledku toho je předmětně omezena —, nebo na široké úvahy. Proto jsou obsahové aspekty těchto koncepcí tak odlišné. Problémy činí formalizace a kvantifikace základních pojmů, což je záležitostí druhé metodologické úrovně. Dosud žádná speciální věda nevytvořila takové prostředky, které by mohly být považovány za univerzální a využity při systémových výzkumech v jiných vědách.

V následujících stručných kapitolách autoři hodnotí úlohu systémového přístupu v současném vědeckém poznání, v rozvoji biologie psychologie a výzkumu reflexivních systémů.

Zvláštní pozornost věnují vztahu systémového přístupu k systémové analýze jako metodologii řešení složitých problémů ve sféře řízení. Systémová analýza neposkytuje univerzální proceduru při řešení těchto úloh a existuje značná různost jak ve formulaci jejich výchozích kategorií, tak jejich procedur. Potřeba společenské praxe však nutí formulovat a rozpracovávat soubor kategorií systémové analýzy v operativní, efektivní formě; principiální novost a netriviálnost systémové analýzy z ní činí novou metodologickou orientaci, přizpůsobenou řešení problémů systémového charakteru.

Poslední kapitolu věnují autoři problematice systémového přístupu v sociálním poznání. Systémový přístup jako jedna z orientací sociálních výzkumů, adekvátní současným společensko-vědním úlohám, může být významným přínosem v rozvoji sociálního poznání. Bezprostřední využití logicko-metodických prostředků systémového výzkumu je podle názoru autorů málo perspektivní a musí mu předcházet věcně sociologická (v širokém slova smyslu) interpretace základních principů, pojmů a logických procedur, charakterizujících systémový přístup. Autoři rozlišují dva různé přístupy členění objektu v současných sociálních výzkumech. První přístup je založen na představě mnohórovňového sociálního systému společnosti: společnost jako celek — sociální skupiny vyššího stupně obecnosti, sociální skupiny nižšího stupně obecnosti. Druhý přístup rozlišuje různé sféry života společnosti, jako jsou ekonomika, politika, právo, sféra umění

atd., které vystupují globálně a vztahují se ke každé úrovni sociální organizace. Konstrukce modelu, jenž by zahrnoval současně obě tyto hlediska, je jedním z neaktuálnějších úkolů sociálních výzkumů. Jiný typ syntetických modelů navazuje na obecně sociologické problémy sociálního a individuálního. Zde vzniká metodologický úkol spojení společenských potřeb s požadavky individuí. Ve sféře sociálního poznání, která se vyznačuje zvláštním důrazem na hodnotové regulativy, je nutno metodologické principy systémového přístupu podstatně doplnit. Obecná orientace systémové sociální analýzy musí respektovat axiologické základy sociálních systémů.

Publikace obou autorů je významným a aktuálním příspěvkem k objasnění charakteru a funkce systémového přístupu. Tím, že charakterizuje systémový přístup jako metodologický směr a rozlišuje čtyři metodologické úrovně může také postihnout jeho souvislost s ideami dialektického materialismu a jeho vztah k jiným teoriím, výzkumným zaměřením, procedurám a technikám, které jsou produktem rozvoje současné vědy. Vzhledem k obecně vědnímu charakteru systémového přístupu může dát kniha zajímavé podněty širokému okruhu čtenářů pro jejich výzkumnou práci a umožnit jim základní orientaci v terminologii a metodickém zaměření různých jiných teorií a disciplín, jakými jsou například kybernetika, systémová analýza, obecná teorie systémů atd.

Ladislav Machoň

Podnětné dílo prof. J. S. Noje: Metodologické problémy sovětské kriminologie (Metodologické problémy sovětské kriminologie)

Saratov 1975.

V r. 1975 vyšla na saratovské univerzitě pozoruhodná práce prof. J. S. Noje *Metodologické problémy sovětské kriminologie*, jež se setkala s velkým ohlasem jak v Sovětském svazu (kde byla záhy rozebrána), tak v zahraničí, například v NDR, MLR i u nás.

Kniha určená především pro vědecké pracovníky a studenty, jakož i pro odborníky ze soudů, prokuratury, milice, nápravně pracovních zařízení apod., je velmi podnětným přínosem v oboru marxistické kriminologie a zaujme svým obsahem každého, kdo se zabývá otázkami lidského jednání.

Práce jednak poskytuje obraz o vývoji sovětské kriminologie od dvacátých let a dále ukazuje na nové přístupové cesty k podstatě zločinného jednání.

Je kritická k některým dosavadním zjednodušujícím názorům na příčiny delikventního činu a ve světle rozvoje věd o člověku zdůrazňuje orientaci na těsnou spolupráci společenských, přírodních a technických věd při

poznávání osobnosti pachatele jako jednoho z důležitých objektů kriminologie.¹

Práce sestává ze 6 kapitol: První dvě jsou věnovány období vzniku a rozvoje sovětské kriminologie ve dvacátých letech a také stagnaci ve třicátých letech i jisté vulgarizaci, která poznamenávala některé názory kriminologů až do nedávné doby.

V dalších pak je pozornost soustředěna zejména na dvě tendence v současné kriminologii — na vztah sociálního a biologického, na objasnění pojmu zločinnost a zločin a na vztah kriminologie a vědy trestního práva.

Mnoho poučného a informativního materiálu je shromážděno o vývoji sovětské kriminologie. Dvacátá léta jsou charakterizována jako etapa nástupu a rozvoje kriminologického bádání. Koordinujícím centrem byl *Státní institut pro výzkum zločinnosti a zločince*, vytvořený v Moskvě v r. 1925. Měl sekci sociálně ekonomickou, penitenciární, biopsychologickou a kriminalistickou, statistické byro, muzeum a knihovnu. Rozsáhlá výzkumná činnost byla uskutečňována prostřednictvím speciálních kabinetů zřízených v Moskvě, Leningradě, Saratově, Charkově, Kyjevě, Oděse, Minsku, Rostově na Donu, Irkutsku a v Baku.

Pozornost odborníků, stojících pevně na marxistických pozicích, byla soustředěna jak na sociální fenomény, jež byly považovány za rozhodující, tak na poznávání psychologické struktury pachatele a na psychické a fyzické anomálie. S činností Institutu a kabinetů je spjata rozsáhlá vědecko-literární produkce. Tak například byly zpracovány materiály o banditismu, vraždách a sebevraždách, o opatřeních sociální ochrany, lékařského charakteru, o metodice klinicko-psychiatrického vyšetřování pachatelů, o reaktivních psychózách odsouzených, o psychoneurologických rysech mladistvých delikventů, o nucené léčbě alkoholiků jako preventivním opatření v boji se zločinností, o vlivu dlouhodobého odnětí svobody na psychiku odsouzeného apod. Lze říci, že mnoho pozornosti bylo věnováno osobnosti pachatele, struktuře individuálního zločinného chování, mravní a psychologické charakteristice a typologii zločinců. Odborníci si tehdy uvědomovali nejen význam působení vnějších vlivů, ale i různých vlastností psychiky pachatelů, mezi nimiž zjišťovali vysoké procento psychopatů a psychoneurotiků s neadekvátními reakcemi v jednání, popřípadě takových, kteří sice nebyli duševně nemocní, avšak byli poznamenáni patologickým odklonem psychiky od normy. Již tehdejší kriminologové odmítali teorii o vrozené zločinnosti a v nežádoucích psychologických vlastnostech spatřovali síly, které nejsou příčinou deliktu, nýbrž pouze spolupůsobí při nepříznivých vnějších okolnostech. J. S. Noj uvádí množství příkladů dokumentující tvůrčí, mnohostranný přístup so-

¹ V SSSR existuje přirozeně řada dalších prací z oblasti kriminologie i varieta v přístupech k této problematice.

vědeckých kriminologů k problematice nezákonného jednání. Jako zajímavý příklad připomíná například činnost saratovského Kroužku pro výzkum životního způsobu odsouzených, v němž pracovníci kabinetu spolu s odsouzenými vytyčené otázky posuzovali.

O vážnosti, s níž přistupovali k problémům boje se zločinností čelní představitelé sovětského státu, svědčí například účast lidových komisářů na plenárních zasedáních Státního institutu 18. prosince 1926 a 10. ledna 1927. Na prvním zasedání přednesl referát lidový komisář vnitra A. G. Bělorodov, lidový komisář zdravotnictví N. A. Semaško a lidový komisář osvěty A. V. Lunačarskij, N. A. Semaško hovořil o tom, že vliv sociálně ekonomických faktorů je sice u zločinnosti nepochybný, avšak společenské podmínky působí na osobnost a přitom mění její biologickou podstatu; bez poznání této biologické podstaty nelze zkoumat problém zločinnosti. Sociologickou analýzu je nutno doplňovat analýzou biologickou. Podobně mluvil i A. V. Lunačarskij.

Vezmeme-li v úvahu převládající názory té doby, lze je charakterizovat tak, že byl odsuzován jak vulgárně sociologický přístup k objasňování zločinnosti, tak přístup jednostranně biologizující.

J. S. Noj připomíná mezi jiným cennou vědeckou tvorbu S. V. Poznyševa (*Kriminal'naja psichologija. Prestupnyje typy*), věnovanou otázkám kriminální psychologie, i jeho klasifikaci zločinných typů, hlavně dvou základních — zločince endogenního a exogenního; dále uvádí například práci psychiatra V. V. Brijilovského jenž studoval vegetativní nervový systém vrahů.

J. S. Noj hodnotí u kriminologů dvacátých let jejich vysoce užitečnou orientaci na individuálně psychologické vlastnosti a na biologické determinanty, jež mají ve zločinném jednání rovněž své místo. Oceňuje, že vyslovované závěry se opíraly o konkrétní výzkum a neměly nic společného s abstraktně deduktivní metodou, jež poznamenávala pozdější sovětskou kriminologii. Kriminologie měla komplexní charakter, a to mimo jiné proto, že ji rozvíjeli odborníci různých vědních disciplín v podmínkách tvůrčí atmosféry.

Koncem dvacátých let byl zasazen nadějně se rozvíjející sovětské kriminologii těžký úder, jenž zabrzdil její vývoj prakticky na dobu více než jednoho čtvrtstoletí. J. S. Noj popisuje stať pracovníka Komakademie S. J. Bulatova *Znovuzrození Lombrosa v sovětské kriminologii*, uveřejněnou v prvním čísle časopisu „*Revoluce práva*“ v r. 1929. Byla v něm (jménem celého vedení Komakademie) pronesena kritická slova na adresu sovětské kriminologie, jež se — podle názoru autora — zaměřuje příliš na osobnost pachatele, poskytuje velké pole působnosti psychiatrům a přidružuje se Lombrosovy metodologie.

Vážnější diskuse připuštěna nebyla, naopak bylo rozhodnuto činnost kabinetů ukončit,

moskevský Institut reorganizovat a skoncovat s výzkumem osobnosti zločince.

V důsledku těchto nepřiměřených opatření a stanovisek sovětská kriminologie poměrně dlouho stagnovala.

Autor dále popisuje mohutný rozvoj této disciplíny zejména od počátku šedesátých let, kdy se tento nově konstituovaný vědní obor osamostatnil.

Sovětská kriminologové zaujali principiální marxisticko-leninská východiska. V přístupu k problému zločinnosti se však projevily dvě tendence: Část kriminologů (například A. B. Sacharov či N. R. Mironov) zdůrazňovala nutnost pečlivého zkoumání individuálně psychologických zvláštností pachatelů, druhá (reprezentovaná např. I. I. Karpecem nebo A. A. Gercenzonem) upozorňovala na určité nebezpečí „psychologizace“ („biopsychologizace“) trestního práva a kriminologie, jež by tento akcent mohl přinést.

První směr se snaží navázat na pozitivní linii dvacátých let, vyznačující se mnohostranným přístupem k otázkám zločinnosti a zločince. J. S. Noj připomíná například názory známého psychiatra J. K. Krasnuškina (vypracoval soudně psychiatrickou expertizu na Rudolfa Hesse), který už v r. 1925 žádal, aby se ke zločinu přistupovalo jak z pozic sociologie, psychiatrie a psychologie, tak z pozic antropologie (měly by se zkoumat funkční, morfologické a konstituční typičnosti, dále vliv pohlaví, věku, rasy, mimiky atd.) a biochemie (jež by zjišťovala vliv žláz s vnitřní sekrecí, úlohu vegetativní nervové soustavy apod.).

Výzkum všech těchto i různých dalších stránek osobnosti pachatele je plně odůvodněn poznatky moderní vědy o početnosti komponent lidského jednání i přesvědčením vědců, že každý jedinec je už při svém narození určitým způsobem „zaprogramován“. Tento program je pak pozitivně nebo negativně rozvíjen vlivem společenského prostředí, tj. charakterem společenského zřízení, výchovou apod. Komponenty biologické povahy však v tomto rámci hrají nikoli bezvýznamnou roli.

Diskuse o uvedených otázkách se v SSSR rozproudila zvláště po *Ríjnovém plénu ÚV KSSS* v r. 1964, na němž byl odsouzen subjektivismus a voluntarismus ve všech oblastech života — včetně vědy.

V příznivém ovzduší vytvořeném zasedáním ÚV KSSS podnítily další živou diskusi o vztahu sociálního a biologického tzv. *Kišiněvské teze*. Jednalo se o teze referátu *O rozšíření vědeckého základu výzkumu osobnosti pachatele*, jehož autory byli prof. J. S. Noj, kriminalista J. A. Děmidov a filozof V. A. Šabalin a jenž byl přednesen koncem r. 1965 na vědecké konferenci organizované právnickou fakultou Kišiněvské státní univerzity. V tezích byl kritizován stav, kdy v právní vědě vládne vulgárně sociologický přístup a jsou zcela ignorovány „vrozené vlastnosti nervové soustavy“; dále bylo konstatováno, že

nedocení individuálních psychologických zvláštností brzdí úspěšný boj společnosti se zločinností. Bylo zdůrazněno, že se vytvořily příznivé podmínky k překonávání dogmatismu a omezenosti v kriminologii, jejíž problémy musí řešit specialisté mnoha věd včetně genetiky, kybernetiky, psychologie apod. Byl vytyčen úkol studovat vztah „vrozených programů chování člověka zakódovaných na úrovni sociálních instinktů“ a „programů chování“ vypracovaných člověkem v procesu společenské praxe. I při tomto akcentu se teze distancovaly od nevědeckých, reakčních buržoazních biokriminologických a sociologických teorií a zdůrazňovaly, že rozhodujícími činiteli při utváření vlastností lidí jsou v poslední instanci hlavně materiální podmínky života společnosti.

V souvislosti s diskusí věnuje J. S. Noj značnou pozornost problematice vztahu sociálního a biologického a otázky zkoumání individuálního zločinu.

Vyslovené myšlenky i shromážděné argumenty jsou pozoruhodné a stimulační nejen pro sovětské odborníky. Svědčí o velkém úsilí autora brát při studiu zločinu v úvahu vše, co se podílí na jeho zrodu a přistupovat k tomu studiu z marxistických pozic. Pro českého čtenáře je práce J. S. Noje všestranně poučná.

Karel Vitek—Věra Vítková

Problém rodinné dynamiky v současné americké sociologii (Reuben Hill et al., *Family Development in Three Generations. A Longitudinal Study of Changing Family Patterns of Planning and Achievement*. Cambridge, Mass., Schenkman 1970)

Stoupenci různých sociologických škol a směrů se v oblasti zkoumání rodiny v podstatě shodují na skutečnosti, že rodina je dynamickou jednotkou, v níž se odehrávají složité procesy a kvalitativní změny. Navzájem se však liší ve způsobu pohledu na tuto dynamiku, v jejím začlenění do rámce zkoumání a v jejím celkovém zhodnocení.

V sociologii rodiny můžeme schematicky vymezit dva hlavní pohledy na problematiku rodinné dynamiky. První se zaměřuje na obecné historické proměny rodinné instituce jako celku. Přistupuje ke společenské skutečnosti z makrostrukturálního hlediska a sleduje celkové dějinné tendence změn v organizaci rodiny a změn institucionálních, dotýkajících se fungování společnosti. Tento přístup se rozvíjel zejména v rámci etnografie a kulturní antropologie a je příznačný rovněž pro marxistickou analýzu rodinného vývoje. Druhý přistupuje ke skutečnosti z mikro-

strukturálního hlediska, všímá si konkrétních individuálních rysů zkoumaného předmětu a sleduje vnitřní zákonitosti rozvoje rodiny (jako systému malé skupiny) nikoli v historickém čase a ve společenských souvislostech, nýbrž v individuálním čase jejich členů a v optice jejich jednání. S náznaky tohoto přístupu se setkáváme u některých starších autorů zabývajících se problematikou životní úrovně domácností, v současnosti tuto problematiku v buržoazní sociologii rozpracoval především interakcionismus.

Otázce historických zákonitostí vývoje rodiny se v dějinách společenského myšlení věnovala celá řada autorů. Značného rozvoje dosáhla v minulém století, kdy se rozvíjela převážně v evolucionistických a sociálně darwinistických koncepcích (J. J. Bachofen, H. S. Maine, L. Morgan, H. Spencer, E. Westermarck). Svůj vrcholný výraz a rozpracování ale nalézá v pracích klasiků marxismu, především v Engelsově práci *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Rodina je v materialistickém pojetí dějin chápána jako historicky se utvářející instituce, jejíž vývoj úzce souvisí s celospolečenským pohybem ekonomické struktury, především pak s rozvojem soukromovlastnických vztahů. Na této bázi se otevírá možnost adekvátního zkoumání rodinného života v dialektickém sepětí zvláštního a obecného, umožňující proniknout do hloubky jeho společenské determinace a zároveň postihnout celkovou širší sociálních vztahů a vazeb.

V současné západní sociologii není problematika historických zákonitostí rodinné dynamiky věnována náležitá pozornost. Daleko častěji se setkáváme s pracemi, které se zaměřují na rodinu z mikrosociologického hlediska a všímají si specifických proměn rodiny v průběhu životního cyklu a složitých interakčních vazeb mezi jednotlivými generacemi uvnitř širší, vícegenerační rodiny. Tento směr v americké sociologii rodiny nejvýrazněji reprezentuje Reuben Hill spolu se svými spolupracovníky z *Minnesota Family Study Center*. Jeho přístup, který byl v padesátých letech nazván „vývojovým přístupem“, představuje v americké sociologii rodiny reakci na statické pojmání rodinné instituce (nejvýraznější u strukturálně funkcionálního a situačně behaviorálního pojetí). Snaží se začlenit do rámce zkoumání časovou dimenzi, poukázat na konkrétní vývojové proměny rodiny a upozornit na vhodnost určitých konkrétních opatření sociální politiky.

Dnes existuje celá řada publikací, v nichž byl tzv. „vývojový přístup“ v americké sociologii rodiny dále rozpracován a prohlouben,¹ a to v rovině obecných i dílčích problémů.

¹ Hill, R. — Hansen, D. A.: *The Identification of Conceptual Frameworks Utilized in Family Study*. Marriage and Family Living. 22, 1960, s. 299.

Hill, R. — Rodgers, R. H.: *The Developmental Approach*. In: Christensen, H. T. (ed.), *Handbook of Marriage and the Family*. Chicago 1964.

Kleemeier, R. W. (ed.), *Ageing and Leisure*. New York 1961.

Nye, F. I. — Berardo, F. M. (eds.): *Emerging Conceptual Frameworks in Family Analysis*. New York 1966.

Shanas, E. — Streib, G. F. (eds.): *The Family and Social Structure: Generational Relations*. Englewood Cliffs 1965.

Pokud jde o recenzovanou práci *Rodinný vývoj ve třech generacích*, představuje kniha určitou syntézu dosavadních amerických příspěvků k této problematice, přestože její hlavní partie jsou věnovány vyhodnocení a interpretaci empirického výzkumu, který je svým zaměřením a rozsahem v dané oblasti v USA doposud jediný.

Práce je ve třech tematických oblastech rozčleněna do 14 kapitol. V úvodní části je čtenář seznámen s výzkumným projektem. ve druhé části jsou probrány základní zkoumané otázky a některé specifické okruhy problému a třetí část shrnuje získané poznatky.

Zkoumaný soubor se skládal celkem z 312 rodin žijících v blízkém okolí konurbace Minneapolis—St. Paul. Soubor obsahoval vždy trojice nukleárních, odděleně žijících rodin, které představovaly tři různé generace v jedné příbuzenské linii (prarodiče, rodiče, děti). V těchto trojicích bylo možné sledovat intergenerační změny všech vybraných ukazatelů i vzájemné vztahy mezi generacemi.

Hlavním úkolem šetření, které je označováno za longitudinální, byl sběr dat, týkajících se načasování různých aktivit rodiny, zejména v oblasti spotřebního chování. Zájem se zvláště soustředil na problém napětí vznikajícího mezi danými vývojovými potřebami a omezenými možnostmi jejich saturace. Dále pak byla pozornost věnována některým otázkám populačního chování, problematice výchovy dětí a otázce pracovního uplatnění. Z konkrétnějších problémových okruhů se výzkum zaměřil na prozkoumání generačních rozdílů v procesu vybavování předměty dlouhodobé spotřeby, na problémy spojené s rozhodováním v kritických a problémových situacích v průběhu životního cyklu a na rozdíly v plánovitosti rodinného vývoje z hlediska cílevědomého jednání pro další úspěšný rozvoj rodiny.

Interpretace dat usilovala jednak o postižení rozdílů mezi generacemi, jednak o abstrakci shodných rysů charakterizujících životní cyklus rodiny. Vlastní interpretace vycházela z racionálního modelu lidského jednání, i když konstatovala existenci určitého protikladu mezi skutečně dosaženou „objektivní“ situací a její subjektivní reflexí, promítající se ve spokojenosti s dosaženým stavem.

Získané poznatky, koncentrované ve třetí části knihy, jsou utříděny do devíti „miniaturních teorií“, které jsou tvořeny více než šedesáti empirickými generalizacemi. Jde pouze o dílčí teorie, protože sám centrální pojem knihy — generace — zůstává prozkoumán pouze z jedné stránky, z hlediska vývojového (ontogenetického), přičemž druhý podstatný aspekt — historické (fylogenetické) hledisko — není detailněji analyzován.

Závěrečná kapitola knihy se zabývá možnostmi aplikace získaných poznatků v praxi a ústí v návrhy určitých opatření v oblasti sociální politiky i v řadu doporučení adresovaných přímo rodinám.

Je nesporné, že problematika, kterou Hill analyzuje ve své práci *Rodinný vývoj ve třech generacích*, je velice závažná; její úspěšné řešení je předpokladem hlubšího poznání rodiny — nikoli jako abstraktní statické instituce, ale jako složitého systému vztahů a procesů, které mají makrostrukturální i mikrostrukturální determinanty.² Toto hlubší poznání rodiny je zároveň nezbytným předpokladem správně zacílené a úspěšné společenské intervence.

V kontextu buržoazní sociologie rodiny je kniha ojedinělým příspěvkem v tom smyslu, že nebuduje své závěry na apriorních hypotézách, ale snaží se ověřit východiska v empirickém výzkumu. Potud je práce i pro nás zajímavá a v některých jednotlivostech instruktivní a inspirující. Avšak právě proto, že se jedná o práci poměrně závažnou, která je v určitém smyslu shrnutím celé jedné etapy vývoje značně ambiciózního přístupu americké sociologie rodiny, je třeba vznést některé zásadnější připomínky.

Práce pojímá rodinu v tradici interakcionistického přístupu jako polouzavřený systém. Rodina v tomto pojetí není úplně nezávislá na ostatních systémech, ani na nich není bezvýhradně závislá. Jako systém malé skupiny je vnitřně integrovaná takovým způsobem, že změna jedné části se neuskuteční bez řady výsledných změn v ostatních částech, přičemž v úvahu je třeba brát jak zněny ve skupinových vztazích, tak i v individuálních faktorech osobnosti. Chybí základní determinující struktura, zakotvující rodinu do společenských vazeb a historických souvislostí. I když práce obecně poukazuje na vliv historických okolností a na historickou specifikou utváření jednotlivých generací, není tento problém dále analyzován a konkrétně specifikován.

Určitý relativismus tohoto pojetí může být nosným východiskem výzkumu pouze v tom, že poukazuje na množství vzájemných souvislostí. Lze jej považovat za relevantní pouze v omezeném časovém i sociálním záběru. Nejen že nepostačuje k vytvoření teoretických základů zkoumání rodiny, ale je velice problematickým nástrojem i pro interpretaci dat longitudinálního výzkumu a záznamů životních historií.

Příkladem výrazné redukce problematiky z roviny makrostrukturální explanace na úroveň mikrostruktury může být otázka kontinuity či diskontinuity spotřebního standardu v následných generacích. Autor poukazuje na to, že výše spotřebního standardu se v ro-

² Nepřímým dokladem aktuálnosti Hillových prací může být to, že jeho články jsou publikovány v socialistických zemích (viz např. Hill, R.: *Sovremennye tendencii v teorii sem'ji*. In: *Sotsialnyje issledovanija*, vyp. 4., Moskva 1970; Hill, R.: *Pregled*

na sovremenite issledovanija vrchu braka i semejstvoto. Sociologičeski problemi 1969. č. 4. s. 23) a jeho práce jsou pro svou zajímavost často diskutovány (Charčev, Golofast, Kirillova).

dině přenáší z generace na generaci; poukazuje přitom na hodnotové aspekty života rodiny, aniž by bral v úvahu reálné ekonomické mechanismy: sociálně třídní postavení, děděné vlastnictví, sociálně diferencovaný přístup ke vzdělání apod. Konkrétním navrhovaným sociotechnickým opatřením autora je potom zavedení programu spotřebitelské výchovy (s. 306)!

Tento (v kontextu západní sociologie zcela logický) obecně metodologický nedostatek ústí do nesprávné operacionalizace některých výzkumných problémů. Jedná se především o konstrukci životního cyklu z dat týkajících se tří generací. Nebere v úvahu, že generace s sebou nesou specifické historické rysy svého utváření. Kompozice generačních dat do obrazu životního cyklu pak zobrazuje životní cyklus pouze fiktivně; konečný obraz je ve skutečnosti výrazem blíže nespecifikovaného spolupůsobení historických a cyklických faktorů. Interpretace takových dat jako projevu působení životního cyklu je značně nepřesná. V takové interpretaci, která nedoceňuje historickou specifikou generací, pak zejména postrádáme bližší určení rozdílů vyplývajících ze změn sociálně třídní struktury.

Všechny dílčí výhrady poukazují na skutečnost, že prozkoumání komplexního charakteru životního cyklu rodiny i analýza významu generačních vztahů a „spolupráce generací“ pro harmonický rodinný vývoj vyžadují jednotnou teoreticko-metodologickou základnu, umožňující skutečné poznání rodiny. Předpokládají širokou teoretickou a metodologickou bázi, která umožňuje celkové poznání společnosti a zároveň z něho vychází, přičemž jejím základním stavebním kamenem je hluboké poznání a pochopení historického vývoje. Do tohoto širokého rámce lze potom situovat problematiku rodiny a formulovat specifikou její dynamiky.

Právě neexistence jednotné teoreticko-metodologické základny, která by řešila vztah mezi sociální makrostrukturou a mikrostrukturou, je u recenzované práce příčinou nižší informativní hodnoty nebo omezené platnosti dílčích závěrů. Sám Hill i ostatní autoři pak poukazují na paradoxní stav, kdy pro značné finanční náklady i nestabilitnost výzkumných týmů nelze v podstatě realizovat požadovaný longitudinální výzkum. Pokud se k takovému výzkumu vůbec přikročí, je v podmínkách buržoazní společnosti a buržoazní sociologie pouze určitým kompromisem mezi požadavkem a skutečnými možnostmi. (Referovaný výzkum, označovaný za longitudinální, byl proveden v pěti vlnách celkem v době 12 měsíců.)³

Jiným, avšak neméně závažným problémem je otázka možnosti praktického společenského uplatnění získaných poznatků, v daném případě konkrétně v oblasti sociální politiky. Propojení teorie a praxe je vázáno plánovitostí a koordinací vědeckého úsilí a *potřebami* společnosti na jedné straně a sociálně třídně zakotveným zájmem státních řídicích orgánů na straně druhé. Hillova práce, přestože poskytuje mnohé podnětné poznatky, nemůže vyjít za hranice tohoto zásadního omezení, takže mnohé závěry a mnohá doporučení jsou s ohledem na možnost reálného sociálního dopadu spíše akademickou diskusí.

* * *

Problematika zkoumání životního cyklu, generační specifiky i spolupráce generací je v socialistických zemích velice aktuální a dostává se v poslední době do popředí zájmu sociologické veřejnosti.⁴ Ačkoli se ještě nelze spokojit se současným stavem rozpracování této problematiky, je třeba konstatovat, že tam, kde Hill naráží na hranice svého teoreticko-metodologického přístupu a na omezenou možnost širšího výzkumu, lze v socialistických zemích nabídnout pozitivní alternativu, která se opírá o plánovitou činnost a zájem řídicích orgánů. V socialistické společnosti, kde sociologické zkoumání není vázáno na partiální skupinové zájmy, je možné využít získaných poznatků na úrovni celospolečenského řízení pro další zdokonalení systému sociální politiky.

Jan Hartl

Masová komunikace a propaganda

Praha, Svoboda, Sociologická knižnice 1975

Otázky ideologické činnosti se v poslední době stále více dostávají do popředí zájmu těch, kteří tuto činnost v rámci svých společenských funkcí bezprostředně vykonávají, ale i těch, kteří ji v rámci svého společenskoverního zaměření mohou podrobně analyzovat. Zkoumání konkrétních podmínek a důsledků této činnosti není přitom již jen okrajovou záležitostí aplikace běžných společenskoverních poznatků, ale stává se součástí základního výzkumu.

V období nedoceňování významu ideologické činnosti byla obvykle popírána též efektivnost různých sociologických a psychologických prostředků propagandistického působení a techniky záměnného sociálního ovlivňování, rozpracované původně v kapitalistických zemích, byly nediferencovaně odmítány. Nezbytnost ideologického boje však znovu uka-

³ V této souvislosti je zajímavé upozornit na světově unikátní parametry a možnosti naší statistiky rodinných účtů, kde je každý rok sledováno na 5000 domácností. Tyto rodiny si vedou celoroční záznamy veškerých svých příjmů a výdajů, mnohdy soustavně po dobu několika let. Roční záznamové archy, v nichž je zachycena i řada sociálních ukazatelů, pak v časové návaznosti skýtají

množství dosud nevyužitých závažných informací. Možnost využití těchto záznamových archů pro účely longitudinálního výzkumu rodiny již byla prověřena.

⁴ Viz např. *Návaznost generací*. Sborník sociologických statí k problémům směny generací. Praha, Mladá fronta 1974.

zuje, že nestačí pouze zdůrazňovat význam propagandy, ale je zapotřebí neustále zvyšovat její efektivnost, a tedy i zjišťovat, vytvářet nebo přejímat účinnější prostředky zajišťování této efektivnosti. Tyto požadavky se nejnaléhavěji projevují v mnohorozměrné oblasti masové komunikace, nerozlučně spjaté se sociálním ovlivňováním a propagandou.

Těmto otázkám je věnován nedávno vydaný sborník *Masová komunikace a propaganda*. Obsahuje práce sovětských badatelů zabývajících se právě podmínkami, prostředky a důsledky ideologické činnosti v masové komunikaci, a zvláště v žurnalistice, z hledisek sociologických, sociálně a individuálně psychologických a psycholingvistických. Recenze knihy se zaměřil pouze na tu část problematiky, která má obecně sociologický význam.

V obsáhlém úvodu českého překladatele a zřejmě i editora (J. Průcha, *K problémům masové komunikace*) jsou nejprve rozebírány definice masové komunikace, zdůrazňující její veřejnost, a tedy nevymezenost jejího publika, její nepřímost, a tedy časoprostorovou vzdálenost mezi komunikujícími, její jednostrannost vylučující obvykle výměnu rolí komunikátora a recipienta a nakonec disperznost jejího publika. Prvky masové komunikace s těmito znaky mohou existovat již v malé skupině s trvale rozdělenými komunikačními rolemi. Technické zprostředkování není nezbytnou definitorickou podmínkou masové komunikace (například u lidových vypravěčů či řečníků). Budoucí rozvoj médií však zřejmě umožní dvousměrnou masovou komunikaci s přímým zpětnovazebním spojením recipientů s komunikátorem.

Početnosti, heterogenosti a anonymnosti publika, vymezovaného jako prostorově uzavřený útvar s přímým kontaktem s komunikátorem, nebo veřejnosti, vymezované neuzavřeností a nepřímostí kontaktu, odpovídá i jistá „neosobnost“ sdělení. Příjemce masové komunikace však přitom nelze chápat jako zcela izolované jedince. Jejich masa je vždy nějak sociálně organizována ve vztahu ke komunikátorovi i nezávisle na něm. Závislosti různých komunikačních situací, v nichž příjemce může vnímat komunikaci jako jedinec, člen malé skupiny, publika nebo veřejnosti, na médiu a zvláště pak sociální determinovanosti příjemce se zabývají další stati sborníku.

Funkce komunikátora v masové komunikaci spočívá především v rozhodování o tom, které informace do ní mají být začleněny. Ve výzkumu tzv. masové kultury je současně důležité, jak se komunikátor přizpůsobuje zřejmým nebo předpokládaným požadavkům příjemců. S tím souvisí i problémy nereprezentativnosti spontánních reakcí recipientů. Jejich účast na masové komunikaci je vždy založena na určitých selekčních operacích ve fázi prekomunikační, komunikační i postkomunikační. Informace přenášené v masové komunikaci se dále šíří prostřednictvím interpersonální komunikace. Vliv masové ko-

munikace je zesilován nebo zeslabován osobním působením usměrňovatelů mínění, kteří intenzivněji využívají různé prostředky masové komunikace a v interpersonální komunikaci ovlivňují jiné členy příslušné společenské skupiny. Hypotéza o takovém dvoustrupňovém průběhu komunikace však zřejmě neplatí obecně pro všechny typy skupin a společností.

První, nejobecněji zaměřená přeložená stat' J. A. Šerkovina *Prostředky masové komunikace a jejich úloha v životě společnosti* vychází z toho, že masová komunikace přestala v současné době být jen procesem šíření informace a začlenila se do systému základních společenských vztahů jako proces ovlivňující bezprostředně lidskou činnost. Zdrojem informace je nyní vždy určitá organizovaná skupina fungující v rámci a podle zájmů jiného systému vyšší úrovně, jako například státu, třídy, strany, hnutí. Prostřednictvím spojení významuplných sdělení, prezentovaných masovému příjemci kanály masové komunikace, se v tomto rámci systemizují psychické procesy členů společnosti, jejich názory, hodnotové orientace i výběry mezi možnými variantami chování.

Má-li být sdělení efektivní, musí být způsobeno nejen zamýšlenému cíli působení, ale i stálým a dočasným potřebám příjemců. Jeho formulace musí překonat objektivně existující sociologické, gnozeologické a obecně psychologické bariéry příjmu tak, aby smysl sdělení vznikající ve vědomí příjemce informace odpovídal smyslu, který mu původně přisuzoval komunikátor. Periodičnost, a tedy časová uspořádanost šíření informací vytváří u recipienta přesvědčení, že získá žádanou informaci tak, aby se jeho chování mohlo vyvíjet v souladu s očekávanou podporou komunikátora. Univerzálnost odrazu skutečnosti mu poskytuje pocit spoluúčastenství na rozmanitých událostech a je protiváhou prohlubující se specializace. Aktuálnost informace mu usnadňuje kontakt s jinými lidmi. Operativnost mu umožňuje stát se ve svém okolí usměrňovatelem mínění.

Přijímání informací vyvolává: uspokojení z takto získaného předpokladu řešení různých problémů (utilitární efekt); uspokojení z podpory cílů a hodnot vztažné skupiny (prestižní efekt); uspokojení z podpory vlastního názoru (efekt posílení pozice); uspokojení poznávacího zájmu a estetických potřeb (emocionální efekt).

Podle teorie sociální zaměřenosti lze masovou komunikaci chápat jako systematický proces vytváření situací jednoty psychických potřeb a možnosti jejich uspokojování. Prezentovaná informace je vždy hodnotově orientována a organizována tak, aby její příjem vyvolal v recipientech hromadný zájem o dané hodnoty a ukázal jim zároveň způsob chování a činnosti vedoucí k jejich dosažení. Sociální a hodnotová zaměřenost komunikátora, sdělení i příjemce a její důsledky v prak-

tickém uspokojování potřeb a zájmů jsou přitom vždy determinovány daným uspořádáním společnosti.

Masová komunikace nejen vytváří, upevňuje nebo mění sociální zaměřenost jako relativně trvalý faktor determinující výběr určité varianty hodnocení, mínění a chování, ale sjednocuje rovněž objektivní a subjektivní hodnoty, které jsou jakýmsi póly hodnotového vztahu lidí k světu. S tím souvisí i problémy stereotypů jako psychických produktů, které ve své konstantnosti a emocionální podstatě představují jednotky myšlení a hodnocení, popisu i předpisu. Stereotyp není úplný poznatek, ale jednostranné vyjádření vztahu k určitému sociálnímu faktu. Představuje specifický limit hloubky poznávacích procesů, zároveň je ale nedílným prvkem každodenního vědomí jako výsledek akumulace kolektivní zkušenosti v zjednodušené formě, jako subjektivní redukce množství nebo redundance informace.

Třídní přístup k využívání masové komunikace vede k zásadním rozdílům jak v praxi, tak i v teorii, ve vědeckém odrazu daných problémů, včetně utváření stereotypů. V kapitalistické společnosti je zaměřen na pragmatické docílení nejefektivnějších způsobů manipulace recipientů a samu masovou komunikaci přeměňuje v narkotizující nástroj konzervování daného stavu věcí. V socialistické společnosti je zaměřen na utváření a osvojování adekvátních hodnot a vědeckého světového názoru. Masovou komunikaci přitom přetváří v psychologický nástroj prosazování socialistické ideologie.

Stať R. A. Boreckého *Žurnalistická informace a společenské řízení* vychází z obecně metodologického požadavku zkoumání informačního systému jako hlavní části mechanismu řízení sociálního sebeorganizujícího se systému, která určuje kvalitu řízení v jeho složkách i jeho chování jako celku. Ze sociologického hlediska směřuje sociální regulace prostřednictvím integrujícího subsystému masové komunikace k utvrzování norem, formování sociálně psychologických hodnotových orientací a šíření poznatků. Z ideologicko-politického hlediska zde přes veškerou rozrůzněnost úkolů tohoto subsystému převládá systematické cílevědomé ovlivňování recipientů všemi prostředky šíření informací na třídně ideologické úrovni, zajišťující politickou činnost.

S tím souvisí problémy zodpovědnosti komunikátora vůči společnosti za to, že model světa vytvářený prostředky masové komunikace je adekvátní skutečnému světu. Souvisí s tím problémy kontrapropagandy i problémy vědeckého řízení komunikace a utváření veřejného mínění. Veřejné mínění je krátkodobý a nestálý prvek dynamické struktury společenského vědomí, vytvářející se bezprostředně v oblasti masového vědomí a jeho prostřednictvím se do této struktury začleňující. Jako objekt a do určité míry i subjekt masové komunikace představuje míru aktuál-

nosti určitých názorů v konkrétním vědomí členů skupin, tříd a vrstev společnosti. Sociální integrace společnosti prostřednictvím veřejného mínění, odpovídajícího mínění komunikátora, je hlavním úkolem žurnalistiky.

V kapitalistické společnosti se masová komunikace zaměřuje na totální ovlivňování veřejného mínění, zajištění souladu stereotypů, a tedy i stejné reakce na události. V socialistické společnosti vyjadřuje masová komunikace celospolečenská, třídně neantagonistická hlediska a poskytuje tak možnost neustálé volné výměny názorů jako v jakémsi všelidovém parlamentu. Informační proces odstraňující neurčitost v systému je přitom vždy regulujícím mechanismem. Masovou komunikaci lze proto zkoumat z teoretických pozic vědy o řízení jako nejuniverzálnější dynamické a svou podstatou veřejné spojení jedince a společnosti. Avšak pouze společnost zbavená třídních rozporů může zajistit takovou asimilaci veřejného mínění společenským systémem, která vytváří předpoklady pro další výstavbu a přestavbu programu tohoto systému.

Výzkum žurnalistické komunikace se musí zabývat zákonitostmi, formami a metodami řízení společenských procesů pomocí prostředků masové komunikace i analýzou specifických rysů řízení vlastního systému masové komunikace za účasti členů společnosti, tedy vnější i vnitřní stránkou fungování tohoto systému. V praxi socialistické společnosti musí vycházet z toho, že masová komunikace zde není zcela uzavřeným a jednosměrným procesem, ale organickým komponentem sociální dynamiky. Jako systém prostředků ustavičného vytváření a cirkulace veřejného mínění je masová komunikace též mechanismem spojení malých skupin a institucí společnosti.

Masová komunikace zahrnuje objektivní svět jako nositele signálů, veřejné mínění jako jejich asimilátora, ideologii jako sféru společenského vědomí, komunikátora jako zdroj ideového výběru sdělení, kanál jako faktor přenosu informace a diferenciace recipientů, a konečně vlastní sdělení a jeho recipienty. Asimilace sdělení se projevuje v aktivní činnosti i v psychice. Zpětná vazba se vztahuje jak k obsahu sdělení, a tedy k objektivnímu světu transformovanému komunikátorem, tak k informačnímu zdroji, komunikátorovi a kanálu. V prvním případě jde o jeden z faktorů sociálního řízení, v druhém o prvek řízení vlastního systému masové komunikace.

Stať V. S. Chelemendika *Problémy součinnosti prostředků masové propagandy* vychází z toho, že prostředky masové komunikace jsou sice organizačně samostatné, současně jsou však mezi sebou organicky spojeny specifickým způsobem, podmíněným jednak jejich jednotnou společensko-politickou funkcí, jednak společným objektem jejich působení, veřejností. Funkční jednotka a spojení s tímto prostředím na něž masová komunikace a propaganda působí stále více jako na celek,

vedou ke vzniku společných systémových vlastností jejich prostředků. Součinností těchto prostředků spočívá ve vzájemném posilování jejich zvláštních vlastností v přejímání forem a způsobů prezentace sdělení, v diferenciaci a zpřesnění funkcí a nakonec i v rychlejším rozvoji každého z nich.

Nedostatečné využívání specifických způsobů odrážení skutečností jednotlivými prostředky masové propagandy se projevuje v nedostatečném fungování celého jejich systému, ve ztrátě operativnosti, analytičnosti a emocionálnosti v procesu ovlivňování recipientů.

K hlavním specifickým znakům publicistických prostředků, které musí být v zájmu zvýšení efektivity propagandy důsledněji zdůrazňovány, patří: analytičnost, detailnost a posloupnost při zavádění tématu; vedoucí organizátorská úloha v případě novin; operativnost, informačně agitační charakter sdělení, personifikovanost a dialogičnost v případě rozhlasu; názornost, emocionálnost i schopnost vytvářet efekt spoluúčasti v případě televize.

Stať V. Z. Kogana *Některé problémy interakce producenta a konzumenta sociální informace* se jako poslední z příspěvků obecně sociologického významu zabývá vytvářením, přenosem a osvojováním sociální informace, neoddelitelné spojenými s realizací společenských vztahů. Vytváření a spotřeba informace, cílevědomě vybrané a usměrňované, vede k tomu, že kvantitativní kumulace změn mínění přechází v jeho kvalitativní změnu. Podstata propagandy spočívá právě v tom, že kvalitativní změna mínění individua se takto stává současně hromadnou změnou veřejného mínění.

Základní myšlenka kybernetiky se týká jednoty procesů komunikace a procesů řízení. Interakce a soulad informačních a řídicích procesů ve všech nejdůležitějších sférách činnosti společnosti, zabezpečující jednotu všech článků a orgánů sociálního sebeorganizujícího systému, se realizuje systémem sociálních koordinujících informačně řídicích orgánů, jako např. orgánů státní a místní správy, stranických orgánů aj. Zatímco v teorii informace je informace čistě fyzikální pojem, v teorii komunikace má nejčastěji sociální charakter. Prostředky masové komunikace mají z tohoto hlediska především funkci řízení společenských procesů. Sociologické výzkumy v této oblasti mají přispět především ke zdokonalení tohoto působení, i když to není vždy zdůrazňováno.

K hlavním funkcím producenta informace patří vyhledávání společensky významné informace, vymezení účelnosti jejího zavedení do příslušného kanálu, její kvalitativní a kvantitativní uspořádání, realizace přenosu, kontrola příjmu a reakce příjemce. Zpřístupnění sociální informace masovému příjemci ji začleňuje do sociálního procesu. Musí být

však v souladu jak s hodnotovými orientacemi objektové skupiny daného kanálu, tak s žádoucím usměrněním společenských procesů. Fakt je základem propagandy, na výběru a prezentaci faktu však závisí úroveň uspořádanosti informace jako jeho kopie. S tím souvisí problémy speciálního filtrování informace a dosud nedostatečně zkoumané sociodemografické struktury, hodnotové orientace, struktury zájmů a schopností producenta informace i jeho sebehodnocení.

Oběh informace je zajišťován nejen prostředky masové komunikace, ale i neformálními cestami. Ve výzkumech efektivity masové komunikace není zjišťována reakce příjemce na reálnou událost, ale na její prezentaci a interpretaci ve všech příslušných kanálech. Přitom objasnění stupně působení faktu samého na konzumenta a jeho srovnání s reakcí na tutéž informaci zpracovanou producentem by umožnilo stanovit jak charakter veřejného mínění, tak efektivnost masových komunikačních prostředků a charakter jejich vlivu na informaci o daném faktu. Rovněž nelze opomíjet, že producent v rámci organizačních funkcí těchto prostředků sám určité události, které jsou základem informace, vytváří. Vznik nových kanálů masové komunikace a rozšíření působnosti kanálů starých i s tím spjaté zájmy jednotlivých kanálů udržet si své recipienty a zájem celé společnosti na zpřesnění a maximální realizaci funkcí všech kanálů v řízení sociálních procesů staví též před sociologický výzkum řadu nových otázek.

Další stati sborníku se zabývají jednak speciálními problémy a výzkumem jednotlivých prostředků masové komunikace (G. I. Chmara, *Tisk v systému masové komunikace*, A. G. Mendělejev, *Masový týdeník a jeho čtenář*, E. I. Pronin, *Informace a čtenářský zájem*, J. V. Voroncov, *Televize v systému masové komunikace*, V. V. Bojko, *O dvou přístupech k efektivitě masové komunikace v amerických a anglických výzkumech*), jednak psychologickými otázkami masové propagandy (A. A. Leont'jev, *K psychologii verbálního ovlivňování*, A. F. Volovik, P. B. Něvelskij, *Podmínky zapamatování jazykových prvků při názorné agitaci*, T. M. Dridzová, *Jazyk informace a jazyk příjemce jako faktory informovanosti*, B. C. Bgažnokov, *Individuálně a sociálně orientovaná jazyková komunikace*, E. F. Tarasov, *Sociální interakce v jazykové komunikaci*).

Jednotlivé stati sborníku ani jejich souhrn samozřejmě nemohou vyčerpat ústřední, mnohorozměrné téma. Nejsou zde například téměř vůbec zmíněny problémy vzniku negativních, nečekaných a jen z nedomyšlení koncepte vyplývajících důsledků masové komunikace, které jsou v rozporu s cíli propagandistického působení. Chybí podrobnější diskuse o možnostech a mezích uváděného používání metod, jako je obsahová analýza, měření čtivosti, predikační procedura, sémantický diferenciál, které byly vytvořeny

v jiné společensko-ekonomické formaci, jazykové oblasti a soustavě úkolů propagandy. Přesvědčivost uváděných zásadních rozdílů v buržoazním a marxisticko-leninském přístupu k praxi i teorii masové komunikace a propagandy by ještě zvýšila konkrétní ilustrace.

Sborník *Masová komunikace a propaganda* však poskytuje našemu čtenáři jednu z prvních souhrnnějších marxisticko-leninsky zpracovaných informací na toto téma. Na rozdíl od standardních prací nemarxistických je uvádí v nezbytném širším kontextu života a řízení společnosti. Z toho také vyplývá je-

ho tvůrčí přínos k řešení daných problémů a inovativní i inspirativní hodnota pro „praktiky“ i „teoretiky“ pracující v oblasti masové komunikace a propagandy. Obecné problémy této oblasti přitom souvisí nejen s přímou ideologickou činností, ale i s výzkumem utváření společenského a individuálního vědomí, touto činností spoluurčovaného, a nakonec i s celým způsobem života příslušníků různých skupin, tříd a vrstev společnosti, a tedy též s hlavními výzkumnými úkoly naší sociologie.

Jan Vlášil

Sociální situace dětí propuštěných z Kojeneckého ústavu v Praze (výzkum po 14–19 letech)¹

Úspěšné plnění socializačně výchovné funkce rodiny závisí především na charakteru společnosti a jejím uspořádání, na jejích cílech a schopnostech tyto cíle realizovat — a to nikoli jen v obecné rovině, ale i ve vztahu k rodině a institucím, její život umožňujícím. Závisí ovšem i na vnitřním uspořádání rodiny jako celku, osobnosti jejích členů a na vztazích mezi nimi i na vzájemném působení celého rodinného systému uvnitř i navenek.²

Přesto však se vnitřní vztahy v rodině mohou vyvíjet tak že v určitém období je třeba zajistit náhradní péči o dítě. Takové opatření působí zvláště silně v nejútlejším dětství, tedy v období, kdy každá odchylka od normy v životě dítěte působí neobyčejně intenzivně, zasahuje daleko více do struktury osobnosti a procesu jejího formování a časový faktor hraje daleko větší roli než kdykoli potom.

To byl také důvod, proč jsme se soustředili na tuto problematiku a proč jsme přistoupili ke studii vývoje dětí, jež se dostaly na samém začátku svého života mimo rodinu — do Kojeneckého ústavu.³

Chtěli jsme poznat příčiny, pro něž se dítě do ústavu dostává a žije v něm — a to právě z hlediska připravenosti rodičů, rodiny plnit socializačně výchovnou funkci. Chtěli jsme dále poznat, jak se různé okolnosti vztažené k základním sociálně ekonomickým charakteristikám rodičů promítají do délky a charakteru pobytu v ústavu a hlavně do dalšího osudu dětí a jejich konečného začlenění do společnosti.

Zodpovězením takto náročně položených otázek, jež v nám dostupné literatuře nebyly dosud zpracovány, jsme chtěli současně získat určitý obraz o kvalitě rodičovství, jež se dostalo na svém začátku do střetu s řadou nepříznivých okolností. Pobyt dítěte v ústavu má být dočasným opatřením do doby, než budou potíže překonány a dítě se vrátí zpět do vlastní rodiny. Je-li však umístění výrazem nezájmu rodičů o dítě, musí být umístěno v rodině náhradní.

Objasněním těchto okolností a jejich vzájemných vazeb — hlavně se zřetelem ke zde

pochybnému plnění socializačně výchovné funkce rodinné — a stanovením validních kritérií, ukazujících jak dalece je možné a vhodné uplatňovat společenskou pomoc rodičům v jejich vztahu k dítěti, jsme chtěli přispět k bližší specifikaci životní prognózy dítěte, na jejíž závažnost bylo již upozorněno a pro niž není stále dostatek objektivních ukazatelů.

Pro naši studii jsme zvolili formu ex post facto projektu, zaměřeného na děti z Kojeneckého ústavu v Praze-Krči. Z celkového počtu 200 dětí přijatých do tohoto ústavu v první polovině r. 1956 bylo 5 dětí vyřazeno pro opakovaně přijetí. Vznikla tak skupina 195 dětí, jež jsme se po 14–19 letech snažili vyhledat a vyšetřit. Po velmi dlouhém a úporném hledání jsme našli celkem 123 dětí, které byly z Kojeneckého ústavu tehdy propuštěny zpět do vlastní rodiny.

Ze zbývajících počtu bylo 17 dětí osvojeno, 30 propuštěno do dalších trvalých dětských zařízení (dětských domovů), 3 zemřely a 22 se nám nepodařilo objevit ani ve spolupráci s Ústřední evidencí obyvatelstva.

Zkoumaná skupina 195 dětí představuje téměř polovinu všech dětí přijatých v tomto roce do Kojeneckého ústavu v Krči. Rozdělili jsme ji na dvě skupiny: první skupinu 123 dětí, které se vrátily do vlastní rodiny, a druhou skupinu 72 dětí, jejichž osud byl odlišný. Situaci dětí při přijetí, pobytu a propuštění z ústavu jsme zjistili z dokumentace té doby. Současnou situaci první skupiny jsme zjistili vyšetřením nalezených dětí a jejich rodin pomocí interview na základě dotazníku zaměřeného na zhodnocení uplynulého vývoje a současného stavu dítěte. Tak vznikly dvě části naší studie.

V první byla srovnávána situace 123 dětí v r. 1956 s jejich situací v letech 1970 až 1975, jak byla zjištěna při jejich vyšetření. Ve druhé části pak byla srovnávána situace obou skupin dětí v době pobytu a propuštění z ústavu v r. 1956. V první části byl sledován vývoj dětí, které na začátku života prošly Kojeneckým ústavem — tedy vliv této závažné životní okolnosti na další osud dítěte; v druhé pak byla sledována především rozdílnost sociální situace těchto dvou skupin, z nichž první byla více méně trvale vázána

¹ Studie byla přihlášena jako výzkumný úkol Sociální situace a vývoj dětí propuštěných z Kojeneckého ústavu v Praze-Krči po 14–19 letech — v rámci resortního plánu výzkumu ministerstva zdravotnictví pod č. II-1-6 02.

² Podrobněji o poruchách rodinných funkcí a vztahu k dítěti viz Dunovský, J. — Mrkosová, M.:

K analýze základních funkcí a možných disfunkcí rodiny v naší společnosti.

³ Kojenecké ústavy jsou zdravotnická zařízení, v nichž se poskytuje ústavní péče (včetně péče výchovné) dětem zpravidla ve věku do jednoho roku, jejichž vývoj je ohrožen zdravotním stavem nebo nevhodným domácím prostředím (§ 21 odst. 1 vyhlášky ministerstva zdravotnictví č. 121/1974 Sb.).

na vlastní rodinu, zatím co v druhé tato vazba byla přerušena, a to často ze subjektivních důvodů spočívajících v osobnosti rodičů a způsobu jejich života.

Z technických důvodů nebyla vytvořena kontrolní skupina dětí z normální populace. Nicméně poznatky získané z obou částí naší studie jsou většinou dostatečně průkazné. Rozdílly byly statisticky ověřovány a v mnoha případech zjištěny jako významné na hladině 1 %—5 %. Pro výpočet byla použita metoda χ kvadrátu.

Celý sledovaný soubor se skládal ze 110 chlapců a 85 dívek. Tento rozdíl vypovídá o výhodnější situaci dívek, které jsou z hlediska rodičovského zájmu více žádané (například pro osvojení), a proto se také méně často dostávají mimo rodinu. To se rovněž promítá i do rozdílu mezi dětmi první a druhé skupiny. Zatímco v první skupině dětí propuštěných do rodiny (dále označené jako R) je pouze 53,6 % chlapců, ve druhé skupině (dále označené jako J) je jich 61,1 %.

V době pobytu v Kojeneckém ústavu byly děti ve věku do 1 roku. Celá jedna třetina dětí byla přijata do prvního měsíce života a více než polovina do tří měsíců — tedy v období nejtěžšího dětství.

V celém souboru bylo 36,9 % dětí narozených mimo manželství (v celkové populaci cca 5 %). Ve skupině R pouze 24,4 %, ve skupině J však 58,4 %.

Děti s nižší porodní vahou (méně než 2500 g) — ne zcela přesně označované jako děti nedonošené — tvořily 17,9 % (v celkové populaci cca 6 %), z toho ve skupině R 15,4 %, ve skupině J 22,2 %.

Tyto dvě poslední charakteristiky ukazují na nevýhodnou prenatální situaci dítěte, danou nejrůznějšími biologickými i sociálními faktory při početí, těhotenství i porodu dítěte a svým způsobem výrazně znevýhodňující tyto děti již na samém počátku života. To ostatně potvrzuje celá řada jiných našich i zahraničních výzkumů zabývajících se touto problematikou. Toto znevýhodnění je podstatně výraznější u dětí skupiny J, jejichž osud se z hlediska vztahu vlastní rodiny vyvinul velmi nepříznivě.

Současné tyto základní údaje samy o sobě potvrzují, že je-li porucha v jedné oblasti života dítěte, jsou dotčeny i všechny další oblasti.

Sociální situace dětí v Kojeneckém ústavu charakterizují především důvody k přijetí. Jsou významným ukazatelem jejich rodinné situace.

Lze je rozlišit v podstatě na důvody zdravotní, zdravotně sociální a sociální. Ze zdravotních důvodů — pro nedonošenost, vadu, chronické onemocnění, neprospívání — jsou do Kojeneckého ústavu přijímány děti především jako do zdravotnického zařízení, zajišťujícího kvalifikovanou péči, kterou rodina není schopna v těchto případech poskytnout.

Důvody zdravotně sociální bývají nejčastěji nemoc rodičů či jiný jejich handicap, který

jím zabraňuje dobře pečovat o dítě. Sem patří například karanténní opatření při TBC, jež by ohrožovala dítě.

Sociální důvody pak reflektují ty situace, kdy se rodiče

a) o dítě starat nemohou — z důvodu nějaké závažné či kritické události v rodině (úmrtí, neštěstí, bytový nedostatek apod.);

b) o dítě starat neumějí — velmi mladí rodiče, neschopní zajistit výchovu;

c) o dítě starat nechťejí.

Poslední důvody také vyjadřují nejzávažnější případy selhání socializačně výchovné funkce rodiny.

Při naší analýze byla vždy sledována hlavní příčina přijetí, i když samozřejmě na sebe váže celou řadu dalších.

Tabulka č. 1 srovnává situaci dětí ze skupiny R a J z hlediska důvodů jejich přijetí do Kojeneckého ústavu. Z této tabulky vyplývá, že děti skupiny R přicházely do ústavu podstatně častěji z důvodů objektivních — (ze zdravotních a zejména zdravotně sociálních) než děti skupiny J, (kde naopak převládaly důvody sociální — 77,8 % J × 40,7 % R). Subjektivní sociální důvody — tkvící v osobnosti rodičů a vedoucí k selhání socializačně výchovné funkce — převládaly ve skupině J. Ve skupině R přišlo z těchto příčin do ústavu 14 dětí, tj. 11,4 % z celé skupiny, z podskupiny sociálních důvodů pak 28 %, zatímco ve skupině J to bylo 34 dětí tj. 47,2 % z celé skupiny, z podskupiny sociálních důvodů pak 60,8 %.

V této souvislosti je třeba zmínit se také o zdravotním stavu rodičů. Zdravotní stav otce u dětí skupiny R byl dobrý v I. etapě (tj. v době umístění dítěte v ústavu) v 73,3 %, somatické onemocnění bylo zjištěno ve 13,8 % a duševní v 3,2 %, TBC v 6,5 %.

Zdravotní stav matek byl dobrý však pouze v 50,4 %, somatické onemocnění bylo zjištěno ve 30,1 %, duševní v 7,3 %, TBC v 10,6 %. Ve skupině dětí J byl zdravotní stav rodičů v podstatě obdobný.

Změny se v tomto směru projevíly při zkoumání skupiny dětí R po 14—19 letech, ve II. etapě. Ve vztahu k I. etapě bylo zaznamenáno podstatné zlepšení zdravotního stavu matek, zvlášť v tělesné oblasti a pak v incidenci TBC (13 proti 7 případům) a zhoršení zdravotního stavu otců (17 tělesných onemocnění v I. etapě proti 23 v II. etapě), takže z hlediska statistického rozložení se již zdravotní stav matek a otců podstatně neliší (55,3 % matek a 52,8 % otců jsou v dobrém zdravotním stavu).

Ve sledovaném období zemřelo 8 otců a 8 matek (vždy jednostranně, úmrtnost registrována jen u manželských dětí). Vyšší úmrtnost mužů je známý jev, zde však překvapuje vysoká úmrtnost žen v tomto období. To opět naznačuje souvislost sociální problematiky s problematikou zdravotní.

Další sledovanou charakteristikou byla délka pobytu dětí v Kojeneckém ústavu. Ve shodě s praxí byl za krátkodobý považován po-

Tabulka 1. Důvody k přijetí do Kojeneckého ústavu: srovnání skupiny R a J

Důvody k přijetí	Skupina R 123 dětí		Skupina J 72 dětí		Celkový soubor 195 dětí	
	Počet dětí	%	Počet dětí	%	Počet dětí	%
zdravotní	12	9,7	4	5,6	16	8,2
sociálně zdravotní	61	49,6	16	22,2	77	39,5
sociální	50	40,7	52	72,2	102	52,3
Celkem	123	100,—	72	100,—	195	100,—

byť kratší než 3 měsíce, za dlouhodobý pobyt delší než 3 měsíce. Ve skupině R byly děti krátkodobě v ústavu v 55,1 %, dlouhodobě ve 44,9 %. Podobně tomu bylo i ve skupině J.

Poněvadž délka pobytu velmi úzce souvisí se zájmem rodičů o dítě a charakterizuje vztah rodiny k dítěti, byla — vedle důvodů k přijetí a rodinného původu dítěte — zvolena jako jedno z hlavních kritérií pro další analýzu.

Rodiče, rodina sledovaných dětí

Rodinný stav rodičů sledovaných dětí a jejich formální vztah byl vyjádřen v rodinném původu dětí jen do určité míry. V době pobytu dětí v Kojeneckém ústavu mělo 61 % dětí ve skupině R při narození rodiče-manželů, kteří žili ve společné domácnosti. Rodiče 18 dětí (14,6 %) byli sice manželé, ale nežili spolu. V 7,3 % byl zjištěn družný vztah, zatímco ve 13,8 % rodiče spolu nebyli oddáni a také spolu nežili.

Ve skupině dětí J žili rodiče jako manželé ve společné domácnosti jen ve 31,9 % a odděleně v 11,1 % případů. Jako druzí žili rodiče v 6,9 % případů a bez jakékoli vazby byli rodiče v 50 %.

Skupina 123 dětí umožnila zkoumat proměnlivost rodinného stavu rodičů a jejich vzájemného vztahu v průběhu celého dětství a dospívání. Výsledky šetření ukazuje tabulka č. 2 (Rodinný stav a jeho proměnlivost během sledovaného období u rodičů dětí skupiny R).

Vyplývá z ní, že v době šetření II. etapy zůstali rodiče dětí v 55,9 % manželé, 22,5 % se rozvedlo (týká se celkem 21 sledovaných dětí), z toho 9 rodičů uzavřelo sňatek s jiným partnerem. Z 30 svobodných matek v I. etapě se 23 provdalo (7krát za otce dítěte, 13krát za jiného partnera, 3 se rozvedly), 4 zůstaly svobodné, 1 zemřela, 2krát neuvedeno.

Tyto údaje svědčí o značné labilitě rodinných vztahů, daných však nejenom subjektivními, ale i objektivními faktory (vyšší úmrtnosti). 41,9 % dětí z celkového počtu 123 dětí žije ve II. etapě výzkumu s oběma svými rodiči, kteří jsou manželé. Poněkud překvapuje vysoký počet původně svobodných matek, které se provdaly za jiného partnera než za otce dítěte (43,3 %).

V 65,9 % případů žijí sledované děti, dnes již vlastně mladiství, v úplné rodině, ať již tvořené vlastními rodiči, nebo alespoň jedním z nich.

Tabulka 2. Rodinný stav a jeho proměnlivost během I. a II. etapy u rodičů dětí skupiny R

Rodinný stav rodičů (matky) v I. etapě		Rodiče manželé		Matka svobodná		Celkem	
		abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
Celkový počet případů		93	100 %	30	100 %	123	100 %
Rodinný stav rodičů (matky) v II. etapě	rodiče manželé	52	55,9	7	23,3	59	41,9
	matka svobodná	—	—	4	13,3	4	3,2
	matka provdaná za jiného partnera	9	9,6	13	43,3	22	17,9
	matka rozvedená	12	12,9	3	10	15	12,2
	matka ovdovělá	8	8,6	—	—	8	6,5
	matka zemřela	7	7,5	1	3,3	8	6,5
	neuvedeno	5	5,3	2	6,6	7	5,7

Tabulka 3. Zaměstnaní matky a otce (R) v I. a II. etapě

Zaměstnaní		I. etapa		II. etapa	
		abs.	rel.	abs.	rel.
nekvalifikovaný dělník	matka	19	15,4	20	16,3
	otec	31	25,2	16	13,0
kvalifikovaný dělník	matka	10	8,1	21	17,1
	otec	37	30,1	42	34,2
zaměstnanec s vyšším vzděláním	matka	38	30,9	40	32,5
	otec	31	25,2	35	28,4
v domácnosti	matka	46	37,5	16	13,1
	otec	9	7,3	3	2,3
voják	matka	2	1,6	8	6,5
	otec	2	1,6	5	4,2
bez pracovního poměru	matka	3	2,4	—	—
	otec	1	0,8	—	—
student, učeň	matka	1	0,8	—	—
	otec	3	2,4	—	—
neuvedeno	matka	4	3,3	18	14,6
	otec	5	7,3	22	17,9
celkem	matka	123	100,—	123	100,—
	otec	123	100,—	123	100,—

Stabilita či nestabilita manželských svazků vysoce koreluje s typem důvodů k přijetí. Když byly srovnány důvody k přijetí 59 dětí, jejich rodiče zůstali manžely, a 41 dětí, jejichž matky se vdaly za jiného partnera (22) či se rozvedly (15) nebo zůstaly svobodné (4), zjistilo se, že u dětí ze stabilních rodin byly statisticky velmi významně častější zdravotní a sociálně zdravotní důvody, zatím co u druhé skupiny dětí významně převažovaly sociální důvody.

Zajímavý obraz podává analýza zaměstnání rodičů a jeho vývoje. Rodiče dětí, jež byly propuštěny zpět do rodiny, vykazovali podstatně příznivější parametry, pokud jde o zaměstnání, než tomu bylo u rodičů dětí, jež byly propuštěny jinam než do vlastní rodiny. Matky skupiny R byly v době pobytu dětí v Koje-

neckém ústavu nekvalifikovanými dělnicemi v 15,4 %, zatímco skupiny J ve 26,4 %; otcové byli nekvalifikovanými dělníky v první skupině ve 25,2 % a v druhé v 30,6 %. V kategorii kvalifikovaných dělníků vykazovaly matky R relaci 8,1 %, matky J relaci 11,1 %. Otcové R 30,1 % a otcové J 27,8 %. V kategorii zaměstnanců bylo 39,9 % matek R a 25,2 % otců R, naproti tomu pouze 9,7 % matek J a 6,9 % otců J. V domácnosti byly matky R ve 37,5 %, zatímco ve skupině J žádná, ačkoli v zaměstnaneckém poměru nebylo 26,4 % matek této skupiny. Ve skupině R bylo 1,6 % důchodkyň a totéž procento důchodců, ve skupině J 5,6 % důchodkyň a 1,4 % důchodců.

Z uvedeného je patrné, že závažnější sociální problematika v rodinách dětí skupiny J — vyjádřená mimo jiné důvody k přijetí do

Tabulka 4. Průměrný příjem rodiny dětí (R) na osobu v II. etapě

Příjmové kategorie	Důvod k přijetí						Celkem	
	zdravotní		zdravotně soc.		sociální			
	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
1200 — více	—	—	10	16,4	8	16,0	18	14,6
900 — 1199	4	33,3	14	22,9	13	26,0	31	25,2
600 — 899	3	25,0	15	24,6	10	20,0	28	22,8
300 — 599	2	16,7	15	24,6	8	16,0	25	20,3
300 — 0	—	—	—	—	—	—	—	—
neuvedeno	3	25,0	7	11,5	11	22,0	21	17,1
celkem	12	100 %	61	100 %	50	100 %	123	100 %

Tabulka 5. Bytové poměry dětí skupiny R v I. a II. etapě

Bytové poměry	I. etapa		II. etapa	
	abs.	rel.	abs.	rel.
samostatný byt	50	40,6	99	80,5
samostatný závadný byt rozdělený závadný i nezávadný	20	16,3	8	6,5
v podnájmu, internát, nouzový byt	41	33,3	4	3,2
neuvečeno	12	9,8	12	9,8
Celkem	123	100 %	123	100 %

Kojeneckého ústavu — váže na sebe, vedle dalších jevů, příčinně či následně i méně kvalifikované zaměstnání.

Podrobili jsme tento rozdíl statistickému vyhodnocení významnosti a zjistili jsme jak u matek tak u otců významný rozdíl, pokud jde o kvalifikované zaměstnání rodičů dětí skupiny R a J.

Z hlediska vývoje zaměstnanosti určité skupiny obyvatel, kteří se na začátku svého rodinného života dostali do určitých potíží, je zajímavé srovnání zaměstnání matky a otce dětí skupiny R v I. a II. etapě. Dokumentuje současně do jisté míry i pozitivní působení společnosti.

Tabulka č. 3 srovnává zaměstnání matek a otců dětí R v I. a II. etapě. Z rozboru je zřejmé značné zlepšení postavení v zaměstnání, podmíněné vyšší kvalifikací. Nejpatrnější je to u otců vyšetřovaných dětí, kde byl registrován pokles nekvalifikovaných dělníků z 31 (25,2 %) na 16 (13,0 %). U matek bylo zaznamenáno zvýšení kvalifikace z 10 (8,1 %) na 21 (17,1 %) a pokles počtu matek v domácnosti ze 46 (37,5 %) na 16 (13,1 %).

Zlepšená situace v zaměstnání rodičů dětí, jak byla zjištěna po 15—19 letech po jejich propuštění z Kojeneckého ústavu odpovídá do určité míry i poměrům v normální populaci. Ve sledovaném souboru jsou ovšem výchozí hodnoty podstatně horší a ani v II. etapě pravděpodobně neodpovídají zcela populačnímu průměru, zůstávají pod ním.

Tabulka č. 4 ukazuje na průměrný příjem v rodině dětí skupiny R na osobu ve II. etapě. Příjmy rodiny lze zjišťovat jen velmi obtížně. V I. etapě jsme museli od zpracování tohoto údaje zcela upustit pro jeho značnou nepřesnost. Z vyhodnocených údajů v II. etapě vyplývá, že finanční poměry rodičů jsou v podstatě průměrné, s vyšším výskytem nízkých příjmů (300 až 599) — 20,3 % dětí. Nutno ovšem vzít v úvahu celkově malý soubor a 17,1 % neudaných odpovědí. Za nimi se určité skrývají nejrozličnější příjmy. Při vztahování příjmových pásem ke sledovaným krite-

riím se zdá, že kategorii manželských dětí a krátkodobému umístění v Kojeneckém ústavu odpovídá vyšší příjem na hlavu, kdežto u nemanželských dětí a dlouhodobém pobytu v ústavu je tomu naopak. Rovněž sociální důvody k přijetí jsou v korelaci s nízkými příjmy.

Bytové poměry

Bytové poměry rodin obou skupin se výrazně lišily. Zatímco ve skupině R měly rodiny samostatný, hygienicky nezávadný byt ve 40,6 % a hygienicky závadný ve 14,6 %, ve skupině J to bylo 15,3 % a 6,9 %. Naproti tomu v podnájmu, internátě a nouzovém bytě bydlelo 49,6 % rodičů či matek skupiny J a 29,9 % jich bylo bez bytu či neuvedlo tento údaj, což bylo možno chápat jako totéž. (Odpovídající hodnoty pro skupinu R jsou 32,5 % a 10,6 %).

Bytová situace rodin J byla tedy významně horší než situace rodin R. To znamená, že tam, kde je špatná či velmi špatná bytová situace rodičů či matek, se děti podstatně méně často vrací z ústavu zpět do vlastní rodiny a jejich osud se vyvíjí mimo ni. Souvisí to i s nepěvnými nebo žádnými vazbami rodiny k dítěti.

Nepříznivou bytovou situací rodin R, jejichž děti byly přijaty do Kojeneckého ústavu pro nevhodný byt 12,3 % ze 123 dětí, jsme mohli konfrontovat s jejich bytovou situací po 14—19 letech. Zjistili jsme, že v době II. etapy čtyři pětiny rodin bydlí v samostatném, hygienicky nezávadném bytě. Ve vyslovené nepříznivé bytové podmínkách žijí 4 rodiny (1 podnájem, 1 matka ve svobodárně, 2 nouzové byty). Ve 12 případech nebyla odpověď uvedena. Bytovou situaci rodin názorně ukazují tabulka č. 5 — *Bytové poměry dětí R v I. a II. etapě*. Tato tabulka ukazuje — i při značném zobecnění — na neobyčejně významné zlepšení bytových poměrů, a to i v rodinách tzv. vyhraněné sociálně slabých. Dokumentuje úspěchy sociální politiky naší společnosti i v oblasti bytové a svým způsobem také potvrzuje správnost jejího zaměření

Tabulka 6. Pracovní zařazení dětí R ve II. etapě

Pracovní zařazení	abs.	rel.
v učení nebo po vyučení	55	44,7
zaměstnání bez kvalifikace	21	17,2
studium	31	25,2
nápravné zařízení	1	0,8
invalidní důchod	2	1,6
neuvedeno	13	10,5
celkem	123	100 %

na celou populaci, se současným přihlédnutím ke zvláštnostem určitých sociálních skupin.

V obecné rovině jsme tedy zjistili celou řadu pozitivně působících jevů, ve zvláštní rovině jsme však zjistili i celou řadu jevů negativních, vázaných na osobnost rodičů a svým způsobem komplikujících vývoj dítěte i jeho společenské zařazení. Patří mezi ně například alkoholismus rodičů a trestná činnost.

U dětí skupiny R v době pobytu v Kojeneckém ústavu byly matky alkoholičky v 1,6 % a otcové v 6,5 %. Podezření na alkoholismus bylo zaznamenáno u matek ve 4,1 % a u otců v 8,2 %. Podstatně nepříznivější situace byla u rodičů dětí J. U matek byl zjištěn alkoholismus v 16,6 % (!) a u otců ve 23,6 %, přičemž u 30,6 % neuvedených odpovědí naznačovalo podezření na alkoholismus. Statistický rozdíl výskytu alkoholismu mezi oběma podskupinami byl velmi významný, zvláště u otců.

Alkoholismus rodičů byl zjišťován po 14 až 19 letech u dětí skupiny R. Zatímco u matek došlo k poklesu ze 2 případů v I. etapě na 1 případ v II. etapě a u podezření z 5 případů na 3 (při 18 neuvedených odpovědích a dle informací pouze v navštívených rodinách), u otců stoupl počet případů z 8 na 9 (7,3 %), podezření se však zmenšilo z 10 na 5 případů (4,1 %), avšak při 20 neuvedených odpovědích.

Trestná činnost vykazuje obdobnou situaci, i když percentuálně na nižší úrovni, avšak s prevalencí u žen. To by mohlo z hlediska obecné kriminality překvapovat, nikoli však z hlediska vlastního výzkumu, kdy právě důvodem přijetí dítěte do ústavu byla tato okolnost.

To je zvlášť patrné u dětí skupiny J, kde v r. 1956 byla u matek zaznamenána trestná činnost v 15,3 %, při 3 případech podezření (26,0 %), vedle 39 % neuvedených odpovědí; u otců v 6,9 %, při jednom případě podezření, při 34,7 % neuvedených odpovědí.

Ve skupině R byly zjištěny z ústavní dokumentace děti v době jejich pobytu v Kojeneckém ústavu 3 případy trestné činnosti ma-

tek a jedno podezření a 5 případů trestné činnosti otců, rovněž s jedním podezřením.

U těchto dětí byl též údaj sledován po 14 až 19 letech, u matek zjištěny 4 případy trestné činnosti a žádné podezření (při 26 % neuvedených odpovědích), u otců rovněž 4 případy a 2 podezření.

Z uvedeného vyplývá, že právě zvláštní osobnostní rysy jedinců, vyjádřené některými závažnými znaky, jako tomu bylo v našem výzkumu, stále více komplikují a budou komplikovat problematiku péče společnosti o zabezpečení vhodných podmínek života pro každého. Zde se konkrétně projevily v narušení rodiny a selhání její socializačně výchovné funkce a tím i v ohrožení vývoje osobnosti dítěte.

Je zajímavé zmínit se o počtu sourozenců 123 dětí v době jejich pobytu v Kojeneckém ústavu a po 14—19 letech. V r. 1956 byly děti skupiny R ve 39,8 % případů bez sourozence, ve 22,8 % s jedním sourozencem a ve 13,8 % jich měly 4 a více. I když se většinou jednalo o rodiče na začátku reprodukčního cyklu, přece jen to svým způsobem vyvrací určitou představu o sociální problematice dětí v mnohočetných rodinách. Podobná situace byla i ve skupině dětí J (bez sourozence 37,5 %, s jedním sourozencem 19,4 % a se 4 a více 8,4 %).

V letech 1971—1975 — tedy v podstatě po skončeném reprodukčním věku rodičů — poklesl ve sledovaných rodinách počet dětí bez sourozence (z poloviny na něco méně než pětinu — 18,7 %). Maximální nárůst byl v kategorii dětí s jedním sourozencem (z 22,8 % na 35,8 %) a pak se 3 sourozenci (z 5,7 % na 13 %). Zjištěné výsledky ukazují — i přes značnou proměnlivost rodinných vztahů rodičů, častější výskyt druhých a asi také třetích manželství — na celkem příznivou populační bilanci v rodinách námi sledovaných dětí, a to příznivější než v normální populaci. To je svým způsobem i v kontrastu s představami o antikoncepčním působení proměnlivosti manželských a rodinných vztahů.

Výzkum se zaměřil též na zhodnocení vývoje dětí. Bylo zjištěno, že v době pobytu v ústavu jsou mezi oběma skupinami děti podstatně rozdíly v neprospěch dětí skupiny J. Tyto děti vykazovaly častější delší pobyt v ústavu než 3 měsíce (58,3 % proti 44,7 % ve skupině R), statisticky významnější vyšší frekvenci komplikací během ústavního ošetřování (tj. neprospívání, vyšší nemocnost, vývojové opožďování) a statisticky významně častější nepřiznivý vývoj a retardaci. To je velmi důležité zjištění pro organizaci společenské péče o dítě se závažnou sociální problematikou, a to nejen z hlediska aktuálních zásahů a opatření v ústavu, ale i z hlediska zajištění jeho dalšího vývoje. Je třeba zabezpečit odpovídající prostředí rodinné, nebo náhradní, nemůže-li se dítě do své rodiny vrátit.

V delší časové perspektivě jsme mohli hodnotit vývoj dětí skupiny R. 19 dětí (15,4 %) se

během doby znovu dostalo do ústavu, do některého typu dětského domova. To je značně vysoké procento. V celkové populaci se u nás podle hrubého odhadu alespoň na čas dostává do těchto zařízení (včetně asylových zařízení) asi 0,5 % dětí, což je podstatně méně než v některých západoevropských zemích, kde je to až 2 %.

Tělesný vývoj dětí probíhal normálně v 74 %, s odchylkami v 16,2 %. Nemanželské děti a děti, které byly v ústavu dlouhodobě (tedy kdy zájem o ně byl problematický) vykazovaly výrazně častěji odchylky od normy. Jejich tělesný vývoj probíhal normálně pouze v 52,2 %, zatímco u manželských dětí s krátkodobým pobytem v ústavu probíhal normálně v 82,1 %. Toto zjištění potvrzuje komplexní dopad anomální situace na dítě ve všech oblastech jeho vývoje.

Dosvědčují to i údaje o duševním vývoji dětí. Ve II. etapě jsme zjistili normální vývoj v 79,7 %, v 15,4 % pak vývoj s odchylkami. Rozdíl mezi nemanželskými a manželskými dětmi byl v tomto směru ještě vyšší. U manželských probíhal duševní vývoj normálně v 84,9 %, u nemanželských v 66,6 %. Rovněž byl zjištěn rozdíl mezi dlouhodobým (duševní vývoj probíhal normálně v 71,3 %) a krátkodobým pobytem v ústavu (normální 87,0 %).

Duševní vývoj dětí charakterizují i údaje o školním prospěchu. Z celkového počtu 123 dětí mělo 12,2 % vyznamenání. V 61,8 % byl zjištěn prospěch průměrný, v 8,1 % dostatečný a v téže relaci nedostatečný. (V normální populaci propadalo před novým klasifikačním řádem ročně cca 4 "u" dětí.) V 9,8 "u" nebyly uvedeny odpovědi.

Ve sledované skupině navštěvovalo 12 dětí zvláštní školu, tj. 8,1 %, zatím co v normální populaci jsou to cca 3 %. V kategorii dětí s vyznamenáním byla výrazná převaha manželských dětí (z 15 jich bylo 13) a naproti tomu s nedostatečným prospěchem jich bylo z deseti 5 manželských. Nepříznivě se v tomto směru projevil též dlouhodobý pobyt dětí v ústavu.

Pracovní začlenění dětí je snad nejvýznamnějším zjištěním naší studie, proto mu bude věnována větší pozornost.

Tabulka č. 6 dává obraz o pracovním začlenění dětí skupiny R. Téměř polovina dětí (47,9 %) je v učení nebo po vyučení. Čtvrtina jich studuje (25,2 %), téměř jedna šestina — 21 dětí (17,2 %) — je však v zaměstnání bez kvalifikace. To je vysoká relace, která nevypovídá o dobrém vývoji dětí.

Je ovšem třeba vzít v úvahu 12 dětí, které absolvovaly zvláštní školu, 10 dětí, jež měly

nedostatečný prospěch a 19 dětí, jež vykazovaly úchylku v duševním vývoji. Tato otázka by zasloužila bližšího rozboru, což by se ovšem bez psychologického a lékařského vyšetření neobešlo. K tomu jsme však neměli možnosti ani síly. Pokud jde o pracovní začlenění není v podstatě rozdíl mezi dětmi, které byly v ústavu krátkodobě a dětmi, které tam byly dlouhodobě, ani mezi manželskými a nemanželskými dětmi: přesněji řečeno rozdíl vzájemně vylučují možnost nějaké významné korelace.

V sociálním začlenění se sledovaná skupina dětí liší od normální populace v podstatě pouze vyšší relací nekvalifikovaných zaměstnání. Toto zjištění je neobyčejně zajímavé, neboť dovoluje určitý optimismus i při nepříznivém životním startu, jakým pobyt v ústavu alespoň pro některé děti je.

Výsledky studie přes všechna svá omezení ukazují na složitost problému dítěte ocitnuvšího se v nejtětlejším dětství mimo vlastní rodinu. Z hlediska péče o dítě je sice kvantitativně malý, ale kvalitativně neobyčejně závažný. Je totiž na konci celé řady problémů a těžkostí nejrůznějšího charakteru a intenzity v rodině i v její komunikaci se společností. Studie na jedné straně vyvrátila pesimistické názory na vývoj dětí, které prošly Kojeneckým ústavem i někdy až příliš zdůrazňovanou představou o ireparabilitě depričovacího prostředí v nejtětlejším dětství. Současně potvrdila relativně velmi dobrou péči o děti v těchto zařízeních, jež má ostatně od té doby stále se zvyšující úroveň. Na druhé straně však poukázala na naléhavou sociální problematiku v našich poměrech, vycházející především z defektů osobnosti rodičů a rodinné interakce uvnitř i navenek, a vyúsťující ve vážné až úplné selhání socializačně výchovné funkce rodiny. Upozornila na to, že úspěšná opatření společnosti v obecné rovině musí být doplněna neustálým rozvojem péče v rovinách zvláštní péče, zaměřující se na problémy osobnosti či skupin, které nemohou, neumějí či nechťejí přijmout základní normy společenského života a přiměřeně se do něj začlenit.

Ve složitém životě současnosti nabývají tyto problémy stále nové rozměry. Pro jejich úspěšné řešení je proto nutný interdisciplinární přístup, což přináší a bude přinášet zvýšené nároky pro všechny zúčastněné disciplíny jak v oblasti praktické, tak teoretické (a zvláště metodologické).

Jiří Dunovský—Ladislav Zeman—
Helena Karabelová

Z obsahu č. 4 a 5/1976 časopisu

SOCIOLOGICKÉ PROBLEMY,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Obsah č. 4/1976

Komunistická strana v systému společnosti (beseda u „kulatého stolu“ časopisu Sociologické problémy); Dobrijanov, V.—Stavrov, B.: Dubnová linie BKS a rozvoj sociologie; Balevski, A.: Velká národní epopej; Vičev, V.: Vedení jako sociálně psychologický jev; Panev, B.: Některé problémy právního povědomí bulharských občanů; Dineva, M.: Reálná možnost pro zvýšení efektivity sociologických výzkumů v BLR vytvořením širšího výběrového souboru; Rutkevič, M. N. (SSSR): Sociální plánování a rozvoj socialistického způsobu života v SSSR; Dobrijanov, V.: Otevřený dopis americkým sociologům R. Moan a D. Martindale; Genov, N.: Hodnotové orientace a vědecká objektivita v sociologii; Josifova, M.: Kritika teorie Spenglera o ekvivalentních kulturách.

Obsah č. 5/1976

Fedosejev, P. N. (SSSR): XXV. sjezd KSSS a úkoly společenských věd; Ošavkov, Z.: Sociologická struktura a sociálně třídní složení společnosti; Stojčev, T.: Společenské vědy a ideologický proces; Georgijev, I.: Toky ideologické informace; Kojev, K.: Společenský koloběh: historie jedné sociologické myšlenky od Pythagora po Vica; Manafov, G.: Vědecký komunismus a politická ekonomie; Georgijev, G.: Aktuální problémy kriminologie v BLR; Slanikov, I.: Ontogeneze religiozity;

Panova, M.: Sociálně psychologické aspekty vztahu zemědělce k půdě; Avramov, V.: Sociálně psychologické problémy hospodářské reklamy; Dimitrov, Z.: Sociálně demografické změny v Burgaském okrese a některé změny ideologické práce; Novakov, I.: Sociologické výzkumy činnosti „čítališť“ v Plevenském okrese.

Z obsahu č. 6/1976 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného SAV V Bratislavě

Janza, V.: XV. zjazd KSČ a rozvoj socialistického spôsobu života v ČSSR; Hronský F.: Socialistický spôsob života a životná úroveň; Suchý, J.: Dynamika rozvoja socialistického spôsobu života; Filipcová, B.—Filipec, J.: Socialistický způsob života a některé aspekty jeho utváření v ČSSR; Majoroš, O. a kol.: Spoločenská aktivita a angažovanost ako črta socialistického spôsobu života; Podoláková, K.: Kritériá diferenciacie spôsobu života; Mihaľík, J.: Plánovanie sociálneho rozvoja a socialistický spôsob života; Fronková, V.: Úloha vzdelania pri formovaní socialistického spôsobu života; Valná, S.: Význam voľného času pre formovanie socialistického spôsobu života; Bauerová, E.: Automobilizmus a zmeny v spôsobe života rodín; Suchý, J.—Fiala, M.: Socialistický spôsob života v štátnom pláne výskumu v rokoch 5. a 6. päťročnice; Bednárik, R.: Medzinárodný seminár k 10. výročiu založenia VÚZU; Mošner, O.: Zamyslení nad různoběžkami života; Kopecká, K.: Vybraná bibliografia k problematike socialistického spôsobu života.

PE 4584/12. 1976.

Do neustále narůstajícího světového revolučního procesu vstupují stále výrazněji masy pokrokových žen. Gus Hall, generální tajemník Komunistické strany USA, významný představitel mezinárodního dělnického hnutí, o tom ve své knize *Imperialismus dnes* říká: „... Do akce vstoupily milióny žen a na mnoha úsecích jsou aktivnější a bojovnější než muži.“

Dlouhá desetiletí ženy v kapitalistických a rozvojových zemích bojovaly a dodnes bojují o svá práva a rovnoprávné postavení ve společnosti.

Hlubokou a pravdivou, vědecky zdůvodněnou analýzu postavení ženy ve společnosti přineslo revoluční marxisticko-leninské učení, které vždy považovalo ženskou otázku za součást revolučního boje za osvobození dělnické třídy. Marxistická teorie odhalila třídní postavení ženy a cesty, kterými je nutné jít, aby se žena skutečně a navždy stala rovnoprávným členem lidského společenství. Jedině odstranění soukromého vlastnictví výrobních prostředků, odstranění jakéhokoli vykořisťování lidské práce, zařazení žen do společensky produktivní práce v podmínkách nového společenského řádu, všestranné využití jejich schopností, jejich široká účast na řízení společnosti mohou zabezpečit jejich rovnoprávné postavení — nutné nikoli jen v zájmu žen samých, ale v zájmu celé společnosti.

Historický vývoj stále výrazněji potvrzuje hlubokou pravdivost marxisticko-leninského přístupu k řešení ženské otázky. Potvrzuje, že jediné socialistická společnost je schopna vyřešit rovnoprávné postavení ženy.

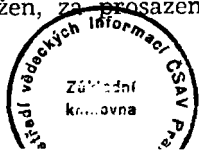
Tato velkolepá zkušenost má závažný mezinárodní význam. Inspiruje pokrokové, demokratické síly v kapitalistických a rozvojových zemích ke stále konkrétnějším akcím na obranu práv žen, za prosazení

jejich požadavků a potřeb. Je mocným impulsem pro rozmach národního a celosvětového hnutí za rovnoprávnost žen, za jejich aktivní účast na rozvoji svých zemí, v boji za sociální pokrok a mír. Idea rovnoprávnosti je uznávána stále širšími společenskými silami a není již možné k ní nepřihlídnout při zásadních rozhodnutích přijímaných Organizací spojených národů. Opírají se o ni pokrokové mezinárodní, regionální a národní organizace, pro něž je základem orientace boje za práva a rovnoprávné postavení žen v souladu s konkrétními podmínkami jednotlivých zemí a celkovým vývojem ve světě.

Rok 1975, vyhlášený OSN jako *Mezinárodní rok ženy*, se stal organickou součástí tohoto procesu. Když v prosinci 1972 rozhodlo *Valné shromáždění OSN* na návrh *Mezinárodní demokratické federace žen* vyhlásit rok 1975 za Mezinárodní rok ženy, nebylo možné ještě předvídat, s jakým ohlasem se tato akce ve světě setká. Bylo nutné vynaložit mnoho úsilí a iniciativy pokrokových organizací, jimž zájmy žen leží na srdci, aby se Mezinárodní rok ženy stal tím, čím skutečně byl: mobilizací veřejného mínění, různých společenských sil a žen samých k intenzivnějšímu řešení problémů spjatých s rovnoprávností, rozvojem a mírem.

Fanny Edelmanová, generální tajemnice MDFŽ, na slavnostním shromáždění k 30. výročí jejího založení v Berlíně řekla: „MDFŽ si může blahopřát k tomu, že její návrh věnovat mezinárodní rok ženě měl tak mimořádný ohlas. Byl to jedinečný přínos demokratického ženského hnutí pokroku společnosti.“

Jedním z nejdůležitějších příspěvků MDFŽ a jejích národních organizací k Mezinárodnímu roku ženy byly semináře různého druhu, organizované na národní, regionální i mezinárodní úrovni. Při jejich

00857/77